

ISSN 2522-1876

V I S N Y K
OF THE LVIV
UNIVERSITY

Series Psychological sciences

Issue 3

Published 2 issues per year

Ivan Franko
National University of Lviv

В І С Н И К
ЛЬВІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

Серія психологічні науки

Випуск 3

Виходить 2 рази на рік

Львівський національний
університет імені Івана Франка

2018

Друкується за ухвалою Вченої Ради Львівського національного університету імені Івана Франка
Протокол № 64/3 від 27.03.2019 р.

У Віснику висвітлено теоретичні та емпіричні наукові розробки в різних галузях сучасної психології. Розглянуто аспекти розвитку та формування особистості на різних етапах онтогенезу. Проаналізовано актуальні проблеми і галузях соціальної, педагогічної, організаційної, клінічної психології та ін. Для науковців, викладачів, студентів, професійних психологів.

The Bulletin highlights a wide range of theoretical and empirical researches in different fields of modern psychology. Various aspects of personality development and formation are studied at different stages of ontogenesis. The bulletin presents analysis of topical issues in the field of social, educational, organizational, clinical psychology, etc. For scholars, teachers, students, professional psychologists.

Редакційна колегія:

д-р психол. наук, проф. **К. О. Островська** (головний редактор); канд. філос. наук, проф. **С. Л. Грабовська** (заступник головного редактора); д-р психол. наук, проф. **Н. І. Жигайло** (заступник головного редактора); канд. психол. наук **Н. В. Гребінь** (відповідальний секретар); д-р філос. наук, проф. **Н. П. Гапон**; д-р пед. наук, проф. **О. В. Квас**; д-р біол. наук, проф. **Л. Д. Кизименко**; д-р психол., проф., акад. НАПН України **С. Д. Максименко**; канд. психол. наук, член-кор. НАПН України **М. М. Слюсаревський**; д-р психол. наук, проф. **В. О. Васютинський**; д-р габілітований гуманітарних наук у галузі психології, ад'юнкт **М. Гуфлейт-Лукасік**; д-р психол. наук, проф. **З. С. Карпенко**; д-р психол. наук, проф. **Д. І. Шульженко**; д-р гуманітарних наук **Я. Бартошевський**; д-р гуманітарних наук **А. Кобилярек**; д-р габілітований гуманітарних наук у галузі психології, проф. **М. Левіцка**; д-р габілітований гуманітарних наук у галузі психології, професор **Т. Сосновський**; д-р психол. наук, проф. **В. П. Москалець**; д-р психол. наук, проф., член-кор. НАПН України **Т. М. Титаренко**; д-р психол. наук, доц. **Н. В. Хазратова**; д-р психол. наук, проф. **Ж. П. Вірна**; канд. психол. наук, проф. **Т. Б. Партико**; канд. психол. наук, доц. **Р. І. Карковська**; канд. психол. наук, доц. **Л. І. Дідковська**; канд. психол. наук, доц. **Д. І. Бородій**; канд. психол. наук, доц. **І. І. Галецька**; канд. психол. наук **М. Б. Перун**.

Editorial Board:

K. Ostrovska, Professor – Editor-in-Chief, *S. Grabovska*, Professor – Assistant Editor,
E. Zhihalo, Professor – Assistant Editor, *N. Hrebin* – Managing Editor.

Відповідальний за випуск:

канд. філос. наук, професор *С. Л. Грабовська*,
канд. психол. наук *Н. В. Гребінь*

Адреса редколегії:

Львівський національний
університет імені Івана Франка,
Філософський факультет,
кафедра психології
вул. Дорошенка, 41
м. Львів, 79000, Україна
тел.: +38 (095) 859 16 50

Editorial office address:

Ivan Franko National
University of Lviv,
Philosophy Faculty,
Department of Psychology
Doroshenko Str., 41,
Lviv, 79000, Ukraine
tel.: +38 (095) 859 16 50

www.psy-visnyk.lnu.lviv.ua

Редактор І. Азанова

Технічний редактор Н. Кузнецова

Львівський національний університет
імені Івана Франка.
вул. Університетська, 1, 79000, Львів, Україна
СВІДОЦТВО про внесення суб'єкта видавничої
справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 3059 від 13.12.2007 р.

Формат 70x100/16
Ум. друк. арк. 20,69.
Тираж 100 прим. Зам. 1803
© Львівський національний
університет імені Івана Франка, 2018

УДК 159.923.35

DOI <https://doi.org/10.30970/2522-1876-2018-3-1>

ТЕОРЕТИЧНА МОДЕЛЬ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ ЯК ВАЖЛИВОГО КОМПОНЕНТУ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПСИХОЛОГА

Ольга Амплєєва

*Чорноморський національний університет імені Петра Могили,
вул. 68 Десантників, 10, м. Миколаїв, Україна, 54029
e-mail: ampleyeva15@gmail.com*

У статті розглядається концепція інструменталізації поняття «емоційний інтелект». Аналізуються основні етапи взаємодії психолога з клієнтом. Узагальнено концептуальні підходи до розуміння емоційного інтелекту. Представлено теоретичну модель функціонування емоційного інтелекту у ході професійної діяльності психолога. Зокрема, у структурі виділено основні категорії, компоненти та підкомпоненти емоційного інтелекту.

Проблема вдосконалення професійної діяльності психологів на основі більшого задіяння емоційного інтелекту є складною проблемою системного вивчення ролі емоційного інтелекту у професійних діях фахівця, психологічних закономірностей емоційного функціонування особистості, особливостей його реалізації у взаємодіях різних типів, психофізіологічних аспектів переживань почуттів, передумов якості емоційного розпізнання проблем, вербалізації почуттів та знаходження засобів адекватного впливу на емоційно-чуттєву сферу клієнта з боку психолога. Саме психолог здатен допомогти особистості розібратися в її внутрішніх емоційних проблемах, розкрити свій внутрішній потенціал та, можливо, власний прихований емоційний інтелект, що надалі забезпечить самостійне вирішення клієнтом своїх психологічних проблем.

Специфіка професії психолога визначається змістом професійної діяльності фахівця, що взаємодіє з внутрішнім світом іншої людини у процесі вирішення практичних професійних задач. Необхідно, щоб психолог мав такі особистісні характеристики, які б дозволили йому створити максимально сприятливі умови для розвитку самосвідомості та здійснення особистісних змін у людині, яка звернулася до нього за допомогою.

З теоретичної точки зору феномен емоційного інтелекту потребує системного структурного вивчення, з'ясування механізмів трансформації емоційного сприйняття об'єкту у внутрішнє розуміння суті, істини, стану об'єкта та на цій основі реалізації впливу, можливо, навіть без вербалізації, без використання раціонального рівня інтелектуальних процесів. Даний погляд щодо прийняття рішень стосовно клієнта у консультативній і психотерапевтичній роботі з акцентом на емоційний інтелект на науковому рівні вивчений недостатньо, хоча у психологічній практиці саме такий спосіб є ключовим проявом професійної майстерності психолога, його здатності працювати з об'єктами підсвідомого, досягати позитивного ефекту і в останню чергу застосовувати вербалізацію раціонального рівня.

Ключові слова: емоційний інтелект, емоційність, емпатія, емпатичне віддзеркалення, невербальний потік інформації, психологічна проблема клієнта, діалогічна взаємодія, інструменталізація прийомів емоційного інтелекту, підсвідомий рівень.

На сучасному етапі розвитку суспільства висувуються значні вимоги до компетентності і професіоналізму фахівців у галузі психології. Від майбутніх психологів-практиків очікують не тільки засвоєння відповідних знань, умінь і навичок, але насамперед – виходу на високий рівень особистісного розвитку та саморозвитку (О.Ф. Бондаренко, Г.Ю. Белокрылова, Т.М. Буякас, С.Д. Максименко, Н.В. Чепелева та ін.). Важливим фактором, що забезпечує даний процес, на нашу думку, є наявність у студентів високого рівня емоційного інтелекту – особливої інтегральної характеристики функціонування психічного, що

має істотний вплив на протікання певних інтервалів професійної діяльності психологів, як паралельний і незалежний процес відносно раціонального рівня інтелектуальних процесів.

Поняття емоційного інтелекту відносно нове для психології. Даний феномен досліджувався вченими у різних напрямках та з різним ступенем впливу на особистість. Так, дослідження адаптивних функцій та адаптаційного потенціалу емоційного інтелекту проводили такі науковці, як І.Ф. Аршава, Р. Бар-Он, М.А. Бреккет, Н.В. Коврига, Т.М. Кумскова, В.В. Овсянникова, Г.В. Юсупова. Зокрема, Е.Л. Носенко, Н.В. Коврига та Г.М. Бреслава більш докладно розглядали емоційний інтелект як компонент емоційної сфери особистості.

Дослідженнями, спрямованими на операціоналізацію емоційно-інтелектуального конструкту, займалися такі вчені, як І.М. Андрєєва, О.І. Власова, Г.Г. Гарскова, Д. Карузо, Д.В. Люсін, Дж.Д. Майер, Е.Л. Носенко, Р. Робертс та П.С. Саловей. Так, Д.В. Люсіна розглядала емоційний інтелект як конструкт, що має подвійну природу, який, з одного боку, пов'язаний з когнітивними здібностями, а з іншого – з особистісними характеристиками. Дослідженням емоційного інтелекту як особливого виду інтелекту займалися такі науковці, як Д.В. Ушаков, О.І. Власова, С.П. Дерев'яко.

Що стосується аналізу особистості практичного психолога у процесі професійної діяльності, то у даному контексті доцільно зазначити дослідження таких учених, як Г.О. Балл, О.Ф. Бондаренко, М.Й. Боришевський, С.Д. Максименко, В.О. Моляко, Н.І. Пов'якель, О.П. Саннікова та Н.В. Чепелева.

Дослідження емоційного інтелекту є досить популярним на сучасному етапі. Емоційний інтелект визначається нами як специфічна підструктура людської психіки, яка, з одного боку, включає здатність розуміння, аналізу та контролю власних почуттів та емоцій, з іншого – вміння відчувати і розуміти настрої, стан і почуття оточуючих людей.

Даний феномен розглядається також як один із головних складових у досягненні максимального успіху у житті та відчуття щастя особистості. Ми вважаємо, що особливо гостро дане питання торкається професійної діяльності психолога. Адже саме психолог може допомогти особистості розібратися в її внутрішніх емоційних проблемах, розкрити свій внутрішній потенціал та можливо прихований емоційний інтелект. Тому, виходячи з вищезазначеного, метою нашої статті є представлення та розкриття основних складових теоретичної моделі функціонування емоційного інтелекту у ході професійної діяльності фахівців із психології.

Виконаний нами аналіз теоретичних поглядів і досліджень з проблеми емоційного інтелекту та попередні оцінки його значущості для здійснення практичної діяльності фахівців із психології, дозволив запропонувати окремі концептуальні положення і теоретичну модель складових процесу, закономірностей та умов успішного використання емоційного інтелекту, які покладені в основу емпіричного дослідження та розробки програми спеціальної психологічної підготовки студентів з формування практичних професійних психологічних вмінь зі застосування технік емоційного інтелекту у нашому основному дослідженні.

На рис. 1.1 представлено схему теоретичної моделі емоційного інтелекту. Перша категорія складається з компонентів оцінки та вираження власних емоцій (внутрішньоособистісний емоційний інтелект) та оцінки емоцій інших людей (міжособистісний емоційний інтелект). Компоненти оцінки та вираження власних емоцій, у свою чергу, розділені на вербальний та невербальний підкомпоненти, а оцінка емоцій інших людей – на підкомпоненти невербального сприйняття та емпатії.

Друга категорія емоційного інтелекту, регуляція емоцій, містить підкомпоненти регуляції власних емоцій та регуляції емоцій інших людей.

Третя категорія, використання емоцій, містить підкомпоненти контролю експресії, самомотивації та управління власними емоціями.

Розглядаючи детальніше структурні компоненти емоційного інтелекту, слід проаналізувати кожен з його елементів докладніше.

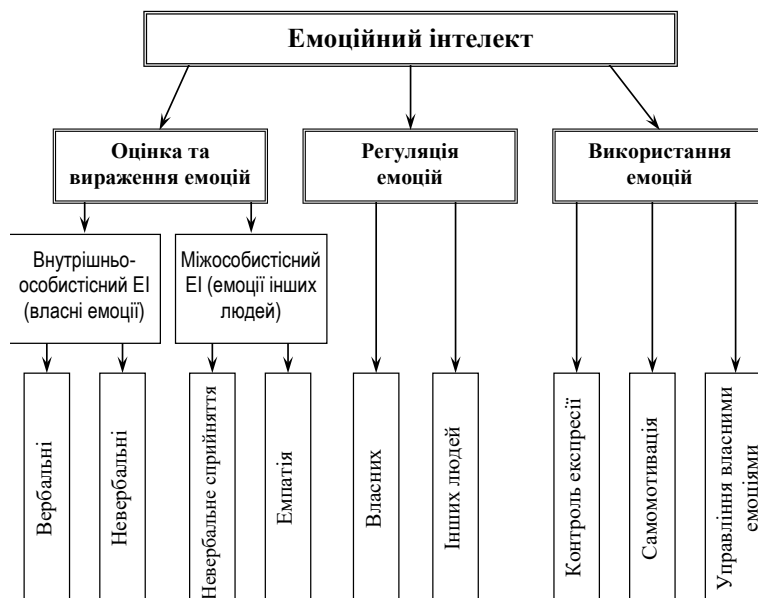

Рис. 1.1. Схема теоретичної моделі емоційного інтелекту

Так, внутрішньоособистісний емоційний інтелект – це усвідомлення власних почуттів, впевненість у собі, адекватна самооцінка, терпимість, самоконтроль, відповідальність, мотивація досягнень, оптимізм і гнучкість. Міжособистісний аспект включає емпатію, толерантність, комунікабельність, відкритість, діалогічність, антиципацію (здатність людини уявити собі можливий результат дії до її здійснення).

Невербальне сприйняття – процес усвідомлення сигналів на образному рівні за допомогою міміки, жестів та ін.

Емпатія – це розуміння відносин, почуттів, психічних станів іншої особи у формі співпереживання. За визначенням Л.П. Журавльової, емпатія є складною психологічною системою забезпечення Я – Ти-зв'язку при взаємодії людини зі світом, специфічною формою відображення об'єктивної реальності, якою є внутрішній (суб'єктивний) життєвий світ іншої людини [7, с. 157].

Контроль експресії виявляється у трьох формах: «придушенні», тобто приховуванні висловлювання пережитих емоційних станів; «маскуванні», тобто заміні вираження пережитого емоційного стану вираженням іншої емоції, не пережитої у даний момент; «симуляції», тобто вираженні не пережитих емоцій.

Самотивація – спонукання і підштовхування себе до виконання призначених цілей, внутрішній запуск енергії у тому чи іншому напрямку.

Уміння управляти власними емоціями, почуттями передбачає: стримування негативних емоцій, звільнення від негативних рис характеру, не перенесення власного поганого настрою на партнерів по спілкуванню, дотримання міри в усьому.

Концепція інструменталізації емоційного інтелекту у професійній діяльності психологів – це огляд узагальненої стратегії доповнення наявного у практичних психологів набору засобів комунікації з клієнтом на основі поглибленого розуміння сутності і механізмів функціонування власного емоційного інтелекту. Даний феномен розглядається як

система сигналів невербального, частково вербального рівнів, емоційно-чуттєвих станів, що сполучені з цими сигналами, ймовірнісних моделей прийняття інтерпретаційних рішень психологом про зміст поточного стану проблем і їх чинників у клієнта. Він також виступає стратегією інтегрального особистісного впливу на психічний стан клієнта внаслідок генерування психологом у собі певних професійно необхідних станів, що здатні змінювати психофізичний стан клієнта (наприклад, викликати ресурсний стан, сприятливий для самостійного вирішення власних проблем клієнтом), актуалізувати у нього стратегії раціональності, інтуїтивного осягнення витоків власних проблем, вольової дії з їх вирішення тощо [1, с. 47].

Відповідно до сутності емоційного інтелекту, отримання психологом інформації про рівні властивостей психічного стану клієнта відбувається без використання об'єктивних зовнішніх засобів, як інтуїтивне осягнення і оцінка людини за внутрішніми психологічними шкалами зі швидким переходом до використання такої «суб'єктивної» інформації для вирішення поточних психологічних задач. З точки зору принципу об'єктивності інформація у свідомості психолога з'являється «нізвідки», немає жодного об'єктивного підґрунтя, тобто вона суб'єктивна у негативному розумінні, що призводить до оцінки і трактовки моделі застосування емоційного інтелекту (як інструменту психолога), як мистецтва, не об'єктивного і антинаукового, такого, що не пояснює підґрунтя висновків про психічне.

Таким чином, для інструменталізації та підвищення оцінки емоційного інтелекту до такого рівня, що може відповідати рівню об'єктивності (принцип психології), необхідне поточне усвідомлення психологом об'єктивних вербальних і невербальних сигналів як підґрунтя (альтернативного способу виміру психічних властивостей) та обрання алгоритмів подальшої психологічної дії стосовно клієнта [1, с. 48].

Об'єктивні і суб'єктивні засоби шкалювання стану психічних характеристик клієнта мають принципову відмінність в аспекті статичності і динаміки. У ході психологічної роботи з клієнтом часто немає часової можливості застосування тривалих, громіздких зовнішніх методів (тестів, опитувальників, приладів) – динамічна природа комунікації у більшості випадків повністю виключає застосування багатьох об'єктивних інструментів психології.

Область несвідомого в особистості клієнта є частиною психічного, що містить хаотичні думки, образи, переживання, відображення елементів неусвідомленої проблеми у безсистемному вигляді. Саме цей неупорядкований потік об'єктів несвідомого є джерелом значущого для діагностики змісту у взаємодії клієнта з психологом. На рівні свідомості психолога з цих хаотичних фрагментів і елементів поступово вибудовується повна «картина» проблеми клієнта [1, с. 47].

Цілісну сукупність інформації у напрямку від клієнта до психолога можна поділити на три рівні: 1) відкритий вербальний потік інформації у змісті звернення (сповіді) клієнта, що містить частину опису моделі неусвідомленої проблеми; 2) частково усвідомлюваний символічний, метафоричний, аналоговий потік змістовних одиниць, які є образами та вербальними конструкціями несвідомого в особистості клієнта і за своєю сутністю виявляються специфічним раціонально-іраціональним способом позначення складових неусвідомленої проблеми з частковим усвідомленням переживань і зв'язків її елементів; 3) невербальний потік інформації, що супроводжує будь-який вербальний потік, але практично повністю не усвідомлюється – сприймається як незначущий для здійснення психотерапевтичного процесу; такий невербальний потік є взаємодією підсвідомих рівнів клієнта і психолога, що відображується і усвідомлюється психологом як емпатичне співпереживання почуттів і станів клієнта.

Невербальний потік реалізується як майже щосекундний супровід вербального висловлювання клієнта (чи у моменти слухання) різноманітними поодинокими і комплексними

ми сигналами тіла (жести, міміка, пантоміміка) і модуляціями інтонування, вимовляння, які разом, умовно кажучи, «коментують» зміст свідомого мовою підсвідомого. Сутність такого невербального коментування полягає у маркуванні кожного змістовного елементу вербального потоку багатомірними оцінними сигналами їх значущості для сфери підсвідомого, принаймні, за такими критеріями: валідність (симпатія, антипатія), сила (рівень впливу об'єкта на цілісну конфігурацію елементів підсвідомого), енергія (потенціал активності при його актуалізації у свідомість і реалізації у дії), істинність чи її ступінь (жестові сигнали правди і брехні), якість переживання (якість зчеплених з вербальним об'єктом емоцій і почуттів) та ін. [2, с. 10].

Домінування раціональної традиції у сучасній психології призводить до надвеликої фільтрації невербального потоку свідомістю психолога – у роботі використовуються лише такі невербальні сигнали, що мають словесне термінологічне вираження й однозначно асоційований зміст (наприклад, окремі жести мають виключно точний однозначний сенс). Таким чином, рівень раціонального інтелекту у ході професійної взаємодії психолога з клієнтом спирається на вербальний потік інформації та на окремі змісти відфільтрованих раціональним досвідом невербальних сигналів з однозначним їх словесним трактуванням [1, с. 47].

З набуттям практичного досвіду взаємодії з різними типами клієнтів і їхніми психологічними проблемами психолог невідворотно усвідомлює недостатність засобів раціонального інтелекту для виконання професійних дій, особливо у випадках складних і нетипових проблем клієнта. Саме з моменту такого усвідомлення починається активне задіяння емоційного інтелекту як засобу отримання допоміжної інформації для реконструкції проблеми клієнта у всій її структурній складності. Одним з істотних чинників звернення психолога до технік емоційного інтелекту є високий темп зміни станів, змісту висловів, невербального потоку, внаслідок чого формально-логічний інтелектуальний спосіб міркування вже «не встигає» опрацьовувати потік інформації.

З позицій послідовного системного підходу до розуміння процесу емоційного інтелекту важливо наголосити на тому, що емоційний інтелект є саме проміжним ланцюжком у серії актів спрацювання раціонального інтелекту на фазах від первісної діагностики до повної реалізації корекційних дій. Нехтування даним принциповим науковим положенням, як показує аналіз професійної інволюції окремих психологів-практиків, призводить до інвертації балансу технік раціонального й емоційного інтелекту [1, с. 47].

Професійна деградація даного типу поступово призводить до істотного зменшення раціональних фаз у потоці актів емоційного інтелекту, кінцевим результатом чого стає перехід на позиції містицизму, релігії, езотерики, магії та ін. На інструментальному рівні такі психологи майже повністю переходять в емоційно-інтуїтивну площину, до перебільшеного використання феномену віри, навіювання рішення, що призводить до «прив'язування» до себе клієнта, його несамостійності, використання методів впливу, заснованих на ірраціональній сліпій вірі.

Таким чином, дисбаланс професійної діяльності з акцентом на домінуючому використанні моделей і схем емоційного інтелекту призводить до недопустимого з наукової точки зору (тотальний суб'єктивізм) та неприйнятної з соціальної (залежність клієнта від психотерапевта), результату і має трактуватися як професійна інволюція.

Наступне ключове положення концепції інструменталізації емоційного інтелекту полягає у формуванні у майбутніх психологів уміння тимчасово «вимикати» фільтр раціонального сприйняття особистості клієнта і відкриватись підсвідомо отримуваному потоку невербальної інформації. Досвід підготовки, теоретичні погляди, концепції і теорії, що переважають у фахівця, накладають (нерідко фатальний для ефективності) фільтр на потоки

інформації від клієнта. Раціональний фільтр у частині випадків є адекватним, але у значному об'ємі випадків «не допускає» у свідомість психолога дійсно важливу інформацію. Це призводить до того, що психолог вбачає у клієнта неіснуючу психологічну проблему, її елементи і їх зв'язки. Відповідно, стосовно дійсної проблеми психологічна робота стає надією, розтягується у часі, психотерапія спрямовується на сторонні, можливо, психологічно важливі задачі, але неадекватні запиту, дійсній проблемі [1].

Принципово важливим у даному концептуальному положенні є саме тимчасовість «вимкнення» раціональних моделей фільтрації сприйняття. Іншими словами, «нетривале» відкриття розуму до потоку образів і змістів власної підсвідомості має перериватися процесом її аналізу і домінуванням раціонального процесу опрацювання отриманої інформації.

Психологічний механізм застосування емоційного інтелекту полягає в асоціюванні однакового змісту (елементи, зв'язки, механізми) з відповідними способами їх символізації: слово, образ, жест, рух, подія, емоція, почуття та довільними їх сполученнями. Іншими словами, наприклад, елемент проблеми отримує назву: 1) словом; 2) образом; 3) переживанням; 4) жестом; 5) рухом; 6) інтонуванням; 7) проявом енергійності; 8) проявом симпатії-антипатії та іншими критеріями підсвідомого [4, с. 85].

Розуміння, вербалізація і використання окремих невербальних сигналів – це лише початковий крок активного застосування прийомів емоційного інтелекту. Наступний, більш складний – розпізнання комплексних невербальних сигналів і робота з ними. Кінцевим підсумком асоціативного розуміння комплексних сигналів є пов'язування їх з протилежностями базових рис особистості, стратегіями поведінки, полярностями акцентуацій, з типологіями проявів осіб зі значними психологічними відхиленнями і патологіями.

Таким чином, оцінюючи місце емоційного інтелекту у структурі професійної діяльності практичного психолога, можна стверджувати наявність значного конструктивного потенціалу його ефективності при використанні у перелічених та у значній частині інших випадків взаємодії психолога з клієнтом. Аналіз проблеми інструменталізації технічних прийомів емоційного інтелекту виявив певні ризики відхилення психологів від парадигми сучасної психології і психотерапії, а також недоліки у практичній підготовці майбутніх фахівців з психології, що нерідко унеможливають використання емоційного інтелекту на практиці. Аналіз проблеми визначив необхідність емпіричного дослідження внеску моделей і схем здійснення практичної психологічної роботи на основі процесів емоційного інтелекту та розробки і модифікації наявних програм тренінгової підготовки майбутніх фахівців з психології.

Список використаної літератури

1. Амплєєва О.М. Використання засобів емоційного інтелекту при підготовці майбутніх психологів з урахуванням гендерних відмінностей. Збірник наукових статей «Вісник. Наука та практика». Сопот (Польща). 2017. С. 46-49.
2. Амплєєва О.М. Особливості навчання майбутніх психологів з використанням принципів емоційного інтелекту. Науковий вісник Херсонського державного університету. Т. 1. Вип. 1. Херсон: ХДУ. 2018. (Серія «Психологічні науки»). С. 9-14.
3. Андреева И.Н. Эмоциональный интеллект как феномен современной психологии. Новополюцк: ПГУ. 2011. 388 с.
4. Андреева И.Н. Азбука эмоционального интеллекта. СПб: БХВ-Петербург. 2012. 288 с.
5. Гарднер Г. Структура Разума. Теория множественного интеллекта. М.: Вильямс. 2007. 512 с.
6. Журавльова Л.П. Діагностика форм та типів емпатії. Психологія. Зб. наук. праць НПУ ім. М. Драгоманова. Сер. № 12. Психологічні науки. 2010. № 31(55). С. 154-161.

7. Кутеева В.П. Эмоциональный интеллект как основа успешности в профессиональной деятельности. Отечественная и зарубежная педагогика. 2012. № 3 (6). С. 59–65.
8. Филатова О. Эмоциональный интеллект как показатель целостного развития личности. Персонал. № 5. 2000. С. 100-103.

THEORETICAL MODEL OF EMOTIONAL INTELLIGENCE AS AN IMPORTANT COMPONENT OF PROFESSIONAL ACTIVITY PSYCHOLOGIST

Olha Amplieieva

*Petro Mohyla Black Sea National University
68, Paratroopers Str., 10, Mykolaiv, Ukraine, 54029
e-mail: ampleyeva15@gmail.com*

The article deals with the phenomenon of emotional intelligence. Analysis of the main stages of the interaction of a psychologist with the client are represented. A theoretical model of the functioning of emotional intelligence during the professional activity of a psychologist is presented.

The problem of improving the professional activity of psychologists on the basis of greater involvement of emotional intelligence is a complex problem of systematic study of the role of emotional intelligence in professional actions of a specialist, psychological patterns of emotional functioning of a person, peculiarities of its implementation in interactions of different types, psycho-physiological aspects of feelings, preconditions of the quality of emotional recognition of problems, verbalization feelings and finding means of adequate influence on the emotional-sensory sphere of the person from the side of the psychologist. It is the psychologist who is capable of helping the individual to understand his inner emotional problems, revealing his inner potential and, perhaps, his own hidden emotional intelligence, which in the future will provide an independent solution to the person's psychological problems.

Specificity of the profession of a psychologist is determined by the content of professional activity of a specialist who interacts with the inner world of another person in the process of solving practical professional problems. It is necessary that the psychologist has such personality characteristics that would allow him to create the most favorable conditions for the development of self-awareness and the implementation of personal changes in the person who turned to him for help.

From a theoretical point of view, the phenomenon of emotional intelligence requires systematic structural study, the elucidation of the mechanisms of transformation of the emotional perception of an object into the internal understanding of the essence, truth, state of the object and, on this basis, the realization of influence, perhaps even without verbalization, without engagement rational level of intellectual processes. This view of decision-making in relation to a client in counseling and psychotherapeutic work with an emphasis on emotional intelligence at the scientific level has not been studied sufficiently, although in psychological practice this method is a key manifestation of the professional skill of a psychologist, his ability to work with objects of the subconscious, to achieve a positive effect and in the last resort apply the verbalization of the rational level.

Key words: emotional intelligence, emotionality, empathy, empathic reflection, nonverbal flow of information, psychological problem of the client, dialogic interaction, instrumentalization of methods of emotional intelligence, subconscious level.

УДК 159.92; 159.22; 159.9:316.37
DOI <https://doi.org/10.30970/2522-1876-2018-3-2>

ВПЛИВ ЗНАЧУЩИХ ОСІБ НА РОЗВИТОК Й ФОРМУВАННЯ ЕМОЦІЙНО-ПОВЕДІНКОВИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПІДЛІТКІВ

Наталія Артюхіна, Олена Пуленко

*Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
вул. Дворянська, 2, м. Одеса, Україна, 65082
e-mail: dariya.art.777@gmail.com*

У статті представлені результати емпіричного дослідження впливу значущих осіб на розвиток й формування емоційно-поведінкових особливостей підлітків. Пропонується комплексний розгляд відносин міжособистісної значущості підлітка з його найближчим оточенням як єдиної системи, що включає основні компоненти, так званої тріади: «підліток – підліток», «підліток – учитель» і «підліток – батько» та сприяє розвитку й формуванню його емоційно-поведінкових особливостей. Вказується, що хоча у психології накопичено великий потенціал наукових досліджень, які розкривають важливі аспекти відносин значущості, а також активно ведеться пошук ефективних засобів гармонізації особистісного і групового розвитку підлітків у період отрочтва, різні сторони соціальної взаємодії підлітка з його найближчим оточенням та вплив значущого оточення на його емоційно-поведінкові особливості залишаються недостатньо вивченими. Визначається, що розвиток й формування особистості підлітка – процес динамічний та неоднозначний, а тому й не відбувається без ускладнень й суперечностей. Доведено, що проблеми у взаєминах зі значущим довкіллям (однолітками, батьками та вчителями) є типовим явищем для підлітків, проте сила, частота, різкість проявів багато у чому залежать насамперед від позиції значущих дорослих, від стилю сімейного виховання, від умінь реалізувати щодо поведінки підлітка поважну, але не тактику потурання, наставників. З'ясовуються переваги й недоліки виховного процесу, які призводять до виникнення певних емоційно-поведінкових особливостей підлітків. Підкреслюється, що для конструктивного подолання наявних суперечностей у поглядах підлітків й значущого оточення необхідно створення спільності в їхньому житті, змістовних контактів, розширення сфери співробітництва, взаємодопомоги й довіри. Як наслідок, передбачається, що у ході виконання такої сумісної діяльності будуть виникати спільні переживання, почуття, настрої, наміри, що зумовлять емоційну та духовну близькість, позитивно впливаючи на емоційно-поведінкові особливості підлітків.

Ключові слова: особистість підлітка, провідна діяльність, значущі міжособистісні відносини, емоційно-поведінкові особливості підлітків.

Підлітковий вік, який характеризується неоднозначністю у визначенні провідної діяльності, дуже важливий етап у розвитку й формуванні особистості. Найпоширенішими є точки зору, згідно з якими провідним видом діяльності у цьому періоді стає інтимно-особистісне спілкування (Д.Б. Ельконін) й суспільно корисна праця (Д.І. Фельдштейн) [7]. Між тим, чисельні дослідники вказують, що основна, значуща, роль у суттєвих змінах у психічному розвитку підлітка належить саме системі взаємин, яка встановлюється між ним та оточенням. Попри те, що у психології накопичено великий потенціал наукових досліджень, які розкривають важливі аспекти відносин значущості, а також активно ведеться пошук ефективних засобів гармонізації особистісного і групового розвитку підлітків у період отрочтва, різні сторони соціальної взаємодії підлітка з його найближчим оточенням, та вплив значущо-

го оточення на його емоційно-поведінкові особливості залишаються недостатньо вивченими. Крім того, відчувається брак досліджень, присвячених комплексному розгляду відносин міжособистісної значущості підлітка з його найближчим оточенням як єдиної системи, що включає основні компоненти, так званої триади: «підліток – підліток», «підліток – учитель» і «підліток – батько». Саме дослідженню взаємодії у цій триаді та впливу цих взаємин на формування емоційно-поведінкових особливостей підлітків призначено дане дослідження.

Різні боки досліджуваної нами проблеми висвітлено у роботах чисельних дослідників. Теоретичний аналіз наявних досліджень свідчить про те, що найчастіше досліджуються особливості взаємин, що складаються всередині однієї контактної малої групи. Менша кількість робіт, в яких вивчаються відносини міжособистісної значущості особистості, присвячена виходу за рамки однієї групи – наприклад, відносини між підлітком й дорослими у школі та у сім'ї (М.Ю. Кондратьєв, О.О. Кронік, К.О. Кронік, Р.В. Овчарова, В.А. Петровський, В.А. Титаренко та ін.). При цьому, як правило, розробляються проблеми взаємовідносин підлітків з вчителями. Істотно менше вивченою у психологічному плані є третя, надзвичайно важлива сфера взаємин міжособистісної значущості – сімейні відносини. Частково недостатню вивченість сфери взаємовідносин «підліток-дорослий» можна пояснити фактом домінування на етапі отрочтва як ведучої діяльності інтимно-особистого спілкування, яке насамперед реалізується на рівні «підліток-підліток» і з яким заведено пов'язувати виникнення у підлітків найважливіших психічних і особистісних новоутворень (Л.І. Божович, Н.П. Воробйова, Л.С. Виготський, В.М. Галузинський, В.В. Давидов, Т.В. Драгунова, Л.П. Обухова, А.М. Прихожан, Н.Н. Толстих, Д.Б. Ельконін, М.Й. Боришевський, Б.С. Братусь, Б.В. Зейгарник, І.С. Кон, Г.С. Костюк, С.Д. Максименко, Т.М. Титаренко та ін.). Активне спілкування з однолітками при зниженні ефективності контактів з оточенням підлітка дорослими нерідко переконуює батьків і педагогів у повному неприйнятті дитиною їх цінностей й думок. Однак у реальності підлітку властиво орієнтуватися на світ дорослих, під яким він має на увазі як конкретну значущу для нього особу, так і широкий соціальний шар повноправних членів суспільства (Д.І. Фельдштейн та ін.). Що ж стосується підстав міжособистісної значущості у взаєминах підлітків один з одним і з дорослими, то їх вивчення показує, що значущість й авторитет як однолітка, так і людей старшого покоління, визначаються широким спектром причин (Г.М. Андреева, К.М. Дубовська, Я.Л. Коломинський, Р.Л. Кричевський, М.Ю. Кондратьєв, А.В. Петровський, О.Б. Бовт, Р.У. Благуа, В.О. Татенко, Б.М. Ткач, С.В. Харченко, Л.В. Чаговець та ін.), зокрема емоційно-поведінковими особливостями особистості (С.Л. Кравчук, М.Д. Левітов, О.М. Морозов, А.А. Реан, Ф.С. Сафуанов, В.М. Синьов, Т.С. Яценко, Р.П. Мильруд, В.В. Бойко, С. Розенцвейг, Л. Берковитц, Є.П. Ільїн) [4].

Мета нашої праці – виявлення особливостей впливу значущих осіб на розвиток й формування емоційно-поведінкових особливостей підлітків.

Емпіричне дослідження означеної проблематики було проведено на базі 10-11 класів загальноосвітніх шкіл м. Одеси. Вибірка респондентів складалась з підлітків 15-17 років загальною кількістю 70 осіб, з них 32 особи жіночої статі й 38 осіб чоловічої. На момент проведення дослідження найбільшу кількість склали респонденти 16 років.

До психодіагностичного комплексу увійшли наступні методики: методика «Поведінка батьків і відношення підлітків до них» Е. Шафера, опитувальник «Стиль керівництва в педагогічній діяльності» Ю.Б. Гатанова, методика «Соціометрія» Дж. Морено, фрустраційний тест Розенцвейга, модифікація Н.В. Тарабріної [1; 2; 5; 6].

Психологічне дослідження респондентів за методикою «Поведінка батьків та відношення підлітків до них» свідчить про те, що чинники, які впливають на становлення

психіки підлітків суперечливі: з одного боку, вони сприяють, а з другого – перешкоджають оптимальному розвитку особистості.

Так, слабкість позитивного інтересу та присутність директивності у відношенні з боку матері відмічають 67,6% від загальної вибірки підлітків, на їхній середній прояв вказують 17,7% респондентів, про чітке вираження, як позитивного інтересу, так і вираження директивності у спілкуванні свідчать показники 14,7% досліджуваних. Показники позитивного інтересу у даній вибірці свідчать про те, що для більшості респондентів в їхніх відносинах з матір'ю характерним є саме слабкість позитивного інтересу. Крім того, хлопці більше ніж дівчата відмічають відчуття позитивного інтересу з боку матерів. Разом з тим, треба вказати, що за параметром директивності у відносинах респондентів з матерями також домінує її слабка виразність. Тільки 32,4% вказують на наявність її середніх та виражених значень. Серед хлопців-підлітків й дівчат за цим параметром немає принципової різниці у показниках, що й підтверджують результати даного дослідження. За шкалою «ворожість» з боку матері показники респондентів розділилися наступним чином. Так на слабкий її прояв вказують показники 44,11% респондентів, на середній – 26,5% підлітків, про чітке вираження ворожості з боку матері говорять показники 29,4% досліджуваних. Отже, майже 56% респондентів підліткового віку вказують на те, що відношення до них з боку матері має ворожий характер. Показники по шкалі ворожості у відносинах з матір'ю переважають у дівчат – підлітків. За шкалою «автономність» матерів на слабкий її прояв вказують показники 41,2% респондентів, на середній – 41,2% підлітків, про чітке вираження автономності з боку матері говорять показники 17,6% досліджуваних. Результати даного дослідження вказують на те, що хлопці-підлітки більш відмічають автономність у взаємовідносинах з матір'ю, ніж дівчатка. За шкалою непослідовності матерів на слабкий її прояв вказують показники 20,6% респондентів, на середній – 50% підлітків, про чітке вираження непослідовності з боку матері говорять 29,4% досліджуваних. Треба звернути увагу на те, що підлітки обох статей однаково вказують на непослідовність своїх матерів. Цей фактор є найбільш вираженим у даній вибірці респондентів у відношенні до матерів. Непослідовність проведеної матір'ю лінії виховання оцінюється підлітками як якесь чергування (у залежності від ступеня інформативної значущості) таких психологічних тенденцій, як панування сили й амбіцій та покірність (в адаптивних формах), делікатність і сверхальтруїзм та недовірлива підозрілість.

Отже, взагалі показники фактора близькості між підлітками й матерями знаходяться переважно між слабкими та середніми значеннями, що говорить про ступінь прояву теплих почуттів і прийняття своєї дитини при високих стандартних оцінках (14,7% респондентів) і переважного його відкидання – при низьких стандартних оцінках (52,9% підлітків). Середніх значень за даним показником дістали 32,4% респондентів підліткового віку. Показники фактора критики між підлітками й матерями характеризують високу зацікавленість і тотальний контроль матерів щодо своєї дитини при високих стандартних оцінках (показники присутні у 20,6% респондентів) і відсутність зацікавленості у поєднанні з бездоглядністю – при низьких стандартних оцінках (відмічається у 29,4%). У 50% респондентів показники фактора критики у відносинах між підлітками й матерями знаходяться у межах середніх значень.

Тепер розглянемо, як сприймають підлітки свої взаємини з батьками. Слабкість позитивного інтересу у відношенні з боку батьків відмічають 67,6% від загальної вибірки підлітків, на його середній прояв вказують 5,9% респондентів, про чітке вираження позитивного інтересу у взаєминах з батьками свідчать показники 26,5% досліджуваних загальної вибірки. Для даної вибірки респондентів середні значення за параметром «позити-

тивний інтерес» для групи хлопців – підлітків й групи дівчат знаходиться в області низьких значень, що говорить про слабкість позитивного інтересу у відношенні до них з боку батьків, але показники хлопців за даною шкалою трохи вищі ніж у дівчат. За параметром «директивність» у відносинах респондентів з батьками слабкість прояву цього параметру з боку батьків відмічають 64,7% від загальної вибірки підлітків, на його середній прояв вказують показники 17,6% респондентів, про чітке вираження директивності у взаєминах з батьками свідчать показники 17,6% досліджуваних. Як ми бачимо, за параметром директивності у відносинах респондентів з батьками також домінує слабка виразність директивності. На наявність середніх та виражених значень за даним параметром вказують результати 35,2% підлітків обох статей загальної вибірки. Для даної вибірки респондентів середньогрупові значення за параметром «директивність» для груп респондентів хлопців і дівчат знаходяться в області низьких значень, що говорить про слабкість керівництва батьків та слабкість їхнього авторитету, заснованому на домінантному стилі спілкування для підлітків. Але хлопці даної вибірки більше ніж дівчата відмічають лінію директивності з боку батьків. За шкалою «ворожість» з боку батька на слабкий її прояв вказують показники 35,3% респондентів, на середній – 26,5% підлітків, про чітке вираження ворожості з боку батька говорять показники 38,2% досліджуваних. Отже, майже 67,4% респондентів підліткового віку вказують на те, що відношення до них з боку батька має ворожий характер. Що стосується середньогрупових показників за шкалою ворожості, то у підлітків даної групи вони знаходяться в області середніх значень, з перевагою показників дівчат, які наближаються до області високих значень, що у свою чергу вказує на підвищений рівень напруженості, нервозності та нестабільності в їхніх взаєминах з батьками. За шкалою «автономність» на слабкий прояв автономності батька вказують показники 38,2% респондентів, на середній – 29,4% підлітків, про чітке вираження автономності з боку батька говорять показники 32,4% досліджуваних. Отже, більш ніж 61% респондентів вказують на чуттєву автономність з боку батька. Крім того, хлопці даної вибірки більше ніж дівчата відмічають лінію автономності з боку батьків. Для даної групи респондентів-хлопців показники автономності батька виходять за межі середніх значень, що може вказувати на його відстороненість та формальне відношення до їхнього виховання. Показники автономності батька для даної вибірки респондентів дівчат-підлітків знаходяться у межах низьких значень, що навпаки говорить про його залучення до їхнього виховання. За шкалою непослідовності показники респондентів (хлопців і дівчат – підлітків) виходять за межі середніх значень. Крім того, більш високі значення зустрічаються у відповідях саме дівчат. Підліткам батько уявляється людиною непередбачуваною, у поведінці якої з досить високим ступенем ймовірності можуть проявлятися психологічні тенденції, які суперечать між собою, причому амплітуда коливань досить виразна. Загальний розподіл за шкалою непослідовності з боку батька здійснився наступним чином. Так на слабкий її прояв вказують показники 26,5% респондентів, на середній – 44,11% підлітків, про чітке вираження непослідовності з боку батька говорять 29,4% досліджуваних.

Загальні показники фактора близькості між підлітками й батьками розділилися наступним чином: 26,5% респондентів говорить про ступінь прояву теплих почуттів з боку батька й прийняття ним своєї дитини; про переважне відкидання підлітків батьками свідчать показники 55,9% респондентів – підлітків; середніх значень за даним показником дістали 17,6% респондентів підліткового віку. Узагалі середньогрупові показники за даним фактором знаходяться в області низьких значень, як і окремо взяті показники дівчат й хлопців. Показники фактора критики у взаєминах між підлітками й батьками характеризують високу зацікавленість і тотальний контроль з боку батьків щодо своєї дитини у 32,4% рес-

понад половину респондентів; відсутність зацікавленості з боку батьків у поєднанні з бездоглядністю у 41,2% підлітків даної групи; у 26,5% респондентів показники фактора критики у відносинах між підлітками й батьками знаходяться у межах середніх значень. Загальні середньогрупові значення за фактором критики знаходяться у межах середніх значень. Показники хлопців даної вибірки виходять за межі середніх значень, це може свідчити про те, що вони відчувають більш виражену критику з боку батька, а показники дівчат знаходяться у наближенні до середніх значень.

У цілому слід звернути увагу на переважання значень за шкалою непослідовності у взаєминах підлітків з матір'ю та на переважання значень за шкалами ворожості та непослідовності у взаєминах підлітків з батьком. У даній вибірці зазначається перехід за межі середніх значень. Так, підвищення за шкалою «непослідовність» може свідчити про тенденцію до різкої зміни стилів виховання, яка являє собою перехід від строгого до ліберального, а потім, навпаки, перехід від значної уваги – до емоційного відкидання з боку батьків. Є підстави вважати виховну практику батьків респондентів даної групи як межову, що у разі погіршення ситуації може стати дисгармонійною, на що треба звернути особливу увагу, оскільки дисгармонійна виховна практика надає ймовірність парціальної психічної дезадаптації підлітків. Крім того, у разі подальшого підвищення середніх значень за шкалами ворожості у взаєминах підлітків з батьком, є підставою для порушення їхньої соціальної та психічної дезадаптації, оскільки байдужість, негативні висловлювання, невіра у досягнення дитини у будь-якій сфері діяльності можуть призвести до відчуження підлітків щодо батьків.

Дослідження стилю педагогічного керівництва «улюбленого» вчителя та його впливу на емоційно-поведінкові особливості підлітків за опитувальником «Стиль керівництва у педагогічній діяльності» свідчить про те, що найбільш значущими для підлітків є вчитель, які реалізують демократичний стиль керівництва. Найменш приймаються підлітками дії вчителя, що пов'язані з авторитарним стилем керівництва, тобто коли вчитель особисто вирішує, приймає рішення, встановлює жорсткий контроль за виконанням своїх вимог, використовує свої права без врахування ситуації та думок учнів, не пояснює свої дії учням. Особливо не приймають авторитарний стиль спілкування більш емоційні дівчатка даної групи, що може вказувати на їхнє бажання не підкорятися чітким, строгим правилам. Вони віддають перевагу ліберальному стилю керівництва, вважаючи себе досить дорослими, щоб брати на себе ініціативу у прийнятті рішень. Що стосується хлопців – підлітків, то вони не віддають особливої переваги ні ліберальному, ні авторитарному стилю керівництва, вважаючи однозначно кращим для себе саме демократичний стиль взаємодії зі значущим вчителем. Тож, описуючи власну взаємодію зі значущим вчителем, підлітки вважають за найкраще для себе, якщо він на 64% використовує демократичний стиль, на 21% ліберальний стиль і на 15% авторитарний стиль взаємодії з ними. З нашої точки зору, це пов'язано з ситуацією вікового особистісного розвитку підлітків.

Дані соціометричного дослідження свідчать про те, що 56,5% респондентів обох статей даної вибірки віддають перевагу саме емоційному критерію взаємодії, що з нашої точки зору, є суттєвою характеристикою підліткового віку. Емоційна сфера підлітків дуже нестабільна, тому вони потребують підтримки зовні. Група створює почуття «Ми», яке підтримує підлітків і закріплює їхні внутрішні позиції. Підлітки позитивно оцінюють своїх друзів, наділяючи їх такими якостями як розум, веселість, ширість, негативні репліки дорослих з приводу друзів емоційно заперечуються та не мають жодного впливу. При недостатній критичності й несамостійності у судженнях такий зразок значущих осіб (друзів) для наслідування може негативно впливати на емоційно-поведінкові особливості

підлітків. 43,5% у підлітків дістав діловий критерій взаємин, що пов'язано з їхньою суспільною навчальною діяльністю. Окремі показники хлопців і дівчат розділилися наступним чином: різниця між емоційним і діловим критерієм у хлопців більш врівноважена ніж у дівчаток (53,4% займає емоційна взаємодія та 46,6% займає ділова сторона взаємин), у дівчаток наявний суттєвий розбіг значень між емоційним і діловим критерієм – майже у два рази (68,7% займає емоційна взаємодія та 37,5% займає ділова сторона взаємин). У цілому респонденти здійснювали вибір 4-5 осіб за емоційним критерієм, в яких 2-3 взаємних. Найбільш популярними у класах є відмінники, в яких по 10-12 виборів, але при цьому взаємних лише 2-3. Вони тихі, але не є відлюдниками, охоче спілкуються і допомагають іншим. Далі йшли учні, які отримали по 5-8 взаємних виборів. Ці суб'єкти проявляли себе як веселі й активні, частіше за все вони привертали увагу до себе викрикуючи різні коментарі або жарти. Найменшу кількість взаємних виборів отримали дві новенькі учениці, які прийшли у класи на початку осені. Вони поводили себе тихо, були майже непомітними, однокласники з ними спілкувалися мало, але не ігнорували.

Дослідження за методикою «Соціометрія» Дж. Морено дозволило виявити низькі індекси згуртованості груп (0,26 та 0,28), що вказує на роз'єднаність учнів, є лише окремі лідери, колективні справи проводяться час від часу і не роблять значного впливу як на підлітків, так і на оточення. Відносини у класах не є ворожими, але учні погано знають один одного поза їхніми межами, а у школі спілкуються маленькими підгрупами. Підлітки у підгрупах об'єднані спільною потребою визначення власного статусу та особистісної ставової ідентифікації. Але при всій орієнтації на утвердження себе серед однолітків підлітки відрізняються крайнім конформізмом.

Дослідження емоційно-поведінкових реакцій підлітків на невдачу і способів виходу з ситуації, що перешкоджають їхньої діяльності або задоволенню потреб особистості, за фрустраційним тестом С. Розенцвейга, показало наступні результати. Насамперед, ми розглядали фрустрацію, як психічний стан, що виникає у ситуації реальної або передбачуваної неможливості задоволення тих чи інших потреб підлітків, або, простіше кажучи, у ситуації невідповідності їхніх бажань наявним можливостям. Така ситуація може розглядатися як та, що до деякої міри травмує підлітків. Її вихід з такої ситуації у кінцевому підсумку залежить від їхніх власних ресурсів, які формуються під впливом окружного значущого середовища. Так, превалуючою спрямованістю реакції (агресії) підлітків на ситуацію невідповідності їхніх бажань наявним можливостям є імпульсивна (простежується у 55,3% респондентів), на другому місці відстежується екстрапульсивна спрямованість (у 26,3% респондентів), на останньому місці знаходиться інтропульсивна спрямованість реакцій підлітків (18,4% респондентів). Респонденти з імпульсивною спрямованістю демонструють такий розподіл типів реакції: 59% від загальної вибірки проявляють перешкодо-домінантний тип реакції «з фіксацією на перешкоді»; 23% респондентів демонструють еґо-захисний тип реакції «з фіксацією на самозахисті»; 18% респондентів демонструють необхідно-завзятий тип реакції «з фіксацією на задоволення потреби». Респонденти з екстрапульсивною спрямованістю демонструють такий розподіл типів реакції: 73% респондентів демонструють необхідно-завзятий тип реакції «з фіксацією на задоволення потреби», 18% респондентів демонструють еґо-захисний тип реакції, 9% від загальної вибірки проявляють перешкодо-домінантний тип реакції. Респонденти з інтропульсивною спрямованістю демонструють такий розподіл типів реакції: 62,5% респондентів демонструють необхідно-завзятий тип реакції «з фіксацією на задоволення потреби», 25% від загальної вибірки проявляють перешкодо-домінантний тип реакції 12,5% респондентів демонструють еґо-захисний тип реакції. Тож ми бачимо, що для більшої кількості респондентів даної

вибірки, а саме з імпульсивним типом реакції, найчастіше вибираним типом реакції є перешкодо-домінантний тип з фіксацією на перешкоді, з усіляким акцентуванням утворюваних перешкод, незалежно від того, розцінюються вони як сприятливі, несприятливі або незначні. Саме реакцію цього типу підлітки обирали найчастіше. З нашої точки зору, це може свідчити про інфантильність респондентів даної вибірки.

Аналізуючи показники емоційно-поведінкових реакцій хлопців-підлітків, ми побачили, що превалюючою спрямованістю їхніх реакцій є імпульсивна (відстежується у 59% респондентів), а тип реакції – его-захисний. Найменш вираженим типом реакції у хлопців-підлітків є необхідно-завзятий тип (7% респондентів). Показники емоційно-поведінкових реакцій дівчат-підлітків на фруструюча ситуацію говорять про те, що превалюючою спрямованістю реакцій у них також є імпульсивна (відстежується у 50% респондентів), при тому, що інтраімпульсивна й екстраімпульсивна спрямованість були обрані однаковою кількістю респондентів (по 25% респондентів). Щодо типу реакції, то найчастіше дівчатка-підлітки обирали необхідно-завзятий тип. Найменш вираженим типом реакції у дівчат є его-захисний. Тож треба зазначити, що більша особистісна активність, більша ресурсність у подоланні перешкод респондентами даної вибірки існує саме у дівчат-підлітків, які у силу кращої орієнтованості у просторі емоційних переживань, здатні до більш активного формування міжособистісних стосунків [3].

Останній етап нашого дослідження складався з визначення впливу значущих осіб на формування емоційно-поведінкових особливостей підлітків. Кореляційний аналіз за Спірменом показав наявність позитивної кореляції на 5% рівні у хлопців-підлітків ($r=0.511$) та на 1% рівні у дівчат-підлітків ($r=0.724$) між демократичним стилем керівництва вчителя та формуванням інтраімпульсивної спрямованості реакції з необхідно-завзятим типом. Тобто, чим більш вчитель приймає рішення разом з учнями, враховує їхню думку, підтримує самостійність суджень, враховує не тільки успішність, але і особистісні якості, тим більш у підлітка формуються спрямованість на самого себе, з прийняттям провини або ж відповідальності за виправлення ситуації, що виникла, з потребою знайти конструктивне рішення конфліктної ситуації. Позитивна кореляція на 1% рівні між діловим критерієм міжособистісних і міжгрупових відносин та формуванням імпульсивної спрямованості реакції з необхідно-завзятим типом ($r=0.39$) говорить про те, що чим більш підлітки будуть надавати перевагу діловому критерію взаємин, тим більш фруструюча ситуація буде розглядатися як щось незначне, те, що мине з часом. Звинувачення навколишніх або самого себе будуть відсутні, буде виникати потреба знайти конструктивне рішення конфліктної ситуації.

Аналіз кореляційних зв'язків впливу виховальної практики матері на формування емоційно-поведінкових особливостей підлітків виявив позитивну кореляцію на 5% рівні між позитивним інтересом ($r=0.449$) і фактором близькості ($r=0.465$) зі сторони матері та формуванням імпульсивної спрямованості реакції із перешкодно-домінантним типом. Тож, чим більше мати буде проявляти позитивний інтерес до підлітка і чим вище між ними буде фактор близькості, тим більш буде зростати залежність дитини від неї. Тому мова йде про необхідність матері, підтримуючи відносини оптимальної близькості з дитиною, разом з тим допомагати їй дорослішати, зуміти перебороти надмірну залежність й навчитися самій прокладати шлях у цьому світі.

Аналіз кореляційних зв'язків впливу виховальної практики батька на формування емоційно-поведінкових особливостей підлітків виявив негативну кореляцію на 1% рівні між ворожістю та екстраімпульсивною спрямованістю реакції з необхідно-завзятим типом ($r=-0.388$). Тобто при зростанні показників по шкалі ворожості з боку батька, підлітки будуть менш здатними до конструктивного рішення конфліктної ситуації, будуть складати з

себе обов'язки вирішити ситуацію, бо буде існувати невпевненість, як у власних силах, так і у тому, що час і хід подій приведуть до її вирішення. Негативна кореляція на 1% рівні між автономністю батька та інтропунітивною спрямованістю реакції з необхідно-завзятим типом у підлітка ($r=-0.413$) говорить про те, що зростання формального відношення до виховання буде зменшувати реакцію прийняття провини або ж відповідальності за виправлення ситуації, що виникла, у підлітка, який не буде активно шукати шляхів конструктивного рішення конфліктної ситуації, не буде звертатись про допомогу, не буде брати на себе обов'язки вирішити ситуацію, бо впевненості у тому, що час і хід подій приведуть до її вирішення у нього не буде. Для більшості респондентів даної вибірки батько є віддаленою фігурою, яка не приймає достатньо часу у процесі виховання дитини, навчанні її активної соціальної реалізації, як результат – у підлітків слабка соціальна реалізація, вони більш інфантильні. Негативна кореляція на 1% рівні між непослідовністю з боку батька та імпульсивною спрямованістю реакції з необхідно-завзятим типом ($r=-0.364$) з боку підлітка говорить про те, що чим більш у поведінці батька будуть проявлятися психологічні тенденції, які суперечать між собою, тим менш фруструюча ситуація буде розглядатися підлітком як щось незначне, що мине з часом, тим менше підліток буде проявляти ініціативу у конструктивному вирішенні конфліктних ситуацій, буде уникати допомоги від інших осіб, або прийняття на себе обов'язків вирішити ситуацію, бо не буде знати, як батько відреагує на його дії. Наявна негативна кореляція на 5% рівні між позитивним інтересом з боку батька та імпульсивною спрямованістю з необхідно-завзятим типом ($r=-0.5$) з боку підлітка вказує на те, що при збільшенні теплих дружних стосунків між ними з чітким усвідомленням кордонів того, що можна і чого не можна, у підлітка буде зменшуватись підкреслення ступеню фруструючої ситуації, разом з тим буде знижуватись акцент на перешкодах, що викликають фрустрацію, незалежно від того, розцінюються вони як сприятливі, несприятливі або незначні. Відбудеться покращення емоційного стану підлітка. Негативна кореляція на 5% рівні між директивністю з боку батька та екстрапунітивною спрямованістю і перешкодно-домінантним типом ($r=-0.494$) реагування підлітка вказує на те, що збільшення управління дитиною також буде призводити до зменшення самостійності й відповідальності підлітків.

Розвиток й формування особистості підлітка – процес динамічний та неоднозначний, а тому й не відбувається без ускладнень й розбіжностей. У пошуках себе, у сумнівах, у подоланні того, що ще вчора здавалося досягненням, а сьогодні вже потребує корекції, умінні конструктивно виходити з кожного нового кризового стану й пролягає нормальний шлях психічного розвитку особистості підліткового віку, формування її емоційно-поведінкових особливостей. І хоча проблеми у взаєминах зі значущим доквіллям (однолітками, батьками та вчителями) – типове явище для підлітків, проте сила, частота, різкість проявів багато у чому залежать насамперед від позиції значущих дорослих, від стилю сімейного виховання, від уміння реалізувати стосовно поведінки підлітка поважну, але не тактику потурання, наставників. Тож, для конструктивного подолання наявних суперечностей у поглядах підлітків й значущих дорослих необхідно створення спільності в їхньому житті, змістовних контактів, розширення сфери співробітництва, взаємодопомоги й довіри, найкраще з ініціативи дорослого. У ході виконання такої сумісної діяльності будуть виникати спільні переживання, почуття, настрої, наміри, що зумовлять емоційну та духовну близькість, позитивно впливаючи на емоційно-поведінкові особливості підлітків.

Список використаної літератури

1. Диагностика эмоционально-нравственного развития / ред. и сост. И.Б. Дерманова. СПб.: Речь, 2002. 174 с.

2. Ильин Е.П. Психология для педагогов. СПб.: Питер, 2012. 640 с.
3. Ильин Е.П. Эмоции и чувства. СПб: Питер, 2001. 752 с.
4. Психологические особенности самосознания подростка / Под ред. М.Й. Боришевського. К.: Вища школа, 1980. 167 с.
5. Сборник психологических тестов. Часть I: Пособие / Сост. Е.Е. Миронова. Мн.: Женский институт ЭНВИЛА, 2005. 155 с.
6. Сонин В.А. Психодиагностическое познание профессиональной деятельности: для студентов, школьных психологов, учителей-предметников, классных руководителей. СПб.: Речь, 2004. 408 с.
7. Фельдштейн Д.И. Психология развития личности в онтогенезе. М.: Педагогика, 1989. 208 с.

THE IMPORTANT PERSONS' INFLUENCE ON THE DEVELOPMENT AND FORMATION OF EMOTIONAL AND BEHAVIORAL FEATURES OF ADOLESCENTS

Nataliia Artiukhina, Olena Pulenko

*Odessa I. I. Mechnikov National University,
2, Dvoryans'ka Str., Odessa, Ukraine, 65082
e-mail: dariya.art.777@gmail.com*

The article presents the results of an empirical study of the influence of significant individuals on the development and formation of emotional and behavioral characteristics of adolescents. There is offered a complex consideration of relations of interpersonal significance of a teenager with his immediate environment as a single system, which includes the main components of the so-called triad: "adolescent – teenager", "teenager – teacher" and "teenager – father", and contributes to the development and formation of his emotional and behavioral features. It is noted that despite the fact that psychology has accumulated a great potential of scientific research that reveals important aspects of the relationship of significance, and also actively searches for effective means of harmonizing the personal and group development of adolescents during the period of adolescence, the various aspects of the social interaction of the adolescent with his immediate environment, and the influence of a significant environment on its emotional and behavioral features remain insufficiently studied. It is determined that the development and formation of the personality of a teenager is a dynamic and ambiguous process, and therefore does not occur without complications and contradictions. It is proved that problems in relationships with significant people (peers, parents and teachers) are typical for adolescents, but the strength, frequency, sharpness of manifestations largely depend primarily on the position of meaningful adults, on the style of family education, on the ability to implement with respect to the behavior of the adolescent respectable, but not the tactics of indulgence, mentors. The advantages and disadvantages of the educational process, which lead to the emergence of certain emotional and behavioral characteristics of adolescents. It is emphasized that in order to constructively overcome the existing contradictions in the views of adolescents and a meaningful environment, it is necessary to create a community in their lives, meaningful contacts, expand the scope of cooperation, mutual assistance and trust. As a result, it is anticipated that in the course of performing such joint activities there will be common feelings, feelings, mood, intentions that lead to emotional and spiritual affinity, positively affecting the emotional and behavioral features of adolescents.

Key words: teenager's personality, leading activity, meaningful interpersonal relationships, emotional and behavioral features of adolescents.

УДК 159.923

DOI <https://doi.org/10.30970/2522-1876-2018-3-3>

КОРЕКЦІЙНА РОБОТА З ФОРМУВАННЯ ЖИТТЄВОГО ЦІЛЕПОКЛАДАННЯ У ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ

Юлія Бистрова

*Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова,
вул. Пирогова, 9, м. Київ, Україна, 01601
e-mail: ceasc.edu@gmail.com*

Лідія Дрозд

*Херсонський державний університет,
вул. Університетська, 27, м. Херсон, Україна, 73000
e-mail: drozdlidiya301091@gmail.com*

Дослідження присвячено розробці та апробації корекційної програми з формування життєвого цілепокладання у дітей з особливими освітніми потребами. У статті висвітлені методичні та теоретичні засади, на яких ґрунтувалися підходи до розробки зазначеної програми. Основна мета створення програми полягала у визначенні основних умов і розробці методики формування життєвого цілепокладання у дітей з ООП у процесі спеціально організованих корекційних занять та перевірки їх ефективності на базі спеціальних загальноосвітніх шкіл, а надалі в умовах інклюзивного навчання. У статті автори також наголошують на необхідності розвитку сфер, які є складовими процесу з формуванням цілепокладання: вольової сфери – розвиток самоконтролю у дітей з ООП; мотиваційної – формування відповідальності за власні дії, компетентності дій; створення умов для переживання почуттів успіху, задоволення та щастя від самостійно зробленої праці; емоційної – корекція порушення емоційної сфери дитини, імпульсивності. Запропоновано етапи проведення занять з формування життєвого цілепокладання у дітей з ОПП. Розкрито результати діагностики причин недорозвинення процесу цілепокладання у дітей з ОПП. Авторами доведено, що для формування цілепокладання у дітей з ООП необхідна цілеспрямована робота з відтворення для цього підґрунтя – достатнього розвитку вольової сфери, зокрема етапів самоконтролю, уміння розв'язувати проблемно-практичні завдання методом спроб, вербально узагальнювати практичний досвід.

У статті визначено умови позитивного впливу корекційної програми на формування майбутніх цілей у дітей з ООП. Розкрито умови використання корекційної програми як інструменту подолання посттравматичного стресу, шляхом постанови майбутньої позитивної мети.

Ключові слова: життєве цілепокладання, особливі освітні потреби, корекційна програма, до-радча служба.

Наразі одним із пріоритетних завдань Нової української школи є формування інклюзивного освітнього середовища, що передбачає пристосування навчальних закладів та їх загальної освітньої філософії та політики до потреб усіх учнів – як обдарованих дітей, так і тих, які мають особливі освітні потреби (далі – ООП).

У зв'язку зі зростанням кількості дітей з ООП, а також ситуацією вимушеного переселення сімей з такими дітьми із зони АТО, неможливістю батьків самостійно подолати посттравматичний стрес та надати дитині на новому місці проживання належний соціально-психологічний супровід фахівців, проблема загострюється та потребує термінового вирішення.

Варто зазначити, що впродовж 2014-2018 років кількість дитячого населення, які мають особливі освітні потреби та наразі проживають на території Донецької, Луганської та прилеглих районів Запорізької областей, суттєво збільшилась у зв'язку з вимушеним переміщенням таких дітей із зони проведення АТО. За даними ПМПК, у Луганській області на кінець 2016 року кількість дітей до 18 років з ООП складає 11 тис 371 особа, у Донецькій – 15 тис 995 осіб [1]. Наприклад, у Запорізькій області у 2016 році кількість таких дітей збільшилась на 3 445 осіб, у Херсонській – на 2 694 особи [1].

З метою подолання наслідків вимушеного виключення із соціальних груп за місцем проживання у наслідок військових дій та для задоволення освітніх потреб учнів з ООП, формування у них життєвого цілепокладання має розроблятися індивідуальна навчальна програма, відповідно до особливостей інтелектуального розвитку учня. Тож якісна розробка та впровадження індивідуальної програми розвитку командою супроводу, члени якої володіють технологіями корекційно-педагогічної діяльності в умовах інклюзивного освітнього середовища, є фактором подолання стресу та подальшої соціалізації та соціальної адаптації дітей з особливими освітніми потребами. Одним із напрямів програми психологічного супроводу має стати корекційна робота з формування життєвого цілепокладання у дітей з ОПП.

Розвиток життєвого цілепокладання є необхідною умовою становлення й функціонування людини, зокрема її діяльності, яка лежить в основі формування особистості. Завдання школи – відновити втрачені у наслідок війни перспективні життєві цілі дитини.

Розвиток дитини з ОПП як особистості, результат і продуктивність будь-якої її діяльності у майбутньому, професійне самовизначення, успішність залежить від ступеня сформованості цілепокладаючої функції.

Можливість здійснювати усвідомлене життєве цілепокладання залежить від того досвіду, який дитина здобула у житті. Школа може стати ефективним інструментом формування такого позитивного досвіду, тому що ситуація успіху у навчальній діяльності допоможе учням розвинути особистісно у процесі постановки й реалізації навчальної мети (Л. Виготський, П. Гальперін, В. Мухіна, М. Матюхіна, Л. Славіна, Г. Абрамова).

Результати досліджень низки вчених (Г. Дульнєв, Б. Пінський, Г. Жаренкова, А. Іваненко, Н. Королько, І. Кулагіна, І. Ужченко) засвідчують навіть без стресових ситуацій відносно низький рівень сформованості цілепокладання у дітей з ООП, зокрема з психофізичними порушеннями, та вказують на неготовність до прийняття запропонованих вчителем в якості прикладу життєвих цілей та перенесення їх у власний план майбутніх дій, до неспроможності самостійної постановки життєвих цілей та їх досягнення у майбутньому, а також про недостатню сформованість мотиваційно-вольової сфери особистості як фундаменту формування життєвого цілепокладання.

На основі досліджень і розробок провідних учених у галузі формування цілепокладання в учнів з психофізичними порушеннями (Г. Дульнєв, Б. Пінський, О. Поляков) було розроблено програму розвитку мотиваційно-вольової сфери дітей з ООП, довільної поведінки та формування життєвого цілепокладання.

Програма проходила апробацію на базі Рубіжанського навчально-реабілітаційного центру «Кришталік», Кременської спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату I-II ступенів, Херсонської спеціальної загальноосвітньої школи №1, Калінінської спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату I-II ступенів та буде застосована на практиці у роботі Дорадчих служб регіонального масштабу з інклюзивної освіти. Першу таку службу буде створено нами як експериментальну у 2018 році на базі РНРЦ «Кришталік».

Основна мета створення програми полягала у визначенні соціально-психологічних та корекційно-педагогічних умов і розробці спеціальної методики формування життєвого

цілепокладання у дітей з ООП у процесі спеціально організованих корекційних занять та перевірки їх ефективності на базі спеціальних загальноосвітніх шкіл, а надалі в умовах інклюзивного навчання.

Підходи до розробки програми формування цілепокладання ґрунтувалися на наступних теоретичних засадах:

1. Процес формування життєвого цілепокладання полягає у створенні образу майбутнього результату дій, розумінні та прийнятті цього образу як основи послідовних практичних або розумових дій. Цілепокладання визначається як стратегічний вибір в умовах невизначеності з розумінням покрокових тактичних дій [2, с. 5].

2. Формування життєвого цілепокладання як процесу, що виникає і розвивається у взаємодії певних напрямів психічного та соціального розвитку, вимагає комплексного підходу, який включатиме розвиток емоційного позитивного досвіду, психічних функцій, мотиваційно-вольової сфери дитини, сфери рефлексії, сфери діяльності і відбувається шляхом постанови позитивної майбутньої мети (Ю. Швалб, Є. Ільїн, А. Коган, Г. Кураєв). Ізольований вплив на окремих компонент комплекс не досягне мети.

3. Прагнення до самоствердження, яке можливо лише при умові відсутності травмуючих зовнішніх обставин і посттравматичного стресу, та орієнтація на майбутню перспективу на основі здобутого позитивного досвіду у житті виступають одним із головних чинників, що спонукають до самозміни, самовизначення шляхом самовдосконалення, адже оптимізація індивідуально-психологічних параметрів підвищує ефективність її функціонування й надає більше шансів у досягненні поставленої мети (Ю. Швалб) [3, с. 29].

4. Одним зі шляхів вирішення проблеми ефективності й зменшення часових і фізичних витрат корекційно-розвивального навчання можна вважати включення даної методики у загальну систему психотерапевтичної допомоги у подоланні дитиною посттравматичного стресу.

5. Стосовно поетапного формування розумових дій і провідної ролі навчання у процесі розвитку (П. Гальперін, Л. Виготський), основу цілепокладання складають розумові дії – покладання мети теоретичною діяльністю (ціле (формування) утворення) та об'єктивно-предметні дії (ціле (здійснення) реалізація). За виконуваними функціями будь-яка дія може бути розділена на три частини: орієнтувальну, виконавчу й контрольну.

6. Психічний розвиток особистості полягає у послідовній зміні окремих форм конкретної діяльності дитини, в ускладненні структури цієї діяльності й у збагаченні психологічних процесів, що розвиваються всередині цієї діяльності. Формування особистості дитини відбувається у властивих віку видах діяльності – ігровій, навчальній та творчій (Л. Виготський, Г. Абрамова, В. Мухіна). Недостатній розвиток цілепокладання у дітей з ООП та його значення у діяльності підкреслює необхідність використання корекційних заходів з формування вмінь прийняття (або постановки) та досягнення цілей.

7. Навчання й виховання дітей з ООП спрямоване на ранню корекцію й компенсацію вторинних відхилень в їхньому розвитку.

Програма формування життєвого цілепокладання була розроблена з урахуванням вікових та специфічних особливостей досліджуваної категорії дітей.

Оскільки діти з ООП мають вельми різні психологічні особливості, великий акцент у системі роботи приділявся потенційним можливостям кожної дитини, а також здійснювався індивідуальний підхід до навчання дітей.

Паралельно з формуванням цілепокладання зверталася увага на розвиток сфер, які є складовими цього процесу:

I. Перша складова – недостатня сформованість вольової сфери: слабкість вольових процесів знижує можливість формування цілепокладання будь-якої діяльності. Тому особлива увага приділялася корекційним заняттям, спрямованим на розвиток самоконтролю у дітей з ООП.

II. Друга складова порушення процесу формування цілепокладання у дітей з ООП – відсутність стійких мотивів діяльності й домінування зовнішньої мотивації до будь-якої діяльності. Для включення учня у діяльність необхідно сформувати у нього відповідальність за власні дії, компетентність дій, яку можливо сформувати тільки створюючи умови успішності діяльності дитини під час розв'язання завдань – вчитель повинен надавати завдання, доступні за складністю та невеликі за обсягом, тим самим забезпечуючи підвищення самооцінки в учнів з низьким рівнем навчальних досягнень, що буде особливо важливе для дітей з ООП, що навчаються в умовах інклюзії серед дітей з нормою розвитку та особливо потребують створення умов для переживання почуттів успіху, задоволення та щастя від самостійно зробленої праці [3, с. 24].

III складова – порушення емоційної сфери дитини, імпульсивність, відсутність самоконтролю дій.

Програма формування життєвого цілепокладання включала 4 етапи:

– діагностичний;

– підготовчий – направлений на розвиток самоконтролю й формування життєвого цілепокладання, як прийняття стратегічної кінцевої та вже виокремлених тактичних проміжних цілей (дітям пропонували мету – чого саме потрібно досягти – й указували алгоритм її отримання з указівкою на проміжну мету);

– основний – направлений на формування життєвого цілепокладання як прийняття кінцевої стратегічної мети та самостійне виокремлення проміжних тактичних цілей (дитині указувалась лише загальна кінцева мета, а як до неї дійти та через вирішення яких проміжних цілей, дитині потрібно було вирішувати самій);

– просунутий етап – направлений на формування цілепокладання як процесу самостійного вибору і прийняття мети та виокремлення проміжної мети (завдання виступає як спонукання до дії, але конкретну мету дії дитина повинна визначити самостійно).

Програма передбачала проведення десяти індивідуальних занять з кожною дитиною окремо.

I етап – діагностичний. Для діагностики використовувалась методика дослідження імпульсивності С. Макарова [4, с. 2-10].

Мета діагностики: вимірювання імпульсивності як відносно стійкої особистісної риси. Призначена для застосування у широких вікових межах у цілях професійної спрямованості та цілепокладання у виборі життєвого шляху, а також для дослідження особливостей поведінки людини.

Імпульсивність суб'єкта – це риса особистості, протилежна цілеспрямованості і обумовлює недостатній самоконтроль у спілкуванні і діяльності, невизначеність життєвих цілей, нестійкість орієнтацій та інтересів (С. Макаров) [4, с. 5].

Якісний аналіз результатів дослідження за методикою Т. Потапенко, В. Лосенкова [5, с. 49-53] свідчить про те, що імпульсивність, тобто спонтанність дій, миттєві неадекватні реакції на ситуацію, схильність діяти без достатнього свідомого контролю, під впливом зовнішніх обставин або у силу емоційних переживань, у дітей з ООП до старших класів знижується з показника 55 балів у 3 класі до 32 балів у 9 класі. У нормі імпульсивність повинна зникнути до 10 років, може проявлятися у дошкільному та молодшому шкільному віці як недолік контролю над поведінкою. При інтелектуальній недостатності

недолік контролю над поведінкою пов'язують з недорозвиненням емоційно-вольової сфери, тому корекція функцій контролю утруднена, але можлива. На це й вказують показники зниження імпульсивності у дітей у старших класах спеціальної загальноосвітньої школи. Але низький рівень цілеспрямованості та його зниження до старших класів говорить про недостатність корекційної та виховної роботи, спрямованої саме на формування цих рис характеру. Корекція повинна проводитися в організації спільної діяльності, в якій виконання рольових правил вимагає стримування власних безпосередніх спонукань і врахування інтересів інших учнів, а також у підлітковому віці у навчальній діяльності. При досягненні підліткового віку імпульсивність навіть при нормі розвитку знову може проявлятися як вікова особливість, пов'язана вже з підвищенням емоційної збудливості у цьому віці. Це теж треба враховувати при підрахунку коефіцієнта для підлітків з ООП.

Отже, в основі низького рівня сформованості життєвого цілепокладання лежать – висока імпульсивність дітей з ООП, та знижені самоконтроль, аналіз і цілеспрямованість дій. На формування цих рис була направлена наша методика.

II етап – підготовчий. Дітей учили досягати простої мети у навчанні, яка виділялася у завданні, планувалося її досягнення, виконувалися дії для досягнення мети.

Для успішного оволодіння самостійним цілепокладанням діти повинні контролювати свою діяльність. З цією метою проводилися спеціальні ігри і вправи на розвиток етапів самоконтролю: попереднього – орієнтування у завданні (для постановки мети, засвоєння зразка, як плану виконання завдання), процесуального – прийняття зразка як правила та плану виконання завдання, та підсумкового – перевірка свого результату відповідно до зразка (чи перевірка результату завдання) як прикладу правильного виконання завдання.

III етап. Для успішного досягнення багатоступінчастої мети діти повинні бачити й виділяти у завданні ті проміжні цілі, за допомогою яких можливе досягнення кінцевої мети.

Отже, у процесі навчання цілепокладання була здійснена низка корекційно-розвивальних завдань: розвиток аналізуючого сприйняття; формування вміння виділяти проміжну мету як шаблону до отримання результату (кінцевої мети); розвиток цілеспрямованості діяльності (уміння утримувати кінцеву мету та працювати згідно з нею); розвиток словесної регуляції у вигляді словесного планування, звіту й пояснювально-супроводжуючого мовлення; розвиток контрольних функцій.

Діти з ООП здатні прийняти стратегічну мету, поставлену вчителем і самостійно відокремити проміжні цілі її досягнення. Це свідчить про можливість формування цілепокладання у таких дітей. Загальними особливостями виконання завдань цими дітьми є більш тривалий час їх виконання, більша кількість помилок, такі діти рідше помічають їх, а помічені їм важко виправляти.

IV етап – формування життєвого цілепокладання як самостійно створеної мети та постановки завдання; прийняття запропонованої вчителем мети, самостійна постановка завдання.

Завдання четвертого етапу активізують розумові операції дітей, самостійність у вибори розв'язання завдань, що приводить до розвитку елементів аналітико-синтетичного мислення, розвитку порівняння шляхів досягнення мети з набутим раніше досвідом, а також розумінню послідовності виконання завдань та співвідношення їх з кінцевою метою. Це приводить до чіткої, цілеспрямованої діяльності дитини.

У програмі формування процесу життєвого цілепокладання особлива увага приділялася процесу планування у діяльності учнів. Планування – це запорука тактичного послідовного виконання дій, направлених на досягнення поставленої мети.

Після впровадження програми формування життєвого цілепокладання у практику роботи експериментальної Дорадчої служби регіонального масштабу з інклюзивної освіти

буде проведено контрольний експеримент, зміст якого передбачає проведення двох серій експериментальних методик, розроблених авторами, що повторюють серії констатувального експерименту:

1 серія – дослідження особливостей саморегуляції, визначення стану сформованості дій самоконтролю, визначення особливостей сформованості завершальних етапів вольової дії (оцінювання, перевірка) у дітей з ОПП в умовах інклюзивного навчання.

2 серія – вивчення рівня розвитку процесів життєвого цілепокладання, базуючись на власному досвіді, але з урахуванням позитивних змін цього досвіду після військових дій у процесі навчання; вивчення рівня розвитку процесу прийняття мети, та особливостей її досягнення.

Таким чином, результати впровадження методики у спеціальних закладах освіти довели, що для формування цілепокладання у дітей з ООП необхідна цілеспрямована робота з відтворення для цього підґрунтя – достатнього розвитку вольової сфери, зокрема етапів самоконтролю, що виконуються у плані практичних дій, уміння розв'язувати проблемно-практичні завдання методом спроб, вербально узагальнювати практичний досвід.

Аналіз результатів дослідження дозволив зробити висновок щодо позитивних змін за результатами корекційної роботи з формування життєвого цілепокладання у дітей з ООП – під час роботи над завданням досліджувані добре сприймали поставлену вчителем стратегічну ціль, розуміли її, приймали та самостійно виділяли проміжні тактичні цілі, які послідовно виконували для досягнення основної мети. Це свідчить про те, що діти з ООП при наявності корекційної роботи та позитивного емоційного зовнішнього фону виявляють потенційну готовність до самостійного життєвого цілепокладання у майбутньому.

В експерименті було впроваджено етап формування життєвого цілепокладання як самостійної постановки стратегічної цілі, але отримані відомості майже не виявили динаміки у покращенні цього процесу, тому можна зробити висновок, що діти з ООП вимагають більш інтенсивного та довготривалого комплексного впливу на розвиток самого процесу життєвого цілепокладання на позитивному досвіді; на рівень розвитку вищих психічних функцій; на розвиток мотивації та вольового компонента.

Таким чином, програму доцільно використовувати як інструмент подолання пост-травматичного стресу, набутого дітьми з ООП у результаті військових дій на Донбасі, шляхом постанови позитивної майбутньої мети. Для цього авторами передбачено створення експериментального проекту – Дорадчої служби регіонального масштабу з інклюзивної освіти у східних регіонах України, та впровадження у роботу Служби програму формування процесів життєвого цілепокладання у дітей з ООП.

Список використаної літератури

1. Статистичний бюлетень показників розвитку психологічної служби та психолого-медико-педагогічних консультацій за 2017-2018 навчальний рік / В.М. Горленко, Н.В. Лунченко, А.А. Мельник та ін. К.: УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2018. 49 с.
2. Швалб Ю.М. Психологические модели целеполагания. К., 1997. 240 с.
3. Швалб Ю.М. Целеполагающее сознание (психологические модели и исследования). К.: Миллениум, 2003. 152 с.
4. Макаров С.П. Технология индивидуального обучения. Педагогический вестник. 1994. № 1. С. 2-10.
5. Боровський А.Б., Потапенко Т.М., Щекін Г.В. Система методів професійної орієнтації. Методики профорієнтаційної роботи (додатки): Навчально-методичний посібник. К.: МЗУУП. 2013. С. 49-53.

CORRECTION FOR DEVELOPING SKILLS OF SETTING LIFE GOALS IN CHILDREN WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS GIVEN

Yuliia Bystrova

*Dragomanov National Pedagogical University,
9, Pyrogova Str., Kyiv, Ukraine, 01601
e-mail: ceasc.edu@gmail.com*

Lidiia Drozd

*Kherson State University,
27, Universytetska Str., Kherson, Ukraine, 73000
e-mail: drozdlidiya301091@gmail.com*

This scientific article deals with the problem of implementing inclusive education in Ukraine regarding the socialization of people with special needs in inclusive education system. This research is devoted to the development and approbation of a corrective programme for developing skills of setting life goals in children with special educational needs (hereinafter referred to as SEN). The article outlines the methodological and theoretical principles of the noted Programme. The major objective of the Programme was to determine the social and psychological, as well as correctional and pedagogical conditions, to elaborate a special methodology for developing skills of setting life goals in children with SEN in the course of specially organized correctional trainings and to evaluate their effectiveness in special general education schools. The article suggests the particular stages of conducting classes for developing skills of setting life goals in children with SEN. The authors also reveal the results of assessing the reasons for the underdevelopment of the life goal-setting skills in children with SEN, namely, the violation of the emotional, volitional, and motivational sphere, the lack and weakness of self-control, impulsivity, the weakness of the analysis and comparison with the gained experience, psychological problems associated with the post-traumatic stress. In addition, this article discusses ways of correcting uncritical and impulsive behavior in adolescents, manifestations of aggressiveness, ostentatious behavior, a tendency toward fear, etc. as aggressiveness, suggestibility, anxiety. The article contains methodological recommendations for educational psychologists on the diagnosis of disorders of the emotional sphere and behavior in adolescents, the formation of goal setting. The research highlights the major key-points and stages of correctional trainings; moreover, it acknowledges the conditions in which the correctional Programme will positively impact future goal-setting skills' development in children with SEN. It is indicated that the Programme should be used as a tool for overcoming the post-traumatic stress acquired by children with SEN. In order to achieve this goal, the authors have developed an experimental project for creating a Regional Inclusive Education Advisory Service.

Key words: setting life goals, special educational needs, correction programme, advisory service.

УДК 159.9.072.4

DOI <https://doi.org/10.30970/2522-1876-2018-3-4>

ЗАГАЛЬНІ ТА ПРОФЕСІЙНІ МОТИВИ ЯК ОСОБИСТІСНІ КОРЕЛЯТИ РОЗВИТКУ МЕТАКОГНІТИВНОЇ АКТИВНОСТІ СТУДЕНТІВ

Анастасія Большакова

*Харківська державна академія культури,
Бурсацький узвіз, 4, м. Харків, Україна, 61057,
e-mail: bolshakova777@ukr.net*

Ольга Зайцева

*Українська інженерно-педагогічна академія,
вул. Університетська, 16, м. Харків, Україна, 61003,
e-mail: zaytseva1005@gmail.com*

У статті проаналізовано взаємозв'язок показників метакогнітивної активності з показниками загальних і професійних мотивів студентів. Спочатку проведено пілотажне дослідження та отримано дані про наявність взаємозв'язку показників метакогнітивної активності з мотивами студентів (мотив досягнення успіху, мотив уникнення невдачі, мотив причетності, мотив запобігання знехтуванню, мотив влади, внутрішні та зовнішні мотиви, мотиви обрання професії, мотиви навчання в ЗВО, мотиви професійної діяльності). Такі результати стали підставою обґрунтування теоретичної моделі мотиваційних чинників метакогнітивної активності. Вирішено, що найбільш продуктивним для визначення чинників розвитку метакогнітивної активності студентів є виділення двох груп мотивів: перша група – це загальні мотиви, які спонукають людину до дій у будь-яких життєвих ситуаціях; друга група – професійні мотиви, які спонукають студентів до навчання.

Установлено, що з більш сприятливими показниками метакогнітивної активності, такими як переконання в можливості розвитку інтелекту, самостійне оцінювання своїх успіхів і невдач, включеність у навчальну діяльність, зацікавленість в отриманні знань, пов'язані такі мотиваційні особливості, як високий рівень мотиву досягнення успіху та низький рівень мотиву уникнення невдач, високий рівень мотиву причетності й низький рівень мотиву запобігання знехтуванню, високий рівень внутрішніх мотивів і низький рівень зовнішніх мотивів. Виявлено, що з показниками метакогнітивної активності пов'язані такі мотиваційні особливості, як цікава, творча робота, отримання знань, оволодіння професією, соціальне значення труда, самоствердження в праці та професійна майстерність. Показано, що емпірична структура загальних і професійних мотивів, пов'язаних із розвитком метакогнітивної активності, представлена шістьма факторами, що спрямовують студентів на відповідність соціальним очікуванням, досягненням індивідуального успіху, уникнення загальних і соціальних невдач, служіння професії, занурення в роботу й зацікавленість професійною діяльністю. Найбільш значущим при цьому є фактор соціальної відповідності, який отримав назву «соціально детермінована утилітарна мотивація».

Ключові слова: метакогнітивна активність, загальні мотиви, професійні мотиви, мотиваційні чинники, метакогнітивна включеність у діяльність, імпліцитні теорії інтелекту.

Наше суспільство останніми роками зазнає велику кількість євроінтеграційних реформ. У таких умовах важливим аспектом успішної самореалізації молодого фахівця в соціумі є професійна готовність. Отже, сьогодення гостро ставить питання про покращення стану вищої освіти. Одну з найважливіших ролей у підготовці в ЗВО професіоналів високого рівня, здатних пристосуватися до нових умов праці, відіграє метакогнітивна активність, одним із найважливіших чинників якої є мотивація. Наявність впливу мотивації

на успішність навчальної діяльності студентів доведено великою кількістю вчених, однак багато питань, пов'язаних із мотивацією, залишаються відкритими.

Отже, з особливою актуальністю постає необхідність дослідження взаємозв'язку мотиваційних чинників з метакогнітивною активністю студентів ЗВО.

Проблема мотивації дуже давно вивчається зарубіжними та вітчизняними науковцями.

Одним із перших дослідників, який вивчав проблему мотивації, є К. Левін. Згідно з його теорією, мотивами є різні сфери життя, в яких зацікавлена людина, чи об'єкти, потребу в яких вона відчуває. Якщо потреба або мета реалізовані, вони втрачають мотиваційну силу [6]. Схожі теорії, в яких мотивами є прагнення реалізації плану та досягнення цілі, висунуті такими науковцями, як Г. Мюррей, Г. Олпорт, А. Маслоу. Л. Виготський уважав, що існують вищі та нижчі потреби – мотиваційні чинники, які діють паралельно, незалежно один від одного. Незважаючи на те що вищі та нижчі потреби розвиваються самостійно, вони спільно керують діяльністю людини [2]. Учні Л. Виготського – О. Леонтьєв і Б. Ломов – дотримувалися тієї самої думки.

Уведення в науковий обіг поведінкових теорій мотивації почалися з робіт Дж. Роттера, Х. Хекхаузена, Дж. Аткинсона, Д. Макклелланда, основними мотивами яких були потреба у визнанні, потреба в захисті, потреба в домінуванні, очікуванні успіху, страх перед невдачею, потреба в незалежності, потреба в коханні та прихильності, потреба у фізичному комфорті, афіліація.

Дослідженням мотивації успіху займалися такі вчені, як Дж. Роттер, Б. Вайнер, М. Селігман, Е. Скіннер, А. Бандура, М. Магомед-Емінов, І. Васильєв, В. Іванніков, Т. Корнілова та ін. Т. Гордеева виділяє п'ять складників мотиваційного процесу:

- формування домінуючих мотивів діяльності;
- постановка цілі;
- планування виконання діяльності;
- реагування на невдачу;
- реалізація намірів [3].

Існує теоретичний підхід, який роз'яснює механізми функціонування зовнішньої та внутрішньої мотивації, що належить Е. Десі й Р. Райану, який вивчає вплив зовнішніх чинників на внутрішню та зовнішню мотивацію [4]. Також різницю внутрішньої та зовнішньої мотивації вивчали О. Леонтьєв, Л. Божович, Дж. Дарлі, В. Іванніков, С. Рубінштейн, К. Ушинський та ін.

Сьогодні проведена велика кількість досліджень, у яких показано вплив мотивації на різні аспекти психічного буття людини. Зокрема, вивчено мотивацію як чинник інтелектуального розвитку. Так, у роботах Н. Бадмаєвої мотивація розглядається як провідний чинник розумового розвитку. Вона констатувала тісний зв'язок між мотиваційними показниками та показниками інтелектуальних характеристик людини [1].

Отже, тема мотивації є досить дослідженою, втім не всі важливі аспекти відображено в опублікованих наукових працях. Так, незважаючи на наявність досліджень взаємозв'язку мотивації та інтелектуального розвитку, відкритим залишається питання особливості впливу мотиваційних чинників на метакогнітивну активність.

Метою дослідження було вивчення взаємозв'язку показників метакогнітивної активності з особливостями мотивації студентів.

У попередніх пілотажних дослідженнях отримані дані про наявність взаємозв'язку показників метакогнітивної активності з мотивами студентів (мотив досягнення успіху, мотив уникнення невдачі, мотив причетності, мотив запобігання знехтуванню, мотив влади, внутрішні та зовнішні мотиви, мотиви обрання професії, мотиви навчання в ЗВО, мотиви професійної діяльності).

Такі результати стали підставою обґрунтування теоретичної моделі мотиваційних чинників метакогнітивної активності. Вирішено, що найбільш продуктивним для визначення чинників розвитку метакогнітивної активності студентів є виділення двох груп мотивів:

– перша група – це загальні мотиви, які спонукають людину до дій у будь-яких життєвих ситуаціях;

– друга група – професійні мотиви, які спонукають студентів до навчання [5].

У дослідженні з метою верифікації цієї моделі вивчено взаємозв'язок показників метакогнітивної активності й мотивів, включених у цю модель.

Дослідження проводилося на базі Української інженерно-педагогічної академії, Харківської державної академії культури, Національного технічного університету, Харківського національного економічного університету ім. Семена Кузнеця. На різних етапах у дослідженні взяли участь 320 студентів денної форми навчання першого, другого, третього й четвертого курсів віком від 17 до 24 років.

Діагностику особливостей мотивації студентів здійснено за допомогою восьми відповідних діагностичних методик, розділених на дві групи:

перша група – методики із загальними мотивами (методика «Діагностика особливості на мотивацію до успіху» (Т. Елерс), методика «Діагностика особистості на мотивацію до уникнення невдач» (Т. Елерс), опитувальник «Афіліації» (А. Мехрабіан), методика «Мотив влади», опитувальник «Академічна саморегуляція» (Р. Райан, Д. Коннелл в адаптації М. Яцюка));

друга група – методики з професійними мотивами (опитувальник «Мотиви вибору професії» (С. Груншпун), методика «Мотивація навчання у ЗВО» (Т. Ільїна), тест «Професійна мотивація»).

Діагностику метакогнітивної активності як процесу отримання й вибору інформації, контролю, трансформації та планування метапізнання [8] здійснено за допомогою чотирьох відповідних діагностичних методик (опитувальник «Імплицитні теорії інтелекту» (К. Двек у модифікації Т. Корнілової, С. Смірнова), методика «Самооцінка метакогнітивних знань і метакогнітивної активності» (Ю. Скворцова, М. Кашапов), опитувальник «Метакогнітивна включеність у діяльність» (Г. Шроу, Р. Денісон), методика «Діагностика рівня розвитку рефлексивності» (А. Карпов)).

У процесі статистичної обробки отриманих результатів здійснено кореляційний аналіз показників метакогнітивної активності й оцінок мотивації.

На першому етапі дослідження проведено кореляційний аналіз оцінок, досліджуваних за методиками «Імплицитні теорії інтелекту», «Самооцінка метакогнітивних знань і метакогнітивної активності», «Метакогнітивна включеність у діяльність» і «Діагностики рівня розвитку рефлексивності», як показників метакогнітивної активності з показниками рівнів загальних мотивів (за методиками «Діагностика особливості на мотивацію до успіху», «Діагностика особистості на мотивацію до уникнення невдач», «Афіліація», «Мотив влади», «Академічна саморегуляція»), дані наведені в таблиці 1.

Результати, наведені в таблиці 1, показують, що більшість показників загальних мотивів утворюють статистично значущі зв'язки з показниками метакогнітивної активності. При цьому найбільшу кількість зв'язків із показниками рівнів метакогнітивної активності утворили такі мотиви, як «ідентифіковане регулювання» та «власне спонукання», як показники внутрішньої мотивації. Прямий взаємозв'язок мотиваційні показники «ідентифіковане регулювання» та «власне спонукання» утворили з такими показниками метакогнітивної активності, як прийняття імпліцитної теорії «нарошеного інтелекту», «самооцінка нав-

чання», «метакогнітивна включеність у діяльність», «метакогнітивні знання», «метакогнітивна активність» і «рефлексивність». Отже, чим вищий рівень внутрішньої мотивації студентів, тим вищий рівень їхньої включеності в навчання. Такий зв'язок свідчить про те, що студенти, які мотивовані власним бажанням учитися, здатні самостійно керувати власною навчальною діяльністю.

Таблиця 1

Взаємозв'язок показників метакогнітивної активності з показниками загальних мотивів

Показники загальних мотивів	Показники рівнів метакогнітивної активності							
	Прийняття імпліцитної теорії «нарощуваного інтелекту»	Прийняття імпліцитної теорії «збагаченої особистості»	«Прийняття цілей навчання»	«Самооцінка навчання»	Метакогнітивна включеність у діяльність	Метакогнітивні знання	Метакогнітивна активність	Рефлексивність
Досягнення успіху	0,176*	0,164*	***	0,434**	0,282**	0,388**	0,270**	***
Уникнення невдачі	0,189*	-0,170*	0,171*	***	-0,193*	***	-0,250**	0,396**
Причетності	0,241**	***	***	***	***	***	***	***
Запобігання знехтуванню	***	***	0,242**	-0,243**	-0,203**	-0,372**	-0,278**	***
Влади	-0,216**	0,223**	-0,166*	0,182*	-0,183*	***	***	-0,170*
Регулювання	-0,188*	***	0,185*	-0,194*	-0,189*	-0,232**	-0,194*	***
Інтроєкт. регулювання	-0,273**	***	0,298**	-0,162*	-0,163*	-0,169*	-0,195*	***
Ідентифік. регулювання	0,179*	-0,206**	-0,161*	0,466**	0,302**	0,294**	0,272**	0,164*
Власне спонукання	0,225**	-0,202**	-0,232**	0,491**	0,401**	0,445**	0,380**	0,218**

Примітки: * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$; *** – $p > 0,05$.

Очікувано виявилася наявність зворотного кореляційного зв'язку між показниками «ідентифіковане регулювання» та «власне спонукання» з показниками прийняття імпліцитної теорії «збагаченої особистості» й «прийняття цілей навчання». Отже, чим більша в студентів схильність до прийняття всіх правил і програм навчання, тим менше в них розвинена внутрішня мотивація. Такий зв'язок можна пояснити тим, що студенти, які заздалегідь знають, що можуть повністю прямувати за програмою вишу, не обтяжуючи себе власними цілями, більше потребують зовнішнього мотивування.

Статистично значущий прямий зв'язок встановлено між оцінкою мотиву досягнення успіху й такими показниками метакогнітивної активності, як прийняття імпліцитної теорії «нарощуваного інтелекту», прийняття імпліцитної теорії «збагаченої особистості», «самооцінка навчання», «метакогнітивна включеність у діяльність», «метакогнітивні знання», «метакогнітивна активність» і «рефлексивність» (таблиця 1). Такий зв'язок можна по-

яснити тим, що студенти, які прагнуть досягти успіху, більше звертають увагу на навчання й розвиток своїх здібностей.

Оцінки загальних мотивів «уникнення невдачі» утворили статистично значущий прямий кореляційний зв'язок із такими показниками метакогнітивної активності, як прийняття імпліцитної теорії «нарощуваного інтелекту», «прийняття цілей навчання», «рефлексивність» і зворотній зв'язок із показниками прийняття імпліцитної теорії «збагаченої особистості», «метакогнітивна включеність у діяльність» і «метакогнітивна активність» (таблиця 1).

Прямий зв'язок встановлено між оцінкою мотиву причетності й таким показником метакогнітивної активності, як прийняття імпліцитної теорії «нарощуваного інтелекту» (таблиця 1). Отже, переконання в можливості розвитку інтелекту в юнацькому віці більшою мірою притаманно студентам, які вмотивовані бажанням бути в соціумі.

Оцінка мотиву «запобігання знехтування» утворила статистично значущий прямий кореляційний зв'язок із таким показником метакогнітивної активності, як «прийняття цілей навчання», та зворотній зв'язок із показниками «самооцінка навчання», «метакогнітивна включеність у діяльність», «метакогнітивні знання», «метакогнітивна активність» і «рефлексивність» (таблиця 1).

Очікувану виявилася наявність прямого кореляційного зв'язку між показником «мотив влади» з показниками метакогнітивної активності прийняття імпліцитної теорії «збагаченої особистості» й «самооцінка навчання» та зворотного зв'язку з показниками імпліцитної теорії «нарощуваного інтелекту», «прийняття цілей навчання», «метакогнітивна включеність у діяльність» і «рефлексивність» (таблиця 1). Отже, менш сприятливі характеристики метакогнітивної активності властиві студентам, які мають страх бути відкинутими суспільством.

Показники «зовнішнє регулювання» й «інтроектоване регулювання» як показники зовнішньої мотивації утворили прямий кореляційний зв'язок із таким показником метакогнітивної активності, як «прийняття цілей навчання» (таблиця 1). Отже, чим вища в студентів схильність до прийняття всіх правил і програм навчання, тим більше їхня діяльність регулюється нагородами чи покаранням. Такий зв'язок можна пояснити тим, що студенти, які беззаперечно виконують програму навчальних дій, найчастіше вмотивовані зовнішніми чинниками. Також показники «зовнішнє регулювання» й «інтроектоване регулювання» очікувано утворили зворотній взаємозв'язок із показниками прийняття імпліцитної теорії «нарощуваного інтелекту», «самооцінка навчання», «метакогнітивна включеність у діяльність», «метакогнітивні знання» та «метакогнітивна активність» (таблиця 1). Отже, чим більше студентська діяльність регулюється нагородами чи покаранням, тим нижчий у них рівень метакогнітивної функції. Пояснити таку особливість можна за рахунок того, що студент, який не може керувати своїми когнітивними процесами, більшою мірою керується зовнішніми мотивами.

Отже, кореляційний аналіз оцінок загальних мотивів і показників метакогнітивної активності студентів дає змогу дійти висновку, що з більш сприятливими показниками метакогнітивної активності, такими як переконання в можливості розвитку інтелекту, самостійне оцінювання своїх успіхів і невдач, включеність у навчальну діяльність, зацікавленість у отриманні знань, пов'язані такі мотиваційні особливості, як високий рівень мотиву досягнення успіху та низький рівень мотиву уникнення невдач, високий рівень мотиву причетності й низький рівень мотиву запобігання знехтуванню, високий рівень внутрішніх мотивів і низький рівень зовнішніх мотивів.

На другому етапі дослідження проведено кореляційний аналіз оцінок, досліджуваних за методиками «Імпліцитні теорії інтелекту», «Самооцінка метакогнітивних знань і

метакогнітивної активності», «Метакогнітивна включеність у діяльність» і «Діагностика рівня розвитку рефлексивності», як показників метакогнітивної активності з показниками рівнів професійних мотивів (за методиками «Мотиви вибору професії», «Мотивація навчання у ЗВО», «Професійна мотивація»), дані наведені в таблиці 2.

Таблиця 2

Взаємозв'язок показників метакогнітивної активності з показниками професійних мотивів

Показники професійних мотивів		Показники рівнів метакогнітивної активності							
		Прийняття імпліцитної теор. «нароцуюваного інтелекту»	Прийняття імпліцитної теорії «збагаченої особистості»	«Прийняття цілей навчання»	«Самооцінка навчання»	Метакогнітивна включеність у діяльність	Метакогнітивні знання	Метакогнітивна активність	Рефлексивність
Мотиви обрання професії	Престижна професія	***	0,192*	0,195*	***	***	***	-0,252**	-0,246**
	Матеріальні блага	***	***	***	***	***	***	-0,225**	-0,238**
	Цікава, творча робота	0,244**	-0,192*	***	0,253**	0,248**	***	0,239**	***
Мотиви навч. у ЗВО	Отримання знань	0,220**	***	***	0,242**	0,198*	0,281**	0,349**	0,208**
	Оволодіння професією	0,239**	***	0,174*	0,200**	0,221**	0,187*	0,226**	***
	Отримання диплома	-0,180*	***	***	-0,160*	***	***	***	***
Мотиви професійної діяльності	Власної праці	0,198*	-0,170*	***	***	***	***	-0,183*	***
	Соц. знач. труда	0,237**	***	0,219**	***	0,245**	***	0,177*	0,165*
	Самоств. у праці	***	***	0,172*	0,210**	***	0,178*	0,172*	***
	Професійна майстерн.	-0,250**	***	-0,279**	0,190*	0,234**	0,178*	0,172*	0,204**

Примітки: * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$; *** – $p > 0,05$.

Результати, наведені в таблиці 2, показують, що більшість показників професійних мотивів утворюють статистично значущі зв'язки з показниками метакогнітивної активності.

Статистично значущий прямий зв'язок установлено між оцінкою професійного мотиву «професійна престижність» методики «мотиви обрання професії» з показниками метакогнітивної активності, такими як прийняття імпліцитної теорії «збагаченої особистості» і «прийняття цілей навчання». Також між оцінками мотиву «професійна престижність» установлено зворотній кореляцій зв'язок із «метакогнітивною активністю» та

«рефлексивністю» як показниками метакогнітивної активності. Оцінка мотиву «матеріальні блага» також утворила зворотній статистично значущий взаємозв'язок із показниками «метакогнітивна активність» і «рефлексивність». Оцінка мотиву «цікава, творча робота» методики «мотиви обрання професії» утворила прямий кореляційний зв'язок із показниками метакогнітивної активності як прийняття імпліцитної теорії «нарощуваного інтелекту», «самооцінка навчання», «метакогнітивна включеність у діяльність» і «метакогнітивна активність». Також очікувано утворений зворотній взаємозв'язок оцінки мотиву «цікава, творча робота» та показника прийняття імпліцитної теорії «збагаченої особистості» (таблиця 2). Отже, студенти, які обирають професію виключно через її престижність і високу оплату, мають менш сприятливі характеристики метакогнітивної активності. Студенти ж, які обирають цікаву і творчу професію за власним бажанням, мають вищий рівень цікавості й залучення до навчального процесу.

Результати кореляційного аналізу досліджуваних за оцінкою професійного мотиву «отримання знань» за методикою «мотиви навчання у ЗВО» показали наявність статистично значущого прямого зв'язку з показниками метакогнітивної активності, такими як прийняття імпліцитної теорії «нарощуваного інтелекту», «самооцінка навчання», «метакогнітивна включеність у діяльність», «метакогнітивна активність», «метакогнітивні знання» та «рефлексивність». Очікувано виявилася наявність взаємозв'язку між оцінкою професійного мотиву «оволодіння професією» та показниками прийняття імпліцитної теорії «нарощуваного інтелекту», «прийняття цілей навчання», «самооцінка навчання», «метакогнітивна включеність у діяльність», «метакогнітивна активність» і «метакогнітивні знання». Зворотній зв'язок із професійним мотивом «отримання диплома» очікувано утворили такі показники метакогнітивної активності, як прийняття імпліцитної теорії «нарощуваного інтелекту» й «самооцінка навчання» (таблиця 2). Отже, студенти, які вчаться у виші заради отримання знань та оволодіння професійними навичками, мають розвинену метакогнітивну функцію й можливість регулювати свою навчальну діяльність. Навпаки, студенти, які навчаються тільки задля отримання диплома, мають низький рівень розвитку метакогнітивних функцій.

Прямий зв'язок встановлено між оцінкою професійного мотиву «власна праця» методики «мотиви професійної діяльності» й показником метакогнітивної активності прийняття імпліцитної теорії «нарощуваного інтелекту». Оцінка мотиву «власна праця» утворила зворотні кореляційні зв'язки з показниками прийняття імпліцитної теорії «збагаченої особистості» й «метакогнітивна активність». Статистично значущий прямий взаємозв'язок встановлено між оцінкою професійного мотиву «соціальне значення труда» і прийняттям імпліцитної теорії «нарощуваного інтелекту», «прийняття цілей навчання», «метакогнітивна включеність у діяльність», «метакогнітивна активність» і «рефлексивність» як показниками метакогнітивної активності. Оцінка професійної мотивації «самоствердження в праці» методики «мотиви професійної діяльності» утворила статистично значущий кореляційний зв'язок із показниками «прийняття цілей навчання», «самооцінка навчання», «метакогнітивна активність» і «метакогнітивне знання» як показниками метакогнітивної активності. Очікуваним виявився прямий кореляційний зв'язок між оцінкою професійного мотиву «професійна майстерність» і показниками «самооцінка навчання», «метакогнітивна включеність у діяльність», «метакогнітивна активність», «метакогнітивні знання» та «рефлексивність» метакогнітивної активності. Також очікувано утворений зворотній взаємозв'язок між оцінкою мотиву «професійна майстерність» і показниками прийняття імпліцитної теорії «нарощуваного інтелекту» та «прийняття цілей навчання» (таблиця 2). Отже, студенти, які обирають цікаву, творчу й соціально значущу професію, мають вищий рівень метакогнітивної активності, ніж ті, котрі обирають професію лише за престижність і високу оплату.

Отже, кореляційний аналіз оцінок професійних мотивів і показників метакогнітивної активності студентів дає змогу дійти висновку, що з більш сприятливими показниками метакогнітивної активності пов'язані такі мотиваційні особливості, як цікава, творча робота, отримання знань, оволодіння професією, соціальне значення труда, самоствердження в праці та професійна майстерність.

Отже, кореляційний аналіз, проведений з метою верифікації теоретичної моделі мотиваційних чинників розвитку метакогнітивної активності студентів, виявив наявність значної кількості статистично значущих взаємозв'язків між оцінками мотивів і показниками метакогнітивної активності.

У розробленій теоретичній моделі до структури мотиваційних чинників включено загальні мотиви та мотиви професійної діяльності (обрання професії, професійного навчання, виконання професії). З метою визначення емпіричної структури мотивації, пов'язаної з розвитком метакогнітивної активності, проведено факторний аналіз оцінок загальних і професійних мотивів за методом головних компонент та обертанням факторних структур за принципом Varimax (за допомогою пакета Statistica 10 for Windows).

Отримані результати дали можливість емпірично визначити факторну структуру мотивів, пов'язаних із розвитком метакогнітивної активності, представлену шістьма факторами (кількість факторів визначено за допомогою критерію Кайзера та критерію каменистого осипу), які пояснюють 62,7% загальної дисперсії. До змісту кожного фактору включено змінні з факторною вагою, що перевищує 0,45.

Фактор 1 (власне значення фактору – 3,27; процент дисперсії, що пояснюється, – 17,215%) містить такі мотиви, як зовнішнє регулювання (0,621), інтроєктоване регулювання (0,468), престижна професія (0,789), матеріальні блага (0,745) та отримання диплома (0,567). Фактор отримав назву «соціально детермінована утилітарна мотивація», оскільки його психологічний зміст утворено прагненням досліджуваних студентів уникати покарань, відповідати соціальним нормам та еталонам, отримувати винагороди (матеріальні й нематеріальні блага).

Фактор 2 (2,579; 13,575%) утворений мотивами: прагнення до успіху (0,537), інтроєктоване регулювання (-0,481), ідентифіковане регулювання (0,846), власне спонукання (0,811), отримання знань (0,52), оволодіння професією (0,485). Фактор отримав назву «особистісно детерміноване, незалежне прагнення до успіху в професійному розвитку».

Фактор 3 (1,875; 9,867%) містить мотиви: уникнення невдачі (0,65), причетності (-0,585), запобігання знехтуванню (0,806). Фактор, відповідно до свого психологічного змісту, отримав назву «уникнення невдач і напруженості в соціальній взаємодії».

Фактор 4 (1,674; 8,81%) утворено мотивами самоствердження в праці (-0,856) і професійної майстерності (0,866). Фактор отримав назву «служіння майстерності».

Фактор 5 (1,386; 7,297%) містить мотиви власної праці (0,784) та соціальної значущості труда (-0,857). Назва фактору – «інтроєктоване занурення в роботу».

Фактор 6 (1,128; 5,938%) утворений мотивами: влада (-0,815) і цікава, творча робота (0,617). За психологічним змістом фактор відповідає назві «інтроєктована зацікавленість роботою».

Отже, емпірична структура мотивів, пов'язаних із розвитком метакогнітивної активності студентів, представлена факторами, які спрямовують діяльність студентів на відповідність соціальним очікуванням, досягненням індивідуального успіху, уникнення загальних і соціальних невдач, служіння професії, занурення в роботу й зацікавленість професійною діяльністю.

У результаті дослідження виявлено взаємозв'язок між метакогнітивною активністю та більшістю досліджених мотивів. Аналіз отриманих даних дає змогу дійти таких висновків:

– більш сприятливі показники метакогнітивної активності студентів пов'язані з такими мотиваційними особливостями, як високий рівень мотиву досягнення успіху та низький рівень мотиву уникнення невдач, високий рівень мотиву причетності й низький рівень мотиву запобігання знехтуванню, високий рівень внутрішніх мотивів і низький рівень зовнішніх мотивів;

– з показниками метакогнітивної активності пов'язані такі мотиваційні особливості, як цікава, творча робота, отримання знань, оволодіння професією, соціальне значення труда, самоствердження в праці та професійна майстерність;

– емпірична структура загальних і професійних мотивів, пов'язаних із розвитком метакогнітивної активності, представлена шістьма факторами, що спрямовують студентів на відповідність соціальним очікуванням, досягненням індивідуального успіху, уникнення загальних і соціальних невдач, служіння професії, занурення в роботу й зацікавленість професійною діяльністю. Найбільш значущим при цьому є фактор соціальної відповідності, який отримав назву «соціально детермінована утилітарна мотивація».

Список використаної літератури

1. Бадмаева Н.Ц. Влияние мотивационного фактора на развитие умственных способностей: монография. Улан-Удэ: Издательство ВСГУТУ, 2004. 280 с.
2. Выготский Л.С. Проблема возраста: собрание сочинений: в 6 т. Москва: Педагогика, 1984. Т. 4. Ч. 2. 286 с.
3. Гордеева Т.О. Психология мотивации достижений: учебное пособие. Москва: Смысл, 2006. 336 с.
4. Дергачёва О.Е. Автономия и самодетерминация в психологии мотивации: теория Э. Деси и Р. Райана / под ред. Д.А. Леонтьева. Современная психология мотивации: учебное пособие. Москва: Смысл, 2002. 240 с.
5. Зайцева О.О. Теоретичне обґрунтування змістової моделі мотиваційних чинників метакогнітивної активності студентів та методи їх вивчення. Харківський осінній марафон психотехнологій: матеріали наук.-практ. конф., м. Харків, 28 жовт. 2018 р. Харків, 2018. С. 174–176.
6. Левин К. Динамическая психология: избранные труды / под общ. ред. Д.А. Леонтьева и Е.Ю. Патяевой. Москва: Смысл, 2001. 264 с.
7. Скворцова Ю.В. Метакогнитивные основы профессиональной деятельности: учебное пособие. Ярославль: Ярослав. гос. ун-т, 2008. 132 с.

GENERAL AND PROFESSIONAL MOTIVES AS PERSONAL CORRELATES OF DEVELOPMENT OF STUDENTS' METACOGNITIVE ACTIVITY

Anastasiia Bolshakova

*Kharkiv State Academy of Culture,
4, Bursatskyi uzviz, Kharkiv, Ukraine 61057,
e-mail: bolshakova777@ukr.net*

Olha Zaitseva

*Ukrainian Engineering-Pedagogics Academy,
16, Universitetskaya Str., Kharkiv, Ukraine 61003,
e-mail: zaitseva1005@gmail.com*

The article analyzes the interconnection of metacognitive activity indicators with the indicators of general and professional motives of students. A preliminary pilot study was carried out, and the obtained data on the presence of interconnection of indicators of metacognitive activity with motives of students

(motive for success, motive for failure, motive of involvement, motive for preventing neglect, motive power, internal and external motives, motives for choosing a profession, motives for studying in university, motives of professional activity). Such results became the basis for the substantiation of the theoretical model of motivational factors of metacognitive activity. It was decided that the most productive for determining the factors of the development of metacognitive activity of students is the allocation of two groups of motives: the first group – these are general motives that motivate a person to act in any life situations; second group – professional motives that encourage students to study.

It has been established that with more favorable indicators of metacognitive activity such as beliefs in the possibility of development of intelligence, self-assessment of their successes and failures, inclusion in educational activities, interest in knowledge acquisition, related motivational features as a high level of motivation for success and a low level of motivation to avoid failures, a high level of engagement and a low level of neglect prevention, a high level of internal motives, and a low level of external motives. It is shown that with such indicators of metacognitive activity, such motivational features as interesting, creative work, knowledge acquisition, occupation, social significance of labor, self-affirmation in work and professional skills are connected. It is revealed that the empirical structure of general and professional motives related to the development of metacognitive activity is represented by six factors, which direct students to meet social expectations, achieve individual success, avoid general and social failures, serve the profession, immersion in work and interest. professional activity. The most significant is the social responsibility factor, which is accordingly called “socially deterministic utilitarian motivation”.

Key words: metacognitive activity, general motives, professional motives, motivational factors, metacognitive involvement in activities, implicit theories of abilities.

УДК 316.6:613.8:330-027.512

DOI <https://doi.org/10.30970/2522-1876-2018-3-5>

СУТНІСТЬ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ ПРИ ФОРМУВАННІ ПРОФЕСІЙНОГО ЗДОРОВ'Я ФАХІВЦІВ ЕКОНОМІЧНОЇ СФЕРИ

Ірина Бурлакова

*Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля,
проспект Центральний 59-а, м. Сєверодонецьк, Україна, 93400
email: burlakova22irina@gmail.com*

Розкрито поняття соціально-психологічних відносин. Соціально-психологічні відносини – це відносини, що існують на всіх рівнях соціальної реальності: і міжособистісні, і міжгрупові, і відносини груп, і окремої особистості з суспільством. Виявлено різницю соціально-психологічних відносин від психологічних. Надано оцінку соціального здоров'я фахівця економічної сфери. Акцентовано, що за допомогою інтегральних критеріїв доцільно оцінювати соціальне здоров'я фахівців економічної сфери. У сучасних дослідженнях одним з аспектів соціально-психологічного розгляду міжособистісних відносин є проблема гармонії і дисгармонії цих відносин. Стресостійкість являє собою здатність витримувати певні психофізичні навантаження та переносити стреси без збитку для організму і психіки. Доведено, що за результатами соціально-психологічних досліджень серед фахівців економічної сфери стресостійкість потрібна для збереження психічного здоров'я. Охарактеризований феномен соціально-психологічної адаптації. Соціально-психологічна адаптація являється системою взаємодій зі середовищем, що включає у себе три стратегії: пасивне пристосування; активне пристосування самого себе вимогам середовища; перетворення середовища. Виокремлена роль особливостей соціально-психологічних методів управління професійним здоров'ям фахівців економічної сфери. Досліджено основні напрямки формування та збереження професійного здоров'я фахівців економічної сфери. Основними напрямками щодо формування та збереження професійного здоров'я є наступні: проведення заходів для професійної самореалізації фахівців економічної сфери; створення і розвиток служб психологічної підтримки та допомоги фахівцям економічної сфери; мотивація і стимулювання фахівців економічної сфери до продуктивної роботи; уведення у програми формування корпоративної культури таких днів, як «День здоров'я», «Мій вибір – здоров'я», «Корпоративне здоров'я», «Фестиваль здоров'я» тощо; впровадження профілактично-мотиваційного тренінгу, спрямованого на розвиток компетентності фахівців економічної сфери у галузі формування професійного здоров'я: підвищення рівня професійного самоусвідомлення; ознайомлення з ефективними формами роботи; формування навичок збереження здоров'я на робочому місці та установок на здоровий спосіб життя.

Ключові слова: соціально-психологічні відносини, фахівці економічної сфери, стресостійкість, психологічне здоров'я, соціальне здоров'я, професійне здоров'я, адаптація, соціально-психологічна взаємодія, міжособистісні відносини.

Стає актуальним розгляд соціально-психологічного аспекту проблеми професійного здоров'я, зокрема вивчення соціально-психологічної взаємодії як компоненти процесу формування професійного здоров'я фахівців економічної сфери.

У ряді сучасних досліджень реалізується позитивний підхід до оцінки соціального здоров'я фахівця економічної сфери. Дослідники виділяють різні критерії оцінки: ступінь адаптованості фахівця у соціумі; задоволеність якістю життя, суб'єктивне благополуччя і т.д.; здатність фахівця виконувати соціальні функції (включення у різноманітні соціальні структури).

Оцінка соціального здоров'я фахівця по якомусь одному, універсальному критерію представляється явно недостатньою. Подальший напрямок роботи по вивченню і систе-

матизації критеріїв соціального здоров'я повинно передбачати певні зусилля по їх можливій внутрішній інтеграції – виділенню критеріїв все більш високого рівня спільності [7]. Потенціал здоров'я є ресурси людини – індивідуальна здатність кожного протистояти впливам навколишнього середовища, що загрожують балансу здоров'я.

А. Анісімов, М. Кіреєва вважають за доцільне оцінювати соціальне здоров'я фахівця за двома інтегральними критеріями: гармонійності відносин особистості з соціальним оточенням; соціальної зрілості особистості [1].

З позиції соціально-психологічного підходу виділяється особливий клас відносин – соціально-психологічні. Соціально-психологічні відносини – це відносини, що існують на всіх рівнях соціальної реальності: і міжособистісні, і міжгрупові, і відносини груп, і окремої особистості з суспільством. Головна відмінність соціально-психологічних відносин від психологічних полягає у тому, що соціально-психологічні відносини – це насамперед відносини людини з людиною. У роботах вітчизняних соціальних психологів, соціологів частіше можна зустріти термін «міжособистісні відносини», який, як правило, використовується як синонім поняття «соціально-психологічні відносини».

В основі теорії діяльнісного опосередкування міжособистісних відносин, що розробляється А. Петровським, лежить уявлення про те, що «у будь-якій реально розвиненій групі міжособистісні відносини опосередковуються змістом, цілями і завданнями соціально значущої діяльності цієї групи» [6].

У сучасних дослідженнях одним з аспектів соціально-психологічного розгляду міжособистісних відносин є проблема гармонії і дисгармонії цих відносин. Поняття гармонії у більшості випадків розкривається через поняття узгодженості і стрункості. Це ж відповідає гармонійності відносин [5].

Робота фахівців економічної сфери є універсальним видом діяльності. Вона вимагає від фахівця знань у різних областях, умінь застосовувати їх на практиці, а також дійсно неординарних особистісних якостей. У спеціальній літературі найчастіше відрізняють такі якості: гуманістична спрямованість особистості, особиста і соціальна відповідальність, почуття власної гідності і поваги гідності іншої людини, емпатійність, терпимість, адекватна самооцінка та ін. У число найважливіших особистісних характеристик представляється за необхідне включити також стресостійкість.

За результатами ряду соціально-психологічних досліджень серед фахівців економічної сфери, а також з огляду на специфіку об'єктів їх діяльності, саме стресостійкість потрібна для збереження свого психічного здоров'я. Стресостійкість іншими словами – це здатність протистояти стресу. Для цього фахівцю економічної сфери потрібні такі якості як уміння переключатися і керувати своїми емоціями, самоконтроль, фізична тренуваність.

Стресостійкість – це здатність витримувати певні психофізичні навантаження та переносити стреси без збитку для організму і психіки. Складно піддається коригуванню, якщо мова йде про реакцію на стрес. А ось стресор (джерело стресу) і / або постстресову поведінку коригувати можна. Чим вище стресостійкість, тим здоровіша і працездатніша людина, тим нижче ризик розвитку професійних деформацій. Для профілактики професійних деформацій необхідне створення системи заходів, що підвищують стійкість до стресів фахівців економічної сфери.

Факторів, що викликають стан стресу, сьогодні так багато і вони так часто виникають, що стресова ситуація стає перманентною. Головним серед стрес-факторів, що найменш піддаються «приборканню», є робота. Для фахівця економічної сфери стресогенні ситуації обумовлені насамперед специфікою діяльності, специфікою об'єкта роботи та професіоналізацією.

Продуктивність процесу професіоналізації може бути відстежено через показники соціально-психологічної адаптації. І ось тут необхідно підкреслити високу, принципову специфічність соціально-психологічної адаптації у порівнянні з біологічним синонімом даного процесу. Біологічна адаптація – пристосування до середовища, тобто реактивність – відсутність суб'єктності у реагуючу особистість. Присутність зовнішнього стимулу (первинна активність) – середовища, передбачає відповідь з боку об'єкта впливу – спочатку (первинно) пасивного. Соціально-психологічна адаптація – є система взаємодій (відносин) із середовищем, що включає у себе три стратегії: пасивне пристосування (аналог біологічної адаптації); активне пристосування самого себе вимогам середовища (самовиховання); перетворення середовища (у тому числі і соціального).

Соціально-психологічна адаптація – взаємодія особистості і соціального середовища, яке призводить до оптимального співвідношенню цілей і цінностей особистості та групи. цей вид пристосування передбачає пошукову активність особистості, усвідомлення нею свого соціального статусу і соціально-рольової поведінки, ідентифікацію особистості і групи у процесі виконання спільної діяльності, прийняття індивідом норм, цінностей і традицій соціальної групи. Найважливішою характеристикою соціально психологічної адаптації є адаптаційний потенціал фахівця.

Адаптаційний потенціал – ступінь прихованих можливостей суб'єкта оптимально включатися у нові або змінюючі умови навколишнього соціального середовища. Він пов'язаний з адаптивною підготовкою – накопиченням людиною такого потенціалу у процесі особливим чином організованої діяльності щодо пристосування до соціальних умов. Зовнішні труднощі, хвороба, стан затяжної екстремальності, голод і т.д. знижують адаптаційний потенціал індивіда, і при зустрічі з ситуацією, загрозовою його життєвим цілям, може виникнути дезадаптація.

В юнацькому віці, а це якраз етап онтогенезу молодих фахівців економічної сфери, починають активно формуватися і розвиватися саме два останні варіанти соціально-психологічної адаптованості особистості. Цей факт необхідно враховувати у процесі підвищення кваліфікації, професійної підготовки та у діяльності молодих фахівців економічної сфери.

Питання про роль особистісного фактору у виникненні таких форм порушення психологічного здоров'я, як стрес і прояви синдромів втоми і зниженої працездатності, у даний час, як і раніше, залишається недостатньо дослідженим. Роль внутрішніх – як «глибинних», так і «поверхневих» – резервів індивіда у несприятливих функціональних станах суб'єкта праці, на думку багатьох авторів [8], потребує додаткового емпіричного і теоретичного вивчення. У зв'язку з цим все більшу практичну значущість набувають дослідження, виконані на основі положень ресурсного підходу.

Негативні функціональні стани з позицій даного підходу розглядаються у вигляді ресурсної моделі, яка включає соматичні, фізіологічні, психічні особливості індивіда, професійні навички, особливості соціальної підтримки і т.д. Зміни або порушення функціональних станів є наслідком реальної чи уявної втрати частини цих ресурсів [9; 10].

З позицій ресурсного підходу резерви організму і психіки людини розглядаються як один з основних факторів, що протидіють розвитку станів перенапруження, стомлення і стресу. Вони характеризують фізичні і психологічні можливості індивіда, мобілізація яких забезпечує актуалізацію способів поведінки щодо запобігання або несприятливих проявів. Однієї з груп таких ресурсів можуть виступати індивідуально-особистісні особливості фахівця економічної сфери, зокрема особливості професійної мотивації, рівень життєстійкості, способи подолання стресових ситуацій і т.д. Саме вони у значній мірі залежать від самої людини, піддаються певній корекції і можуть бути використані для збереження здоров'я і підвищення якості праці [3].

Вивчення особистісних характеристик у зв'язку з проблемами трудової діяльності, виявлення ролі особистісних і соціальних факторів у забезпеченні надійності і ефективності роботи фахівців економічної сфери має давню історію. У цій області накопичено значний експериментальний матеріал.

Вивчення професійної придатності фахівців економічної сфери показало, що по особистісним рисам можна з великою ймовірністю прогнозувати негативні наслідки виконання трудових завдань. Так, було виявлено, що вирішальну роль відіграють такі характеристики, як домінантність, необережність, емоційна сенситивність і агресивність.

Найвний досвід використання комплексу особистісних методів у ході проведення клініко-психологічного обстеження фахівців економічної сфери з соціально-психологічної експертизи також свідчить про доцільність подальшої роботи у цьому напрямку. З метою подальшого вдосконалення експертизи, спрямованої на діагностику професійного здоров'я фахівців, під керівництвом В. Бодрова було проведено емпіричне дослідження взаємозв'язку несприятливих психічних станів, особливостей соціально-демографічного статусу, професійних і індивідуально-особистісних властивостей.

Був розроблений психодіагностичний комплекс, до складу якого були включені відомі психологічні методики, які можна розділити на три групи. До першої групи увійшли бесіда і аналіз документів, що дозволяють отримати основні соціально-демографічні та професійні характеристики, а також зафіксувати важливі моменти біографії фахівців. Другу групу склали методики, спрямовані на діагностику симптомів негативних психічних станів (стомлення, зниженої працездатності і стресу). До третьої групи належать опитувальники, спрямовані на виявлення різних аспектів задоволеності роботою і особливостями професійної мотивації, а також дозволяють виявити деякі індивідуально-особистісні характеристики деяких фахівців економічної сфери (рівень суб'єктивного контролю, рівень життєстійкості, способи подолання важких ситуацій, структура цінностей і т. д.).

Виявлено, що ризик розвитку соматичних захворювань вищий у фахівців з високим рівнем «невротичності», схильних до астенизації і психосоматичних порушень при стресі, менш товариських, закритих і не схильних звертатися за соціальною підтримкою і допомогою. Встановлено, що чим більша стресонаповнюваність життя, тим менше задоволеність роботою і нижче рівень професійної мотивації. Показано також, що ймовірність захворюти більше у фахівців з високим показником робочого навантаження та тих фахівців, які не мають сім'ї.

Виявлено численні зв'язки показників негативних психічних станів з індивідуально-особистісними особливостями фахівців економічної сфери. Виявлено, що у найбільшій мірі рівень функціональної напруженості, втоми і стресу корелює з особистісними характеристиками, що мають першорядне значення для соціальної взаємодії і регуляції поведінки людини. До них відносяться такі властивості особистості, як «врівноваженість», «товариськість», «сором'язливість», «відкритість», «невротичність» і «емоційна лабільність». Крім того, рівень втоми і стресу тісно пов'язаний з такою системоутворюючою властивістю особистості, як «життєстійкість», і деякими базисними переконаннями індивіда («переконання про контрольованість світу», «переконання про доброзичливість-ворожість навколишнього світу» і «переконання про цінність і значущість власного Я»). Було показано, що характер уявленнь індивіда про свою професію, можливості кар'єрного та особистісного росту, а також оцінка професійного оточення, професійних ситуацій і ставлення до роботи тісно пов'язані з проявом негативної симптоматики. Найменшою мірою симптоми несприятливих психічних станів виявилися пов'язані зі структурою ціннісно-мотиваційних орієнтацій.

У системі управління насамперед треба враховувати психологічні характеристики та особливості фахівців з метою вдосконалення соціально-психологічної взаємодії

персоналу в економічній діяльності. Відновлення цього підходу у новому якісному сенсі є найважливішим завданням сучасного етапу. Це – складна методологічна проблема. Її непропрацьованість, особливо щодо духовних цінностей, сприяє наростанню кризових явищ в управлінні виробництвом. Відомо, що моральний стан людей, їх упевненість у досягненні поставлених цілей, згуртованість колективу суттєво впливають на рівень продуктивності праці і якість кінцевих результатів. Соціально-психологічні методи являють собою найбільш тонкий інструмент впливу на соціальні групи людей та особистість людини.

У порівнянні з іншими, соціально-психологічні методи управління мають такі особливості: за своєю спрямованістю вони призначені для розвитку у фахівця економічної сфери індивідуальних здібностей, що допомагають виконувати виробничі функції, наприклад, увагу, зосередженість, пам'ять і т. д.; вони розвивають у людей здатність до командної роботи, терпимість до недоліків оточуючих, вміння слухати і говорити; вони розвивають у фахівців економічної сфери вміння змінювати моделі поведінки та психологічні якості у залежності від змінюючих цілей або навколишнього середовища. Остання обставина особливо важлива у даний час у зв'язку зі зміною соціально-економічних основ суспільства.

Якщо управління професійним здоров'ям здійснюється неефективно, то навіть найкваліфікованіший персонал не буде працювати з повною віддачею. Соціально-психологічні методи управління професійним здоров'ям фахівців економічної сфери включає у себе: вміння топ-менеджера мотивувати співробітників і ефективно управляти своїм здоров'ям, демонструючи особистий приклад хорошої роботи; вміння формувати робочі групи з урахуванням психологічних типів і характерів працівників, тобто створення сприятливої атмосфери і оптимального психологічного клімату у трудовому колективі; участь співробітників в управлінні знаннями про здоров'я та у розробці управлінських рішень; співпричетність працівників і ототожнення себе й своїх установок у роботі з цілями і місією організації; забезпечення співробітникам можливості задовольняти свої духовні та культурні потреби; підтримка загальноприйнятих соціальних і етичних норм; надання працівникам соціального захисту у вигляді бонусів, пільг, соціальних пакетів і т.д.; створення системи заохочень і моральних санкцій, що поєднує негативні, і позитивні стимули.

Соціально-психологічні методи управління засновані на використанні морального впливу («методи переконання») і соціального механізму управління (система взаємовідносин у колективі, соціальні потреби, інтереси особистості, групи тощо). Соціально-психологічні методи базуються на використанні закономірностей соціології і психології. Соціологічні методи дозволяють встановити статус співробітників у колективі, виявити лідерів, забезпечити ефективні комунікації у колективі, знайти рішення у конфліктних ситуаціях, обґрунтовано приймати кадрові рішення. До соціологічних методів відносяться анкетування, інтерв'ю, соціометрія, спостереження, співбесіда. Психологічні методи спрямовані на конкретну особистість фахівця та суворо індивідуалізовані, звернені до внутрішнього світу людини.

Соціально-психологічні методи включають: соціально-психологічну діагностику фахівців і трудових колективів, соціально-психологічне планування, формування колективів та груп, створення творчої атмосфери та сприятливого соціально-психологічного клімату, участі працівників в управлінні, встановлення соціальних норм поведінки, моральних санкцій і заохочень, задоволення культурних і духовних потреб працівників, розвиток у працівників ініціативи та відповідальності; мінімізація психологічних конфліктів, стресів, здійснення психологічного відбору персоналу, психологічної адаптації нових працівників, розробка службової кар'єри на основі психологічної орієнтації працівників, розвиток інтелектуальних і особистісних якостей співробітників, рівня їхньої освіти; формування корпоративної культури на основі норм поведінки ідеальних співробітників [2].

Основними напрямками щодо формування та збереження професійного здоров'я є наступні: проведення заходів для професійної самореалізації фахівців економічної сфери; створення і розвиток служб психологічної підтримки та допомоги фахівцям економічної сфери; мотивація і стимулювання фахівців економічної сфери до продуктивної роботи; введення у програми формування корпоративної культури таких днів, як «День здоров'я», «Мій вибір – здоров'я», «Корпоративне здоров'я», «Фестиваль здоров'я» тощо; впровадження профілактично-мотиваційного тренінгу, спрямованого на розвиток компетентності фахівців економічної сфери у галузі формування професійного здоров'я: підвищення рівня професійного самоусвідомлення; ознайомлення з ефективними формами роботи; формування навичок збереження здоров'я на робочому місці та установок на здоровий спосіб життя.

Соціально-психологічні методи управління персоналом підприємства широко поширені у сучасних компаніях, які займаються інтернет-технологіями. Наприклад, Google дозволяє працівникам залишатися на ніч, причому офіс обладнаний спальними місцями і душевими кабінками. Також компанія надає безкоштовний спортивний зал, столи та обладнання для гри у пінг-понг і відеоігри. Щотижня в офісі проводяться заняття з йоги за участю запрошеного фахівця. Працює стаціонарний масажний кабінет, до фахівця якого можна записатися на прийом. Для тих, хто не зміг потрапити до професійного масажиста, по будівлі офісу розташовані спеціальні масажні крісла, які суттєво впливають на рівень продуктивності праці та якість кінцевих результатів [4].

Отже, вищезазначені соціально-психологічні заходи сприяють зниженню витрат на охорону здоров'я; зниженню рівня захворюваності та травматизму; покращенню відносин та психологічного клімату у колективі; підвищенню продуктивності діяльності, зниженню рівня стресу; підвищенню самооцінки та самоповаги. Власник бізнесу може зберегти своїх працівників і зробити їх задоволеними, наприклад, створивши сприятливу робочу обстановку. Премії надаються тим, хто має гарне здоров'я. За кордоном цей метод давно набув популярності. Він передбачає заохочення тих співробітників, які жодного разу за рік не пішли на лікарняний, а також регулярно проводили профілактичні заходи та проходили всі необхідні медичні огляди від установи.

Список використаної літератури

1. Анисимов А.И., Киреева Н.Н. Проблема социально-психологического исследования профессионального здоровья личности. Ученые записки СПбГИПСР. Вып. 1. Т. 13. 2010. С. 73 – 79.
2. Гордиенко Ю.Ф., Обухов Д.В., Самыгин С.И. Управление персоналом. Серия «Высшее образование». Р. н/Д.: Феникс, 2011. 352 с.
3. Дикая Л.Г. Социально-психологические и личностные аспекты саморегуляции функционального состояния человека. Актуальные проблемы психологии труда, инженерной психологии и эргономики. Вып. 4. М., 2012. С. 55 – 74.
4. Дослідження корпоративної культури. URL: <http://www.tns-global.com.ua>
5. Куликов Л.В. Психогигиена личности. Вопросы психологической устойчивости и психопрофилактики. СПб: Питер, 2004. 464 с.
6. Психологическая теория коллектива / Под ред. А.В. Петровского. М., 1979. 240 с.
7. Психология здоровья / Под ред. Г.С. Никифорова. СПб: СПбГУ, 2000. 504 с.
8. Freedy J.R., Hobfoll S.E. Stress inoculation for reduction of burnout: A conservation of resources approach. *Anxiety, Stress and Coping*. 1994. Vol. 6. P. 56–69.
9. Norman D.A., Bobrov D.J. On Data-limited and resource limited processes. *Cognition Psychology*. 1975. Vol. 7.
10. Schier M.F., Carver Ch.S. On the power thinking: the benefit of being optimistic. *Current directions of psychological science*. Vol. 2. 1993. P. 26 – 30.

THE ESSENCE OF SOCIO-PSYCHOLOGICAL INTERACTION IN FORMATION OF OCCUPATIONAL HEALTH OF SPECIALISTS OF THE ECONOMIC SPHERE**Iryna Burlakova***Volodymyr Dahl East Ukrainian National University,
pr. Central 59-a, Severodonetsk, Ukraine, 93400
email: burlakova22irina@gmail.com*

The concept of social-psychological relations is revealed. Socio-psychological relations – these are relations that exist at all levels of social reality: and interpersonal, and intergroup, and relations between groups and individuals in society. The difference between socio-psychological and psychological relationships is revealed. An estimation of social health specialist of the economic sphere is given. It is emphasized that with the help of integral criteria it is expedient to assess the social health of specialists in the economic sphere. In modern studies, one of the aspects of socio-psychological consideration of interpersonal relations is the problem of harmony and disharmony of these relationships. Stress resistance is the ability to withstand certain psychophysical stresses and to carry stress without harm to the body and the psyche. It is proved that according to the results of social-psychological research among the experts of the economic sphere stress resistance is necessary for the preservation of mental health. The phenomenon of social and psychological adaptation is characterized. Social-psychological adaptation is a system of interactions with the environment, which includes three strategies: passive adjustment; active adaptation of the requirements of the environment itself; environment transformation. Singled out the role of social and psychological features of management of occupational health professionals' economic sphere. The basic directions of formation and preservation of occupational health professionals' economic sphere. The main areas of formation and preservation of occupational health are the following: carrying out of measures for professional self-realization of specialists of the economic sphere; creation and development of psychological support services and assistance to specialists in the economic sphere; motivation and stimulation of the specialists of the economic sphere for productive work; introduction of programs such as "Health Day", "My Choice – Health", "Corporate Health", "Health Festival" etc into corporate culture formation programs; introduction of preventive and motivational training aimed at developing the competence of specialists in the field of occupational health education: increasing the level of professional self-awareness; familiarization with effective forms of work; the formation of skills for maintaining health in the workplace and setting up a healthy lifestyle.

Key words: socio-psychological relations, experts in the economic sphere, stress resistance, mental health, psychological health, social health, occupational health, adaptation, socio-psychological interaction, interpersonal relationships.

УДК 159.9.072.4:504.61

DOI <https://doi.org/10.30970/2522-1876-2018-3-6>

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ СТРАЖДАНЬ ПОТЕРПІЛИХ УНАСЛІДОК ЕКОЛОГІЧНОЇ КАТАСТРОФИ

Олександр Вакулєнко, Марта Мельник, Аліна Проскурня

*Асоціація психологів України,
вул. Академіка Єфремова, 16, м. Київ, Україна, 04116,
e-mail: apu_fond@ukr.net*

Стаття присвячена розгляду соціально-психологічних чинників моральних страждань потерпілих унаслідок екологічної катастрофи. Наведено результати емпіричного дослідження психотравматизації постраждалих і взаємозв'язків переживання екологічного лиха й морального страждання. На основі результатів емпіричного дослідження виявлено прямий причинно-наслідковий зв'язок між заподіяною моральною шкодою, моральними стражданнями й психотравмувальними факторами надзвичайної ситуації техногенного характеру. Підкреслено, що психотравмувальний вплив на особистість кожного з потерпілих за обставин, які досліджено, є глибоким і потенційно небезпечним для психічного здоров'я громади.

В історії України траплялося немало екологічних лих і катастроф, одна з яких розпочалась на нафтобазі ТОВ «Побутрембутматеріали» 8 червня та тривала до 20 червня 2015 року. Відбулось це за адресою: Київська область Васильківський район, смт. Глеваха – і призвело до великої пожежі з вибухами хімічних речовин і небезпечними викидами. Держава зафіксувала обставини пожежі відповідним Актом, складеним у комісійному порядку згідно з вимогами Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку обліку пожеж та їх наслідків» від 26 грудня 2003 року № 2030. Актом про пожежу зафіксовано загибель 5 (п'яти) осіб і фізичне травмування 16 (шістнадцяти) осіб.

Надзвичайний характер події, її перебіг і наслідки зафіксовані офіційним Звітом Урядової комісії про результати ліквідації наслідків надзвичайної ситуації на території нафтобази. За результатами звіту Урядової комісії встановлено, що через близькість нафтобази до військового складу боєприпасів існувала реальна загроза їх детонації та потрапляння внаслідок цього в зону ураження житлових районів м. Василькова й навколишніх сіл. Зусиллями працівників ДСНС України вдалося запобігти цій катастрофі. Отже, центральними органами виконавчої влади України офіційно визнано надзвичайний статус як самої пожежі, так і можливих наслідків. Однак не порушено низки пов'язаних із цим питань, насамперед впливу ситуації на соціально-психологічний клімат і моральних страждань, яких зазнала громада.

Ключові слова: моральні страждання, екологічна катастрофа, психотравматизація, психологічний дискомфорт, соматизація.

Аналіз останніх досліджень і публікацій показав незначну кількість досліджень, присвячених різним аспектам моральних страждань, а також психологічних особливостей переживань наслідків надзвичайних екологічних ситуацій, що відбулись у межах місць проживання громадян України.

Варто наголосити, що надзвичайний стан пожежі (техногенної катастрофи) мав передусім як психологічний, так і соматичний вплив на жителів прилеглих територій. Виявлення особливостей цього впливу та його наслідків стало завданням соціально-психологічного дослідження. Діагностика соціально-психологічного стану постраждалих здійснювалася з метою надання подальшої допомоги, зокрема психокорекції; соціального та правового захисту населення [2; 8].

Науковий огляд досліджуваної проблематики дає фахівцям змогу базуватись на теоретичній моделі моральної шкоди як сукупності моральних, фізичних страждань і переживань і порушенні нормальних життєвих зв'язків і звичного плину буття, що негативно впливає на складові компоненти структури особистості [2].

У теоретичну модель дослідження закладено особистісний підхід до розуміння моральних страждань, розроблений доктором психологічних наук Ф.Є. Василюком, який у руслі діяльнісного підходу академіка АПН СРСР О.М. Леонтєва розглядає переживання як особливу форму діяльності та спосіб відображення світу [3]. На континуумі «індивід-особистість-індивідуальність» саме особистість є головною детермінантою, що визначає способи реагування на психотравматичні ситуації, їх глибину й інтенсивність.

Тяжкість переживання психотравматичної події повністю залежить від індивідуально-психологічних особливостей людини, якій завдані моральні страждання, від її темпераменту, стійкості афективно-вольових процесів, рівня суб'єктивного контролю, стресостійкості, соціальної адаптованості, способу реагування на фруструючі події, а також деструкції ціннісно-смыслових орієнтирів особистості [1; 5].

Ф.Є. Василюк виділяє чотири базові психічні феномени, що виникають під час переживання людиною кризової ситуації: стрес, фрустрація, внутрішньо-особистісний конфлікт, криза. Вони відрізняються між собою за тривалістю впливу на особистість і за інтенсивністю патогенних переживань [3]. Пролонговані в часі, негативні переживання переходять у психологічну кризу, за якої людина не може самостійно повернутися до звичного способу життя через невирішені психологічні проблеми, страхи та невпевненість у майбутньому.

У разі встановлення факту психотравматизації центральне місце в дослідженні посідають негативні зміни психічного стану особистості, що перешкоджають її суб'єктивному благополуччю та психологічному здоров'ю. Дослідниками моральна шкода тлумачиться як наслідок переживання людиною негативних емоційних реакцій, викликаних психотравматичною ситуацією, що призвела до зміни усталеного способу життя особистості, її соматичного та психічного здоров'я [2; 8].

Інтенсивні емоційні переживання, викликані психотравматичною ситуацією, негативно впливають на основні сфери життя людини: міжособистісні стосунки із сім'єю та рідними, професійну діяльність, фізичне самопочуття (психогенні й соматогенні розлади). Як наслідок пережитих потрясінь, зростає конфліктність, утрачається працездатність, знижується самооцінка [1], загострюються переживання через завдану матеріальну шкоду. Тому в процесі дослідження ці чинники будуть урахуватися під час аналізу рівня порушення звичного способу життя людини та завданих моральних збитків.

Метою статті є презентація результатів соціального-психологічного дослідження членів громади, постраждалих унаслідок масштабної екологічної катастрофи (пожежі, яка відбулася з 8 червня 2015 року по 20 червня 2015 року у Васильківському районі Київської області).

Мета дослідження – встановити, чи була надзвичайна ситуація пов'язана саме з пожежею та чи були її наслідки психотравматичними, а за умови підтвердження факту психотравмування – якою є глибина психотравматичного впливу на особистість постраждалих.

Характеристика вибірки. Загальна вибірка респондентів, які взяли участь у дослідженні, становила 619 осіб, однак достовірними та валідними результатами дослідження є дані 510 осіб, які в подальшому й аналізуються. Усі досліджувані в період катастрофи й на цей момент проживають на території Васильківського району й заявляють, що постраждали в результаті екологічного лиха 2015 року.

За критерієм статі вибірка складалася з 346 жінок і 164 чоловіків. Віковий критерій розподіляв вибірку на три групи: 18–35 років – досліджувані юнацького та раннього дорослого періоду (99 осіб); 36–55 років – досліджувані середнього дорослого періоду (177 осіб); 56 років і старші – досліджувані пізнього дорослого періоду (234).

За критерієм «рівень освіти» вибірка складалася зі 120 досліджуваних, які мають загальну середню освіту, 255 осіб із середньою спеціальною освітою та 135 респондентів з повною вищою освітою.

Останній критерій під час формування репрезентативної вибірки – показник професійної зайнятості досліджуваних. Серед загальної кількості респондентів 285 мають постійне місце роботи, з яких 3% – приватні підприємці, 59 – тимчасово не працюють і 166 досліджуваних є пенсіонерами за вислугою років або інвалідністю.

У процесі дослідження застосовувались такі методи: аналіз, синтез, узагальнення, індукція, контент-аналіз (Інтернет-джерел, урядових документів і звітів), структуроване інтерв'ю, інтент-аналіз суб'єктивної інформації, статистичні методи обробки отриманої інформації (дисперсійний, багатofакторний, регресійний і кореляційний аналізи, а також методи середніх величин, процентного співвідношення, стандартних відхилень).

Методики: методика дослідження психологічного анамнезу (№ 14.1.07 за реєстром методик проведення судових експертиз); методика систематизованої фіксації та квантифікації одиниць психологічного змісту в досліджуваному матеріалі (№ 14.1.23 за реєстром методик проведення судових експертиз); методика Р. Кеттелла (№ 14.1.48 за реєстром методик проведення судових експертиз, з метою багатofакторного дослідження та оцінювання індивідуально-психологічних особливостей особистості досліджуваного); Опитувальник вираженості психопатологічної симптоматики (Symptom Check List-90-Revised – SCL-90-R, з метою оцінювання патернів психологічних ознак дискомфорту та його ступеня в широкого кола досліджуваних) Л. Дерогатіса; шкала оцінювання травматичності події (Impact of Event Scale), з метою виявлення симптомів посттравматичного стресового розладу та оцінювання ступеня їх вираженості; методика психологічного аналізу особистості (авт. О.М. Морозов) [2; 4; 5].

Результати діагностики тяжкості й глибини психотравматизації постраждалих, отримані на основі стандартизованих опитувальників.

Шкала оцінювання впливу травматичної події (Impact of Event Scale) – тестова методика, спрямована на виявлення симптомів посттравматичного стресового розладу й оцінювання ступеня їх вираженості, діагностує наявність несприятливих емоційно-особистісних особливостей, що розвинулися як наслідок суб'єктивного сприйняття загрози екологічної небезпеки.

Методика зарекомендувала себе як надійний, валідний інструмент, який пройшов крос-культурну апробацію, може бути включена в батарею психодіагностичних методик для роботи з особами, у яких є або підозрюється ПТСР.

У результаті отриманих описових статистик за шкалою оцінювання травматичності події, яка спрямована на виявлення симптомів посттравматичного стресового розладу та оцінювання ступеня їх вираженості, отримані результати, презентовані в таблиці 1.

Таблиця 1

Середні значення показників субшкал травматичності подій

Діагностична шкала	Кількість досліджуваних	Мінімальне значення у вибірці	Максимальне значення у вибірці	Середнє значення	Середнє відхилення
Вторгнення	510	4	35	23,97**	7,766
Уникнення	510	2	40	23,01**	8,235
Збудливість	510	1	35	23,42**	8,395
Інтегральний показник	510	7	110	70,04**	8,132

Примітка: * – значущість на рівні $p \leq 0,05$; ** – значущість на рівні $p \leq 0,01$.

У результаті аналізу отриманих даних спостерігаємо, що всі вони знаходяться на достатньому рівні значущості $p \leq 0,01$, що дає нам можливість коректного аналізу. Середнє значення трьох субшкал: «вторгнення» (23,97 $p \leq 0,01$), «уникнення» (23,01 $p \leq 0,01$) і «збудливість» (23,42 $p \leq 0,01$) – знаходиться на високому рівні, що свідчить про наявність симптомів посттравматичного стресового розладу та високий ступінь їх вираження. Згідно з науковою практикою дослідників [5], значення, що прирівнюються вище за 15, характерні для людей, які пережили травматичні події, були їх учасниками, спостерігачами чи ліквідаторами.

Характерним є те, що в більшості досліджуваних переважають симптоми, котрі за шкалою характеризуються як «вторгнення» (23,97 $p \leq 0,01$) і проявляються в нічних жахіттях, у відчутті образи, роздумах про негативні наслідки екологічного лиха для їхнього здоров'я та екологічну безпеку регіону. Уникнення (23,01 $p \leq 0,01$) і втеча від болючих спогадів, пов'язаних із травматичними подіями, свідчить про бажання витіснити зі своєї свідомості події пожежі на нафтобазі в червні 2015 року. Психофізіологічне збудження (23,42 $p \leq 0,01$) зумовлене спогадами про травматичні події пожежі, що викликають гіперзбудження, як наслідок, проблеми з увагою та зосередженням.

Інтегральний показник (70,04 $p \leq 0,01$) дає нам можливість констатувати негативні особистісні утворення у вигляді соматизації (зростання органічних захворювань у досліджуваних), а також порушення сну, підвищений рівень тривожності, повторно виникаючі спогади про психотравматичну подію, що виникають повторно, як результат психотравматичного впливу екологічного лиха.

Також у значного кола досліджуваних спостерігаються постійна настороженість в очікуванні повторення цього лиха, відтворення болючих емоційних переживань у ситуації, коли ніщо вже не загрожує, а також занурення в спогади, пов'язані з подіями пожежі, яка відбулася з 8 червня 2015 року по 20 червня 2015 року у Васильківському районі Київської області. Характерними є спроби витіснення з пам'яті спогадів про травматичну подію як один із захисних механізмів. Досліджувані наголошують, що хочуть забути про подію червня 2015 року, але самі натяки на полум'я чи дим викликають відтворення спогадів про пожежу.

З метою визначення більш точних показників і можливих похибок розділено досліджених за віковими категоріями. Установлено, що в молоді (18–35 років) нижчий рівень за показниками психотравматизації (56,11 $p \leq 0,01$), ніж у старших вікових груп: 36–55 років (72,34 $p \leq 0,01$) і 56 років і старше (77,26 $p \leq 0,01$). Однак, попри відмінності в глибині вираженості симптоматики, наявність посттравматичного стресового розладу констатовано в усіх трьох досліджуваних групах.

У кожній із вікових груп, визначених на основі класичної періодизації Реана та Крайга, дослідниками виявлено, крім загальних психосоматичних, особливі чинники моральних страждань. Так, для групи раннього дорослого віку найбільш травматичною обставиною була безпорадність: невизначеність ситуації, неспроможність планувати будь-які дії. Для людей середнього дорослого віку – тривога за близьких (особливо за дітей), переживання через затруєння ґрунтів і вод, неможливість скористатися врожаєм з власних садів і городів. Для групи старшого дорослого віку (56+) найтяжчим моральним випробуванням було знищення стабільного джерела їхнього психологічного комфорту – хвороби та смерть домашніх улюбленців, свійських тварин, а також загибель присадибних квітників.

Попри віковій відмінності, очевидним є факт високого ступеня психотравматизації постраждалих унаслідок пожежі, яка відбулася з 8 червня 2015 року по 20 червня 2015 року у Васильківському районі Київської області.

З метою оцінювання патернів психологічних ознак дискомфорту та його ступеня в досліджуваних обрано методику SCL-90-R, яка включає дев'ять шкал. Методика передбачає діагностику поточного статусу психологічного дискомфорту досліджуваних, спричиненого дією низки впливів. Результати отриманих описових статистик за опитувальником вираженості психопатологічної симптоматики представлено в таблиці 2.

Таблиця 2

**Середні значення показників вираженості психологічного дискомфорту
постраждалих за методикою SCL-90-R**

Шкали опитувальника	Соматизація	Нав'язливість	Сензитивність	Депресивність	Тривожність	Ворожість	Фобія	Параноя	Психозизм
Кількість досліджуваних	510	510	510	510	510	510	510	510	510
Мінімальне значення у вибірці	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Максимальне значення у вибірці	4,0	3,3	4,0	3,6	3,7	3,5	3,3	3,5	3,2
Середнє значення	2,018**	1,410**	1,591**	1,195**	1,484**	0,951**	1,420**	1,045**	0,737**
Середнє відхилення	,9305	,7814	,9056	,7610	,8612	,7572	,8309	,7865	,7116

Примітка: * – значущість на рівні $p \leq 0,05$; ** – значущість на рівні $p \leq 0,01$.

Шкала «Соматизація» трактується нами як сукупність суб'єктивних психофізіологічних відчуттів і переживань, які виникають унаслідок порушення та зміни звичного способу й ритму життя, усталених звичок і неможливості повноцінної самореалізації, що й спричиняє соматовегетативну симптоматику.

Середній рівень параметра соматизації (2,018 $p \leq 0,01$) свідчить про високу частоту скарг досліджуваних, що стосуються серцево-судинної, гастроентерологічної та респіраторної систем. Компонентами розладів є головні болі, біль і дискомфорт загальної мускулатури й на додаток соматичні еквіваленти тривожності. Цей параметр, виражений у групі досліджуваних, не сприяє гармонізації особистості, що, своєю чергою, погіршує якість життя особистості. Психосоматизація виникає у відповідь на сильні емоційні подразники, переживання наслідків екологічної трагедії, а також на прямий вплив психотравматичних чинників.

Середній рівень нав'язливості (1,510 $p \leq 0,01$) відображає стан думок, імпульсів і дій, які переживаються індивідом як безперервні та безкінечні. Постійні переживання подій пожежі й можливості повторення ситуації підвищує рівень нав'язливості в членів громади, що

функціонально є соціально дезадаптивним проявом. Міжособистісна сенситивність (1,591 $p \leq 0,01$) на середньому рівні визначається почуттями особистісної неадекватності й неповноцінності, особливо коли людина порівнює себе з іншими. Самоооуд, почуття неспокою та помітний дискомфорт у процесі міжособистісної взаємодії характеризують прояви цього синдрому.

Тривожність середнього рівня вираженості (1,484 $p \leq 0,01$) характеризується такими симптомами, як нервозність, напруження і тремтіння, а також нападами паніки й відчуттям насильства. До ознак тривожності належать також когнітивні компоненти, що включають відчуття небезпеки, побоювання, страху й деякі соматичні кореляти тривожності.

Фобії (1,420 $p \leq 0,01$) визначають як стійку реакцію страху на певних людей, місця, об'єкти або ситуації, котра характеризується як ірраціональна щодо стимулу, що призводить до уникання.

Усі наступні показники знаходяться на низькому рівні вираженості.

Показник депресії (1,195 $p \leq 0,01$) відображає широку сферу проявів клінічної депресії. Низькі значення свідчать про відсутність депресивних розладів. Ворожість (0,951 $p \leq 0,01$) включає думки, почуття або дії, які є проявами негативного афективного стану злості. Параноїдальні симптоми (1,045 $p \leq 0,01$) і психотизм (0,737 $p \leq 0,01$) знаходяться на дуже низькому рівні й мало представлені у вибірці.

Установлено, що постраждали відчують безпричинну тривогу, переймаються можливими негараздами, мають відчуття безнадійності майбутнього, напади паніки і страху вийти з дому. Усі ці переживання порушують якість життя й можливість повноцінно ним насолоджуватись, виконувати трудову діяльність і займатись активним відпочинком. Пожежа внесла деструктивні зміни в душевний стан людей, зруйнувала відчуття соціального комфорту й безпеки громади м. Василькова загалом.

Отже, за результатами цієї методики можна діагностувати наявність патернів психічного дискомфорту, серед яких за глибиною вираженості домінує соматизація.

З метою аналізу наявності й ступеня вираженості моральних страждань проаналізовано суб'єктивні значення тяжкості психотравматичних переживань моральної шкоди (за відповідями досліджуваних), чинники моральної шкоди (багатофакторний аналіз), ступінь зв'язку наслідків екологічного лиха з психотравматичними характеристиками (кореляційний аналіз).

Аналіз чинників моральних страждань, завданих постраждалим унаслідок пожежі, яка відбулась з 8 червня 2015 року по 20 червня 2015 року у Васильківському районі Київської області, реалізовано за допомогою багатофакторного аналізу методом обертання.

За допомогою факторного аналізу виділено п'ять базових факторів, що підтверджують показники загальної дисперсії (таблиця 3).

Таблиця 3

Показники загальної дисперсії факторного аналізу

Компонент	Початкове власне значення		
	Загалом	% дисперсії	% кумуляції
1	6,845	23,604	23,604
2	3,149	10,860	34,465
3	2,051	7,074	41,539
4	1,668	5,750	47,289
5	1,643	5,666	52,955

Найбільш достовірними на рівні 52,95% кумулятивного показника виявилися п'ять факторів, тому ми схильні в подальшому аналізувати саме їх як найбільш значущі. Загалом

у процес виділення факторів включено 29 шкал із наших дослідницьких опитувальників, унаслідок чого ми сформували матрицю головних компонентів (таблиця 4).

Таблиця 4

Показники загальної дисперсії факторного аналізу

Компоненти факторів	Навантаження
Параноя	0,868
Депресія	0,859
Психотизм	0,856
Ворожість	0,838
Нав'язливість	0,824
Збудливість	0,811
Фобія	0,803
Вторгнення	0,783
Сенситивність	0,757
Уникання	0,757
Самооцінка	-0,638
Нестриманість (експресивність)	0,581
Соматизація	0,547
Підозрілість	0,534
Тривожність	0,416

Тести, які вказують на придатність даних для виявлення структури, – це метод Кайзера-Майєра-Олкіна (КМО) «Метод адекватності вибірки»; статистика вказує на пропорцію різниці у змінних, які можуть бути спричинені основними чинниками. Показник за цим тестом у дослідженні становить 0,878. Високі значення (близькі до 1,0) зазвичай вказують на те, що факторний аналіз може бути корисним для даних.

Тест сферичності Бартлетт перевіряє гіпотезу, що кореляційна матриця є матрицею ідентичності, а вибірка підпорядковується нормальному розподілу. За тестом Бартлетт $0,000 < 0,05$, що свідчить про значущість отриманих результатів і доцільність їх аналізу, КМО = $0,878 > 0,05$, значимість за тестом Бартлетт – $0,000 < 0,05$. Отже, факторний аналіз коректний і може бути інтерпретованим.

У результаті застосування методу обергання сформовано матрицю найбільш вагомих компонентів чинників психотравматизації досліджуваних. Навантаження кожного з факторів презентовано в таблиці 4.

Отже, можна стверджувати, що чинниками моральної шкоди внаслідок психотравматизації постраждалих у результаті пожежі, яка відбувалася з 8 червня 2015 року по 20 червня 2015 року у Васильківському районі Київської області, є посттравматичний стресовий розлад, відчуття психологічного дискомфорту і зміни емоційно-вольової регуляції. Зіставляючи середні значення, констатуємо високий рівень впливу компонентів ПТСР і психологічного дискомфорту. Отже, чим вищий рівень ПТСР і психологічного дискомфорту, тим більш виражена моральна шкода внаслідок психотравматизації постраждалих.

З метою встановлення причинно-наслідкового зв'язку між психотравматичними факторами й моральною шкодою, завданою постраждалим, використано регресійний і кореляційний аналізи.

З метою встановлення зв'язків між особистісними характеристиками, ознаками психологічного дискомфорту та компонентами посттравматичного стресового розладу реалізовано кореляційний аналіз. У результаті кореляційного аналізу встановлені значимі кореляційні зв'язки, що представлені в таблиці 5.

Таблиця 5

**Значення коефіцієнтів кореляції психологічних особливостей і симптомів
посттравматичного стресового розладу постраждалих членів
ГО «Фонд подолання наслідків Васильківської трагедії»**

	IN	AV	AR	SOM	SEN	DEP	TRY	FOB
C	$r = -0,393^{**}$		$r = -0,352^{**}$	$r = -0,413^{**}$	$r = -0,422^{**}$	$r = 0,450^{**}$	$r = -0,450^{**}$	$r = -0,404^{**}$
IN		$r = 0,613^{**}$	$r = 0,806^{**}$	$r = 0,645^{**}$	$r = 0,484^{**}$	$r = 0,561^{**}$	$r = 0,630^{**}$	$r = 0,546^{**}$
AV			$r = 0,673^{**}$	$r = 0,510^{**}$	$r = 0,362^{**}$	$r = 0,476^{**}$	$r = 0,475^{**}$	$r = 0,390^{**}$
AR				$r = 0,678^{**}$	$r = 0,456^{**}$	$r = 0,583^{**}$	$r = 0,642^{**}$	$r = 0,534^{**}$
SOM					$r = 0,614^{**}$	$r = 0,759^{**}$	$r = 0,771^{**}$	$r = 0,672^{**}$
SEN						$r = 0,819^{**}$	$r = 0,697^{**}$	$r = 0,713^{**}$
DEP							$r = 0,848^{**}$	$r = 0,752^{**}$
TRY								$r = 0,838^{**}$

Примітка: * – значущість на рівні $p \leq 0,05$; ** – значущість на рівні $p \leq 0,01$; C – емоційність, IN – вторгнення, AV – уникання, AR – збудливість, SOM – соматизація, SEN – сенситивність, DEP – депресивність, TRY – тривожність, FOB – фобії.

Під час аналізу й інтерпретації провідних кореляційних зв'язків по кожному фактору будемо їх наводити по низхідній, відповідно до їх вагомості.

Так, наявні в досліджуваних зміни емоційної сфери внаслідок пережитої трагедії пов'язані зі значним зростанням рівня тривожності на тлі підвищеної сенситивної вразливості. Емоційні переживання порушень соматичного благополуччя визначають виникнення фобічних реакцій, які, зокрема, пов'язані зі вторгненнями, у вигляді кошмарних снів і болісних спогадів. Окрім того, порушення емоційної сфери визначають зростання збудливості реагування у сфері повсякденних відносин, що призводить до зворотного негативно впливу на емоційну сферу особистості постраждалого.

Підлеглисть вторгненням, які набувають форм кошмарних снів, нав'язливих відчуттів, образ чи думок, пов'язаних із негативними наслідками трагедії, зумовлена передусім зростанням загальної збудливості та соматизацією тривоги. Компенсаторна схильність до уникнення зумовлена виникненням депресивних станів через фобічні реакції. Своєю чергою, емоційна сенситивність впливає на ризики загострень реакцій вторгнення.

У свою чергу, зниження реактивності й нав'язливі захисні реакції у вигляді спроб пом'якшення або уникнення власних переживань, пов'язаних із можливим впливом негативних явищ, спричинені схильністю до фізіологічної збудливості, яка сприяє маніфестації проявів вторгнення. Уникнення також стає відповіддю на соматизацію тривожних думок про можливі наслідки трагедії для фізичного здоров'я, що підвищує депресивні тенденції. Окрім того, уникнення стає спробою непродуктивного захисту від фобічних страхів, що загострюють сенситивну вразливість постраждалого.

Зростання збудливості внаслідок психотравматизації постраждалих є реакцією на болісні переживання внаслідок підлеглисть вторгненням. Схильність до дратівливості

також визначає тенденцію до уникнення людиною контактів та інших форм соціальної активності, що часто може суб'єктивно пояснюватися постраждалим власною тривогою через можливі соматичні негаразди. Порушення нормальної повноцінної соціальної активності через заострення дратівливості викликає депресивні переживання, які мають тенденцію до фобічних проявів. На фоні цього відбувається заострення сенситивної вразливості, що знову-таки зумовлює зворотний сплеск збудливості.

Занурення потерпілих у соматичні почуття негараздів власного здоров'я спричинене насамперед тривожними та депресивними станами, які превалюють після пережитої трагедії. Такі хвилювання щодо соматичного стану викликають дратівливість через мало контрольовані фобічні страхи за своє фізичне благополуччя. Ці побоювання зумовлюють заострення реакцій вторгнення, як наслідок, підвищують сенситивну вразливість, що породжує уникання соціальної активності й порушує нормальне функціонування постраждалого в соціумі.

Підвищена сенситивність потерпілих до зовнішніх і внутрішніх стимулів розвивається на тлі депресивності, зумовленої фобічною тривожністю. Така вразливість породжує тенденцію до соматизації тривоги, яка серед іншого набуває вигляду вторгнень у формі кошмарних снів і нав'язливих травматичних думок. Окрім того, підвищена сенситивна вразливість відбивається й на загальному рівні збудливої дратівливості, що спричинює тенденцію до уникнення соціальних контактів, наслідком чого стає порушення повноцінної взаємодії з оточенням у всіх сферах життя постраждалого.

Депресивні тенденції, які виникли внаслідок пережитої потерпілими трагедії, пов'язані з тривожністю на фоні фобічних страхів. Наслідком депресивних станів стає зростання сенситивної вразливості, яка трансформується в соматизацію тривоги. Підвищена на тлі депресивності дратівлива збудливість відбивається не лише на зовнішньому рівні міжособистісних відносин, а й на внутрішньому рівні у формі нав'язливих вторгнень страхів у думки та сні потерпілого. У результаті такого депресивного занурення на фоні негативних переживань поступово закріплюється вже згадана реакція уникання соціальної активності, що ускладнює навіть можливість одержання підтримки від власного соціального оточення.

Виявлена в ході дослідження тривожність постраждалих, як уже зазначалося, зумовлена насамперед загальним зростанням депресивних фобічних страхів, які найчастіше набувають вигляду соматизації підвищеної тривожності. Підвищення тривожності визначає також схильність до зростання сенситивної вразливості, що породжує заострення загального рівня дратівливості. Так само тривожність у міру зростання проявляється й на рівні obsesivних думок і жахливих снів. Поступово така тривожність, набуваючи ознак генералізованої характеристики, визначає й реакцію уникнення, коли людина починає вбачати джерело загрози чи дискомфорту вже навіть у соціальному оточенні.

Фобічні реакції потерпілих унаслідок катастрофи пов'язані з депресивною тривожністю, яка часто трансформується у вигляді соматизації дискомфортних станів і на фізичному рівні самопочуття. У постраждалих із фобічними проявами, які не отримали вчасної кваліфікованої психологічної допомоги, поступово заострюється сенситивність, що актуалізується в тривожних вторгненнях на свідомому та неусвідомленому рівнях. Унаслідок таких психотравматичних переживань заострюється загальна дратівливість, що так само породжує тенденцію до уникання соціального оточення, що сприймається як джерело прихованої небезпеки.

Отже, встановлено факт виникнення цілого комплексу негативних емоційних переживань у результаті психотравмувальної ситуації (пожежа на нафтобазі), які достовірно взаємопов'язані. Зростання одних параметрів призводить до зростання інших переживань,

що порушують внутрішній світ особистості й перешкоджають повною мірою отримувати задоволення від життя. Комплекс взаємозв'язків дисгармонійних переживань чітко демонструє всю глибину психологічного дискомфорту постраждалих унаслідок пожежі.

Шляхом кореляційного аналізу встановлено взаємозв'язок проявів посттравматичного стресового розладу зі сформованим відчуттям психологічного дискомфорту і, як наслідок, соматизацією населення. Можна дійти висновку, що пожежа, яка відбувалась із 8 червня 2015 року по 20 червня 2015 року у Васильківському районі Київської області, зумовила зростання відчуття дискомфорту й проявів цілого комплексу стресової посттравматичної симптоматики, що, своєю чергою, порушило стан психічного благополуччя як окремих членів, так і громади загалом.

Отримані результати свідчать про наявний причинно-наслідковий зв'язок між низкою психотравмувальних факторів і моральною шкодою, завданою членам громади.

За допомогою дослідження психологічного анамнезу, систематизованої фіксації та квантифікації одиниць психологічного змісту в досліджуваному матеріалі й психологічного аналізу особистості констатовано наявність симптоматики посттравматичного стресового розладу та відчуття психологічного дискомфорту (як наслідок, екологічної трагедії). Окрім того, з'ясовані взаємозв'язки в плеяді причинно-наслідкових зв'язків травматичних подій і виокремлено п'ять чинників психотравматизації досліджуваних.

Установлено, що відбулося порушення прав людини, в тому числі гарантованого ст. 27 Конституції України права на життя; гарантованого ч. 1 ст. 50 Конституції України права на безпечне для життя і здоров'я довкілля, права на належну якість продуктів харчування, права на недоторканність особистого та сімейного життя, права на безпеку від техногенних факторів тощо. Подія надзвичайної ситуації призвела до руйнації нормального плину буття громадянина, втрати віри в безпечне майбутнє й формування неконструктивних характеристик (страх за життя, високий рівень тривожності), а також обмежила можливість ведення підсобного домогосподарства.

У результаті дослідження із застосуванням валідного психодіагностичного інструментарію, математично-статистичного аналізу, реалізованого за допомогою програмного пакета даних SPSS 17 та Excel для Windows, констатовано в групі потерпілих наявність симптоматики посттравматичного стресового розладу та відчуття психологічного дискомфорту як наслідок екологічної трагедії; з'ясовано взаємозв'язки в плеяді причинно-наслідкових зв'язків травматичних подій, представлено регресійну модель психосоматизації постраждалих членів громади й виокремлено п'ять чинників психотравматизації досліджуваних.

Отже, встановлено, що надзвичайна ситуація, зумовлена пожежею, яка відбувалась із 8 червня 2015 року по 20 червня 2015 року у Васильківському районі Київської області та спричинила її наслідки, з усією очевидністю була психотравмувальною для постраждалих громадян.

Психотравмувальний вплив на особистість кожного з потерпілих за обставин, які досліджено, є глибоким і потенційно небезпечним для психічного здоров'я громади. Також діагностовано прямий причинно-наслідковий зв'язок між спричиненою моральною шкодою, моральними стражданнями людей і психотравмувальними факторами надзвичайної ситуації техногенного характеру.

Список використаної літератури

1. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. Санкт-Петербург: Питер, 2001. 268 с.
2. Вакуленко О.Л. Правовий, психологічний та соціально-економічний аспекти проблеми моральної шкоди, завданої громаді. Право України. 2018. №4. С. 165–179.
3. Васильюк Ф.Е. Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций). Москва: Из-во Московского ун-та, 1984. 200 с.

4. Наследов А.Д. Математические методы психологического исследования. Анализ и интерпретация данных: учеб. пособ. Санкт-Петербург: Речь, 2004. 392 с.
5. Тарабрина Н.В. Практикум по психологии посттравматического стресса. Санкт-Петербург: Питер, 2001. 272 с.
6. Шимон С.І. Про розмір відшкодування моральної шкоди. Право України. 1998. № 12. С. 89–91.
7. Чурилов М. Вибірка в соціологічному дослідженні. Соціологія: навч. посіб. / за ред. С.О. Макеєва. Київ: Знання, 2008. С. 463–483.
8. Vakulenko O.L., Frolov M.O. The Notion of “Moral Harm” as an Interdisciplinary Category: the Ways of Solving the Problem of Reimbursement. Eurasian Academic Research Journal. 2017. № 12 (18). P. 211–216.

SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL FACTORS OF VICTIMS SUFFERING AS A RESULT OF AN ECOLOGICAL CATASTROPHE

Oleksandr Vakulenko, Marta Melnyk, Alina Proskurnia

*Psychologists Association of Ukraine,
16, Akademika Yefremova Str., Kyiv, Ukraine, 04116,
e-mail: apu_fond@ukr.net*

The article is devoted to the consideration of socio-psychological factors of victims' moral suffering as a result of an ecological catastrophe. The results of empirical research of victims psychotraumatization and interrelationships of ecological disaster and moral suffering are presented. Based on the results of empirical research, were discovered a direct causal links between the caused moral harm, moral suffering and psycho-traumatic factors of an emergency ecological situation. It was emphasized that the psycho-traumatic impact on the personality of each of the victims, in the circumstances investigated is profound and potentially dangerous for the community's mental health.

There have been many environmental disasters and catastrophes in the history of Ukraine. One of them began at the Petroleum Station of the “Pobutrembutmaterialy” Ltd. on June 8 and lasted until June 20, 2015. This happened at the address: Kyiv region Vasilkovsky district, smt. Glevaha – and led to a major fire with explosives of chemicals and hazardous emissions. The state has fixed the circumstances of the fire by the relevant Act drawn up on a commission basis in accordance with the requirements of the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of December 26, 2003, No. 2030 “On Approval of the Procedure for Accounting for Fire and its Consequences”. The act of fire recorded a death of 5 (five) people and physical injury 16 (sixteen) people.

The extraordinary nature of the event, its course and its consequences were fixed by the official report of the Governmental Commission on the results of consequences liquidation of the emergency situation on the territory of the oil terminal. According to the results of the report of the Government Commission, it was established that due to the proximity of the oil tanker to the military, there was a real threat of their detonation and consequently into the zone of defeat of the residential districts of Vasylkiv and the surrounding villages. The efforts of the NDSU staff, managed to prevent this catastrophe. Thus, the central authorities of Ukraine have officially recognized the exceptional status of both the fire itself and its possible consequences. However, a number of related issues were not violated: first of all, the impact of the situation on the socio-psychological climate and the moral suffering experienced by the community.

Key words: moral suffering, ecological catastrophe, psychotraumatization, psychological discomfort, somatization.

УДК 159.922:356.13(043.3)

DOI <https://doi.org/10.30970/2522-1876-2018-3-7>

ОСОБЛИВОСТІ ОСОБИСТІСНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ ОФІЦЕРІВ І ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ СТАРШИНСЬКОГО ТА СЕРЖАНТСЬКОГО СКЛАДУ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

Наталія Волинець

Національна академія Державної прикордонної служби України

імені Богдана Хмельницького,

бул. Шевченка, 46, м. Хмельницький, Україна, 29001

e-mail: natasha_volynets@meta.ua

Представлено результати емпіричного дослідження особистісних, професійних та організаційних особливостей особистісного благополуччя офіцерів і військовослужбовців старшинського та сержантського складу Державної прикордонної служби України. Показано, що офіцери і військовослужбовці старшинського та сержантського складу мають відмінності у переживанні особистісного благополуччя, що пов'язано з різними характеристиками смисложиттєвих орієнтацій, здійсненності життя, актуальних цінностей та їхньої доступності, рефлексивності, сприйняття часового простору, переживання суб'єктивного благополуччя, мотиваційних особливостей, професійних аспектів ідентичності, самоствавлення, затребуваності та благополуччя у діяльності, а також сприятливості організаційної культури відносин та організаційного управління, задоволеності працею та роботою у цілому. У військовослужбовців старшинського та сержантського складу виявлено вищі значення смисложиттєвих орієнтацій, самодистанціювання, відповідальності, персональної, ситуативної та загальної здійсненності життя, неприйняття власного минулого, порівняно з офіцерами. У військовослужбовців старшинського та сержантського складу виявлено вищий рівень позитивності професійного самоствавлення.

В офіцерів виявлено вищі значення задоволеності самореалізацією та повсякденною діяльністю, свободи, ретроспективної, ситуативної та перспективної рефлексії, сприймання теперішнього як наслідку минулого досвіду і передумови майбутнього, переживання стану пригнічення впливу роботи, психоемоційної симптоматики, позитивного настрою, оптимістичного сприйняття майбутнього, турботи про власне здоров'я та хороше самопочуття порівняно з військовослужбовцями старшинського та сержантського складу. Серед них виявлено більше осіб з псевдопозитивною та дифузною ідентичністю, а серед військовослужбовців старшинського та сержантського складу більше осіб з досягнутою позитивною й псевдопозитивною ідентичністю та з мораторієм професійної ідентичності. Виявлено, що рівень професійного благополуччя офіцерів є вищим внаслідок значно вищих показників автономності, професійного самоприйняття, задоволеності рівнем компетентності та професійними досягненнями, професійного розвитку та зростання, сформованості професійних цілей та наявності позитивних відносин у колективі, ніж військовослужбовців старшинського та сержантського складу. Офіцери вважають недостатньо оптимальними рівні організаційної культури відносин та організаційного управління. Офіцери проявляють більший інтерес до роботи, мають вищі рівні професійних домагань та професійної відповідальності, більше задоволені досягненнями у роботі, взаєминами зі співробітниками, змістом роботи та умовами праці, ніж військовослужбовці старшинського та сержантського складу, які мають незначно вищий рівень задоволеності взаєминами з керівництвом, ніж офіцери.

Ключові слова: особистісне благополуччя, особистісні, професійні й організаційні особливості особистісного благополуччя, офіцери Державної прикордонної служби України, військовослужбовці старшинського та сержантського складу Державної прикордонної служби України.

Протягом останніх п'яти років українські прикордонники, підтримуючи високий темп виконання службово-оперативних завдань, безперервно здійснюють охорону державного кордону країни, у тому числі в умовах ведення бойових дій. Посилений службово-оперативний режим виконання професійних завдань персоналом Державної прикордонної служби (далі – ДПС) України призводить до різних професійних ризиків та небезпек, а також створює значний тиск на його психічне здоров'я та особистісне благополуччя. Особистісне благополуччя прикордонників є результатом їхнього внутрішнього задоволення власною життєдіяльністю та виникнення відчуття життєвої перспективи на основі забезпечення оптимального рівня фізичного комфорту, позитивного психологічного самопочуття, відкриття та розширення можливостей вираження рівня незалежності, свободи, автономії, задоволеності особистісною, професійною, соціальною та іншими сферами життя, навколишнім середовищем, сформованістю особистих переконань, що призводить до оцінки власного життя як якісного та повноцінного. Наразі актуальним постає питання виявлення особливостей особистісного благополуччя різних категорій персоналу ДПС України, оскільки переживання ними благополучності та якості особистісного та професійного життя особистості суттєво впливає і на якість виконуваної професійної діяльності.

У різних арміях світу запроваджуються програми оцінки та соціально-психологічної підтримки психологічного здоров'я та благополуччя військовослужбовців. Так, в Австралії у 2010 році було проведено комплексне дослідження психічного здоров'я, психологічного благополуччя, якості життя та сімейних відносин, результатом якого стали розробка та впровадження програми реформування психічного здоров'я та благополуччя військовослужбовців, спрямована оцінку психічного здоров'я та благополуччя військовослужбовців, психологічне втручання та надання їм інших психологічних послуг [1].

Американський прикордонний патруль має давню історію підтримки своїх співробітників і є лідером у рамках розробки надійних програм їхньої підтримки з метою збереження стійкості у виконанні своїх професійних обов'язків. Так, команда національних критичних інцидентів, яка складається з капеланів та фахівців з психічного здоров'я, здійснює оцінку та супровід щоденних операцій прикордонного патруля, її діяльність орієнтована на мінімізацію впливу на благополуччя прикордонників, вона підтримує їх та надає психологічну допомогу. Ця команда фахівців реалізує цільову програму управління стресом, орієнтуючись на роботу з особистісною чесністю (правдивістю, справжністю переживань), поведінкою та стійкістю (тобто здатністю до відновлення від неблагополуччя), які визначаються ключовими чинниками здатності прикордонного патруля США ефективно виконувати місію [2]. Окрім того, Департаментом внутрішньої безпеки (DHS) США реалізується Програма підтримки рівних рівнів «Прикордонний патруль» у всіх секторах з підтримкою та наглядом від штаб-квартири прикордонного патруля, місія якої полягає у тому, щоб пропонувати конфіденційну допомогу та підтримку всім співробітникам прикордонної служби та членам їх сімей у випадках виникнення особистісних потреб або внаслідок травми [3]. Програма надає емоційну підтримку, допомагає працівникам стосовно проблем, які виникають на роботі або в особистих питаннях, реагує на критичні інциденти і спрямована на сприяння загальному благополуччю прикордонників [2].

В Україні проблема переживання особистісного благополуччя персоналу ДПС України непрямо представлена у дослідженнях, присвячених вивченню психологічного та психічного здоров'я, таких науковців, як В. Алещенко, С. Вірний, Т. Вербанова, Д. Єрмошенко, В. Кохан, Є. Потапчук, О. Сафін, О. Ящук, професійного вигорання та деформацій у дослідженнях таких науковців, як І. Артем'єва, О. Гарний, О. Кириленко, Ю. Максимюк, Б. Томчук, О. Хайрулін, професійної адаптації деформацій у дослідженнях таких учених, як С. Вірний, С. Мул, Є. Потапчук, О. Самохвалов, С. Чистяков, професійної успішності

військовослужбовців – С. Вірний, С. Мул, О. Ставицький. Проте досліджень, присвячених виявленню особливостей особистісного благополуччя різних категорій персоналу ДПС України, які здійснюють охорону державного кордону, не проводилося.

Метою статті є представлення результатів емпіричного дослідження особливостей особистісного благополуччя офіцерів і військовослужбовців старшинського та сержантського складу ДПС України.

Професійна діяльність персоналу ДПС України є важливою частиною життя прикордонників. Задоволеність собою як професіоналом, власними професійними досягненнями та успіхами, а також ефективністю діяльності прикордонного відомства у цілому впливає на особистісне благополуччя та якість життя прикордонника. Особистісне благополуччя персоналу ДПС України обумовлене суспільно-значущою ціллю – забезпеченням ефективної охорони державного кордону як елементу національної безпеки країни і розглядається, по-перше, як глобальне, цілісне суб'єктивне рефлексивне переживання прикордонниками позитивності та значущості власного «Я-існування» у цілому та через призму їхнього життєздійснення у середовищі професійної діяльності, що репрезентує інтегральну оцінку різних сфер життя, позитивні афекти стосовно виконуваної роботи, організаційного середовища та, як наслідок, життя у цілому, і, по-друге, як суб'єктивне переживання-проживання ситуативного досвіду у контексті професійної діяльності у складних особливих та екстремальних умовах забезпечення ефективної охорони державного кордону як гармонійне поєднання вкладених зусиль для здійснення роботи, досягнутих цілей роботи та отриманої вигоди (винагороди, визнання, перспектив тощо). Особистісне благополуччя персоналу ДПС України є суб'єктивним, оскільки погляди, думки, відчуття та почуття працівників відображують зазначене переживання; у середовищі професійної діяльності воно переживається у процесі безпосереднього виконання прикордонниками роботи у певному організованому просторі (в особливих, і переважно у контексті сьогодення, екстремальних умовах виконання професійних обов'язків у підрозділах (органах) охорони державного кордону та в оперативних підрозділах ДПС України), в якому відбувається професійна діяльність, і включає оцінки ними як самого середовища, в якому здійснюється професійна діяльність, так і оцінку інших сфер життєдіяльності, в яких вони функціонують. Окрім того, особистісне благополуччя персоналу ДПС України у середовищі професійної діяльності переживається у контексті особистісних спроможностей прикордонника здійснювати діяльність, а, отже, у контексті професійно важливих особистісних властивостей і можливостей їхньої реалізації у складних особливих та екстремальних умовах забезпечення ефективної охорони державного кордону.

З метою виявлення особливостей особистісного благополуччя офіцерів і військовослужбовців старшинського та сержантського складу ДПС України використано методи: психодіагностичне тестування, порівняльний аналіз досліджуваних показників, інтерпретація емпіричних даних, узагальнення. У дослідженні особливостей особистісного благополуччя офіцерів і військовослужбовців старшинського та сержантського складу ДПС України використано стандартизований психодіагностичний інструментарій: 1) для виявлення особистісних особливостей особистісного благополуччя: тест смисложиттєвих орієнтацій Д. Леонтєва, шкалу екзистенції А. Ленглі і К. Орглер, ціннісно-орієнтовану систему методик О. Фанталової, методику діагностики рівня розвитку рефлексивності А. Карпова і В. Пономарьової, опитувальник часової перспективи Ф. Зімбардо, шкалу суб'єктивного благополуччя Г. Перуе-Баду в адаптації М. Соколової; 2) для виявлення професійних особливостей особистісного благополуччя: методику вивчення мотивації професійної кар'єри Є. Шейна, тест «Мотиваційний профіль» Ш. Річі і П. Мартіна, мето-

дику вивчення професійної ідентичності Л. Шнайдера, методику «Професійне самоставлення особистості» К. Карпінського, методику «Професійна затребуваність особистості» О. Харитонові, методику оцінки професійного благополуччя Є. Рут; 3) для виявлення організаційних особливостей особистісного благополуччя: анкету оцінки сприятливості організаційної культури; опитувальник визначення задоволеності працею та опитувальник «Інтегральна задоволеність роботою».

Емпіричне дослідження особливостей особистісного благополуччя офіцерів та військовослужбовців старшинського та сержантського складу Державної прикордонної служби України проводилося на базі Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького. У дослідженні взяли участь 302 військовослужбовці-прикордонники, з них: 203 особи – військовослужбовці старшинського та сержантського складу, слухачі курсів перекваліфікації, а також 99 осіб – офіцери – слухачі факультету підготовки керівних кадрів віком від 23 до 55 років зі стажем служби у ДПС України від 1 до 26 років. У вибірці представлено респондентів з усіх регіональних управлінь ДПС України. Порівняльний аналіз особливостей особистісного благополуччя офіцерів і військовослужбовців старшинського та сержантського складу ДПС України здійснювався у контексті особистісного, професійного та організаційного фокусів.

За результатами тестування за тестом смисложиттєвих орієнтацій Д. Леонтєва у військовослужбовців старшинського та сержантського складу виявлено незначно вищі значення за загальним показником смисложиттєвих орієнтацій: високий рівень виявлено у 85,71% осіб та середній – у 14,29% осіб, ніж в офіцерів-прикордонників: високий рівень виявлено у 81,82% осіб, середній – у 18,18% осіб, низькі рівні у досліджуваних групах не виявлено, що свідчить про наявність у них незначних відмінностей у смисложиттєвих орієнтаціях прикордонників. Окрім того, військовослужбовці старшинського та сержантського складу мають незначно вищі значення за показниками «цілі у житті» (високий рівень виявлено у 88,67% осіб, середній – у 9,36% осіб, низький – у 1,97% осіб, проти 86,87% з високим рівнем, 11,11% осіб – з середнім та 2,02% осіб з низьким рівнями – в офіцерів), що свідчить про вищий рівень прояву осмисленості та вищі значення за показником «локус контролю-життя» (високий рівень виявлено у 84,24% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, середній – у 14,29% осіб, низький – 1,47% осіб, проти 80,81% з високим рівнем, 19,19% осіб – з середнім рівнем – в офіцерів), що свідчить про вищий рівень їхньої впевненості у тому, що вони спроможні керувати власним життям, вільно приймати та реалізовувати життєво важливі рішення, ніж в офіцерів. Значення показника «процес життя» в офіцерів й у військовослужбовців старшинського та сержантського складу однаковий, що показує однакове емоційне наповнення процесу життя досліджуваних прикордонників.

В офіцерів-прикордонників виявлено незначно вищі значення за показником «результативність життя» (високий рівень виявлено у 84,85% осіб, середній – у 15,15% осіб, проти 82,76% з високим рівнем, 17,24% осіб – з середнім рівнем – у військовослужбовців старшинського та сержантського складу), що свідчить про незначно вищий рівень задоволеності самореалізацією та відповідних оцінок продуктивності і осмисленості прожитого життя, яке також породжує смисли життя у майбутньому, а також незначно вищі значення за показником «локус контролю-Я» (високий рівень виявлено у 88,89% осіб, середній – у 11,11% осіб, проти 85,81% з високим рівнем, 14,29% осіб – з середнім рівнем – у військовослужбовців старшинського та сержантського складу), що свідчить про незначно вищий рівень їхньої спроможності вибудовувати життя у відповідності з власними цілями та уявленнями про його смисл, ніж у військовослужбовців старшинського та сержантського складу).

За результатами тестування за шкалою екзистенції А. Ленглі і К. Орглер за показником самодистанціювання виявлено переважання як в офіцерів-прикордонників (80,81% осіб), так і у військовослужбовців старшинського та сержантського складу (77,83% осіб) середніх

рівнів його прояву, що свідчить про те, що досліджувані прикордонники мають переважно достатній рівень здатності до сприйняття та ясності стосовно різноманітних ситуацій, які виникають в їхньому житті. Високий рівень самодистанціювання переважає у 13,30% військовослужбовців старшинського та сержантського складу порівняно з 6,06% офіцерів, що означає, що ці особи добре можуть дистанціюватися щодо самих себе, повністю віддаються важливим для них цінностям, присвячуючи своє життя і прикладаючи зусилля свої здібності у щось або у когось. Низькі рівні цього показника переважають у 3,13% офіцерів, тоді як у військовослужбовців старшинського та сержантського складу цей рівень виявлено у 8,87% осіб, що свідчить про відсутність здатності у цих осіб виходити з потоку активності для встановлення рефлексивної дистанції (вони не можуть робити паузи у роботі, і зазвичай дуже швидко реагують на будь-які подразники) або про надмірні ситуаційні навантаження, наслідком яких є виникнення упередження і звуженість сприйняття, що призводить до виникнення труднощів у дистанціюванні щодо самих себе і неможливості реалістично сприймати складні ситуації і обмірковувати їх з подальшою втратою орієнтації.

За показником самотрансценденції виявлено переважання як в офіцерів-прикордонників (57,58% осіб), так і у військовослужбовців старшинського та сержантського складу (54,19% осіб), середніх рівнів його прояву, що свідчить про те, що ці прикордонники мають достатній рівень розвитку емоційного внутрішнього світу і внутрішньої здатності відчувати ціннісні базиси і орієнтуватися на них. Високий рівень самотрансценденції притаманний незначно більше військовослужбовцям старшинського та сержантського складу (26,11% осіб), ніж офіцерам (23,23% осіб), які мають високі рівні здатності емоційно відчувати цінності світу, здатності вибудовувати внутрішнє ставлення до пережитого, виявляти і проживати суб'єктивні цінності; вони довіряють своїм почуттям, мають високу здатність до емпатії. Низький рівні цього показника майже однакові: у 19,19 офіцерів та у 19,70% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, що свідчить про емоційну бідність цих осіб у стосунках зі світом та іншими людьми, відсутність наповненості їхнього життя почуттями, яке є переважно діловим і функціональним, що призводить до неможливості сприйняття ними почуттів цінностей як власних, так і оточуючих людей, обмеженості почуття важливості і цінності змістів переживання, що відчуваються як оманливі, як такі, які заважають.

За показником свободи виявлено переважання як в офіцерів (84,85% осіб), так і у військовослужбовців старшинського та сержантського складу (89,66% осіб) низьких рівнів його прояву, що свідчить про те, що досліджувані прикордонники мають низькі рівні здатності приймати рішення, переважно вони нерішучі та невпевнені у власних рішеннях, що може призводити до виникнення страху перед можливими наслідками прийнятих рішень, страху зробити помилки, виникнення почуття «розірваності» і розгубленості, до відсутності екзистенціальності, коли формується пасивна, фаталістична життєва установка, при якій вони думають, що рішення, які вони приймають, ні до чого не призведуть і нічого не зможуть змінити, та сприймаються як безглузді. Середній рівень цього виявлено у 15,15% офіцерів та 10,34% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, що свідчить про достатній рівень розвитку у них здатності знаходити реальні можливості дії у будь-яких ситуаціях, створювати з них ієрархію відповідно до їхньої цінності і таким чином приймати персонально обґрунтовані рішення. Високий рівень свободи у досліджуваній групі прикордонників не виявлено. Необхідно зазначити, що серед офіцерів виявлено незначно менше осіб з низьким рівнем свободи та більше осіб зі середнім рівнем свободи, ніж серед військовослужбовців старшинського та сержантського складу.

За показником відповідальності виявлено переважання як в офіцерів (79,80% осіб), так і у військовослужбовців старшинського та сержантського складу (89,16% осіб) середніх

рівнів його прояву, що свідчить про достатній рівень розвитку у них відповідальності та включеності у власне життя, вони дбають про власне життя, турботливо ставляться до нього. Високий рівень відповідальності виявлено у 5,05% офіцерів та 3,45% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, яким притаманні послідовна самовідповідальність, автентична поведінка і високий рівень почуття обов'язку. Низький рівень цього показника виявлено у 15,15% офіцерів та 7,39% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, що свідчить про відсутність у них відчуття персональної включеності у життя, яке проходить немов би саме по собі, низько підпорядковується плануванню і не залежить від їхньої власної волі. Необхідно зазначити, що серед офіцерів виявлено менше осіб зі середнім рівнем відповідальності та більше осіб з високим та низькими рівнями відповідальності, ніж серед військовослужбовців старшинського та сержантського складу.

За показником персональної здійсненності виявлено переважання як в офіцерів (71,72% осіб), так і у військовослужбовців старшинського та сержантського складу (69,95% осіб) середніх рівнів його прояву, що свідчить про те, що більшість прикордонників мають достатній рівень відкритості світу та щодо самих себе. Високий рівень персональної здійсненності виявлено у 5,05% офіцерів та 10,34% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, яким притаманні висока емоційна доступність для себе і для світу, висока гармонійність у ставленні до себе та висока здатність відчувати себе і світ. Низькі рівні цього показника переважають у 23,23% офіцерів, тоді як у військовослужбовців старшинського та сержантського складу цей рівень виявлено у 19,71% осіб, що свідчить про блокування ними персональних здібностей, про їхню закритість: вони або зайняті собою внаслідок тривалих душевних навантажень, проблем або особистісних розладів, або є незрілими, або вже пережили відносно тривалий процес руйнування особистості, який порушив когнітивні й афективні аспекти (наприклад, хронічні залежності, психоз), що пов'язано з підвищеною готовністю психосоматично реагувати на навантаження. Серед офіцерів виявлено більше осіб зі середнім та низьким рівнями та менше осіб з високим рівнем персональної здійсненності, ніж серед військовослужбовців старшинського та сержантського складу.

За показником ситуативної здійсненності виявлено переважання як в офіцерів (81,82% осіб), так і у військовослужбовців старшинського та сержантського складу (83,25% осіб) середніх рівнів його прояву, що свідчить про те, що ці прикордонники мають достатній рівень здатності рішуче і відповідально йти у світ та включатися у життя. Високий рівень ситуативної здійсненності переважає у 6,90% військовослужбовців старшинського та сержантського складу порівняно з 4,04% офіцерів, яким притаманні висока здатність конструктивно та відповідально керувати зовнішнім світом, готовність приймати активну участь у власному житті та вибудовувати його. Низький рівень цього показника переважає у 14,14% офіцерів, тоді як у військовослужбовців старшинського та сержантського складу цей рівень виявлено у 9,85% осіб, що свідчить про визнання ними власного способу життя переважно бездіяльним або мало діяльним, коли рішення стосовно нього важко приймаються; ці особи невпевнені у прийнятті рішень, невпевнені у власному «екзистенційному місці» («чи моє це місце?»), з низькою здатністю витримувати навантаження, чутливістю до перешкод, схильністю починати діяти на підставі зовнішніх спонукальних причин без внутрішнього співвіднесення (без відчуття «бути покликаним»).

За показником загальної здійсненності життя виявлено переважання як в офіцерів (76,77% осіб), так і у військовослужбовців старшинського та сержантського складу (79,80% осіб) середніх рівнів його прояву, що свідчить про те, що ці прикордонники мають достатній рівень внутрішньої відкритості, що дає їм можливість жити у відповідності із запитами і пропозиціями зовнішнього світу. Високий рівень загальної здійсненності життя

переважає у 6,40% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, порівняно з 2,02% офіцерів, в яких виявлено високу здатність долати внутрішні і зовнішні вимоги власні і світу, приймати виклики та пропозиції, співвідносячи їх з власними цінностями, здатністю співвідносити себе із зовнішніми життєвими обставинами та здатність усвідомити сенс власного життя, здійснення якого автентично можуть обґрунтувати; вони орієнтуються на усвідомлення власних потреб, завдань та вимог стосовно подій і ситуацій, які узгоджуються між собою, тобто живуть у діалогічному обміні зі світом, спроможні пережити «екзистенціальне здійснення», наповнити життя сенсом, який відчувається як «повнота життя», як «справжня» життя і як глибоке щастя, і проживають життя як наповнене сенсом, віддані процесу його здійснення, відчувають і переживають його тут і тепер. Низький рівень загальної здійсненності життя переважає у 21,21% офіцерів порівняно з 13,79% військовослужбовців старшинського та сержантського складу.

За результатами тестування за методикою діагностики рівня співвідношення «цінності» та «доступності» у різних життєвих сферах виявлено наступні особливості:

1) ціннісного ряду прикордонників: найбільш цінними та важливими сферами життя прикордонники вважають (високі рівні цінностей): офіцери: здоров'я – 40,41% осіб; військовослужбовці старшинського та сержантського складу: щасливе сімейне життя – 63,05% осіб, здоров'я – 58,62% осіб та кохання – 47,29% осіб; цінними та важливими сферами життя прикордонники вважають (середні рівні цінностей): офіцери: наявність друзів – 60,61% осіб, матеріально забезпечене життя – 57,58% осіб, цікаву роботу – 54,55% осіб, активне діяльнісне життя – 52,53% осіб, впевненість у собі – 52,53% осіб, творчість – 51,52% осіб, щасливе сімейне життя – 49,50% осіб, пізнання – 47,48% осіб та кохання – 46,47% осіб; військовослужбовці старшинського та сержантського складу: наявність друзів – 67,00% осіб, матеріально забезпечене життя – 62,07% осіб, впевненість у собі – 53,70% осіб, пізнання – 50,25% осіб; найменш цінними та важливими сферами життя прикордонники вважають (низькі рівні цінностей): офіцери: красу природи та мистецтва – 72,73% осіб та свободу – 50,51% осіб; військовослужбовці старшинського та сержантського складу: творчість – 84,24% осіб, красу природи та мистецтва – 83,74% осіб, свободу – 52,71% осіб, активне діяльнісне життя – 51,72% осіб та цікаву роботу – 47,29% осіб;

2) ряду доступності цінностей для прикордонників (необхідно зазначити, що переважання високих рівнів доступності цінностей над середніми та низькими рівнями у досліджуваній групі не виявлено): доступними сферами життя прикордонники вважають (середні рівні доступності): офіцери: кохання – 68,69% осіб, пізнання – 63,64% осіб, здоров'я – 59,60% осіб, наявність хороших та вірних друзів – 55,56% осіб, активне діяльнісне життя – 51,52% осіб, щасливе сімейне життя – 48,49% осіб, свобода – 47,48% осіб, краса природи і мистецтва – 44,45% осіб та цікава робота – 42,43% осіб; військовослужбовці старшинського та сержантського складу: цікава робота – 67,49% осіб, пізнання – 55,67% осіб, свобода – 50,25% осіб, активне діяльнісне життя – 46,80% осіб та здоров'я – 44,34% осіб; найменш доступними сферами життя прикордонники вважають (низькі рівні доступності): офіцери: матеріально забезпечене життя – 63,64% осіб, творчість – 62,63% осіб та впевненість у собі – 45,46% осіб; військовослужбовці старшинського та сержантського складу: матеріально забезпечене життя – 72,91% осіб, впевненість у собі – 57,14% осіб, творчість – 51,72% осіб, наявність хороших та вірних друзів – 50,25% осіб, краса природи і мистецтва – 48,28% осіб, кохання – 43,84% осіб та щасливе сімейне життя – 38,43% осіб.

У зоні внутрішніх конфліктів цінностей офіцерів та військовослужбовців старшинського та сержантського складу знаходяться всі зазначені цінності. В офіцерів найбільші внутрішні конфлікти виникають стосовно таких цінностей як: матеріально забезпечене

життя – у 25,25% осіб, здоров'я – у 24,24% осіб, наявність хороших та вірних друзів – у 18,18% осіб, впевненість у собі – у 16,16% осіб та щасливе сімейне життя – у 16,16% осіб. У військовослужбовців старшинського та сержантського складу найбільші внутрішні конфлікти виникають стосовно таких цінностей як: щасливе сімейне життя – у 43,84% осіб, здоров'я – у 45,32% осіб, кохання – у 39,41% осіб, матеріально забезпечене життя – у 27,59% осіб, наявність хороших та вірних друзів – у 17,73% осіб.

У зоні внутрішніх вакуумів цінностей військовослужбовців старшинського та сержантського складу знаходяться всі зазначені цінності, а в офіцерів – усі, окрім щасливого сімейного життя. Найбільші внутрішні вакууми виникають в офіцерів стосовно таких цінностей, як: краса природи та мистецтва – у 64,65% осіб, впевненості у собі – у 29,29% осіб та здоров'я – у 20,20% осіб, активне діяльнісне життя – у 16,16% осіб, а у військовослужбовців старшинського та сержантського складу: активне діяльнісне життя – у 34,98% осіб, краса природи та мистецтва – у 25,62% осіб, творчість – у 24,14% осіб, впевненості у собі – у 22,17% осіб, пізнання – у 21,67% осіб, цікава робота – у 20,20% осіб та свобода – у 17,24% осіб. Як в офіцерів (44,45% осіб), так і у військовослужбовців старшинського та сержантського складу (42,86%) переважають середні рівні інтегрального показника «Цінність-Доступність», що показує середній рівень глибини не завжди усвідомлюваного стану занурення у власні внутрішні конфлікти, рівні внутрішнього незадоволення та блокування основних життєвих потреб.

За результатами тестування за методикою «Сім станів» виявлено переважання як в офіцерів (76,77% осіб), так і у військовослужбовців старшинського та сержантського складу (87,19% осіб) низьких рівнів прояву емоційно негативних станів, хоча цей показник у військовослужбовців старшинського та сержантського складу є значно вищим порівняно з офіцерами. Отже, як в офіцерів, так і у військовослужбовців старшинського та сержантського складу виявлено переважання низьких рівнів прояву емоційно негативних станів та середніх рівнів прояву емоційно позитивних станів. Таким чином, в умовах внутрішніх конфліктів та вакуумів персоналу ДПС України їхня внутрішня емоційна регуляція має наступні особливості: емоційно-негативні стани на високому рівні спостерігаються у 10,10% офіцерів та 0,99% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, на середньому – у 13,13% офіцерів та 11,82% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, на низькому – у 76,77% офіцерів та 87,19% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, що свідчить про переважання у досліджуваних прикордонників низьких рівнів відчуття внутрішньої напруги, дисгармонії, внутрішньої спустошеності, відсутності інтересу до будь-чого, внутрішньої тривоги, туги, пригніченості, апатії та дефіциту сил для подолання труднощів.

У зоні відсутності помітних внутрішніх конфліктів і внутрішніх вакуумів, де потреби бажаного і можливості його задоволення в основному збігаються у прикордонників спостерігаються емоційно-позитивні стани на високому рівні: у 28,28% офіцерів та у 34,48% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, на середньому – у 55,56% офіцерів та у 52,22% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, на низькому – у 16,16% офіцерів та у 13,30% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, що свідчить про те, що у прикордонників переважають середні рівні внутрішнього спокою, безтурботності, внутрішнього комфорту, внутрішнього благополуччя та безпеки, хоча високий рівень цього показника є значно вищим у військовослужбовців старшинського та сержантського складу.

В умовах внутрішніх конфліктів та вакуумів виявлено наступні особливості суб'єктивних переживань дискомфорту персоналу ДПС України: виражений рівень переживання

дискомфорту виявлено у 1,01% офіцерів та 9,85% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, слабо виражений – у 19,19% офіцерів та у 10,35% військовослужбовців старшинського та сержантського складу. У нейтральній зоні відсутності помітних внутрішніх конфліктів і внутрішніх вакуумів виявлено відсутність переживань дискомфорту у 79,80% як офіцерів, так і військовослужбовців старшинського та сержантського складу відповідно.

За результатами тестування за методикою діагностики рівня розвитку рефлексивності А. Карпова і В. Пономарьової виявлено наступні відмінності особливостей рефлексивності офіцерів та військовослужбовців старшинського та сержантського складу. У групі офіцерів виявлено вищі значення за всіма показниками рефлексивності: 1) ретроспективної рефлексії діяльності (високий рівень виявлено у 23,23% офіцерів та 8,87% у військовослужбовців старшинського та сержантського складу, середній – у 49,50% офіцерів та у 38,42% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, низький рівень – у 27,27% офіцерів та у 52,71% військовослужбовців старшинського та сержантського складу), що свідчить про те, що офіцери мають вищу здатність до аналізу і оцінки подій, що відбулися у минулому, вищу здатність до аналізу власного минулого та власної ролі, місця, власної значущості у ньому порівняно з військовослужбовцями старшинського та сержантського складу; 2) ситуативної рефлексії діяльності (високий рівень виявлено у 40,40% офіцерів та у 12,81% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, середній – у 48,49% офіцерів та у 61,58% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, низький – у 11,11% офіцерів та у 25,61% військовослужбовців старшинського та сержантського складу), що свідчить про те, що офіцери мають вищу здатність до самоконтролю поведінки в актуальній ситуації, осмислення її елементів, аналізу подій, вищу здатність до співвідношення власних дій із ситуацією та їх координації відповідно до умов, що змінюються і власним станом, що проявляється обмірковуванням власної поточної діяльності та вищої здатності до розгорнення процесів прийняття рішення порівняно з військовослужбовцями старшинського та сержантського складу; 3) перспективної рефлексії діяльності (високий рівень виявлено у 59,60% офіцерів та у 26,60% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, середній – у 35,35% офіцерів та у 46,80% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, низький – у 5,05% офіцерів та у 26,60% військовослужбовців старшинського та сержантського складу), що свідчить про те, що офіцери мають вищу здатність до ретельного планування діяльності, конкретних життєвих подій та ситуацій, вибудовування перспектив власного життя порівняно з військовослужбовцями старшинського та сержантського складу; 4) рефлексії спілкування та взаємодії з іншими людьми (високий рівень виявлено у 37,37% офіцерів та у 20,20% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, середній – у 45,46% офіцерів та у 43,84% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, низький – у 17,17% офіцерів та у 35,96% військовослужбовців старшинського та сержантського складу), що свідчить про те, що офіцери мають вищу здатність до розуміння партнера по спілкуванню, здатність до усвідомлення того, як вони сприймаються та оцінюються партнером по спілкуванню, здатність до самоконтролю у міжособистісній взаємодії та здатність до змін залежно від обставин порівняно з військовослужбовцями старшинського та сержантського складу.

За показником загального рівня рефлексії: у офіцерів: високий рівень виявлено у 28,28% осіб, середній – у 46,47% осіб, низький – у 25,25% осіб, а у військовослужбовців старшинського та сержантського складу: високий рівень виявлено у 4,92% осіб, середній – у 53,70% осіб, низький – у 41,38% осіб.

За результатами тестування за опитувальником часової перспективи Ф. Зімбардо виявлено наступні відмінності у сприйнятті часу офіцерів та військовослужбовців старшинського та сержантського складу особливості:

1) офіцери мають незначно вищі значення за показником сприйняття негативно- минулого (високий рівень виявлено у 5,05% офіцерів та у 4,43% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, підвищений – у 5,05% офіцерів та у 6,40% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, середній – у 23,23% офіцерів та у 20,69% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, знижений – у 35,36% офіцерів та у 27,10% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, низький – у 31,31% офіцерів та у 41,38% військовослужбовців старшинського та сержантського складу), що свідчить про те, що офіцери мають незначно вищі рівні неприйняття власного минулого та відчуття болю і розчарування, що відображають їхнє загальне песимістичне, негативне або з домішкою відрази ставлення до минулого, яке може бути пов'язано з реальними неприємними травматичними подіями минулого життя та/або з негативною реконструкцією позитивних подій порівняно з військовослужбовцями старшинського та сержантського складу;

2) військовослужбовці старшинського та сержантського складу мають незначно вищі значення за показником сприйняття позитивного минулого (високий рівень виявлено у 4,04% офіцерів та у 1,97% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, підвищений – у 14,14% офіцерів та у 25,12% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, середній – у 43,44% офіцерів та у 44,83% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, знижений – у 32,32% офіцерів та у 24,14% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, низький – у 6,06% офіцерів та у 3,94% військовослужбовців старшинського та сержантського складу), що свідчить про те, що військовослужбовці старшинського та сержантського складу мають незначно вищі рівні неприйняття власного минулого та відчуття болю і розчарування, що відображають їхнє загальне песимістичне, негативне або з домішкою відрази ставлення до минулого, яке може бути пов'язано з реальними неприємними травматичними подіями минулого життя та/або з негативною реконструкцією позитивних подій порівняно з офіцерами;

3) офіцери і військовослужбовці старшинського та сержантського складу мають майже однакові значення за показником сприйняття фаталістичного теперішнього (високий рівень виявлено у 21,21% офіцерів та у 20,20% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, підвищений – у 26,26% офіцерів та у 27,09% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, середній – у 42,43% офіцерів та у 39,90% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, знижений – у 10,10% офіцерів та у 12,81% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, низький рівень цього показника у досліджуваних групах не виявлено), що свідчить про те, що 47,47% офіцерів і 47,29% військовослужбовців старшинського та сержантського складу сприймають теперішнє як незалежне від їхньої волі, визначене долею (або Богом), що проявляється у фаталістичному ставленні до майбутнього та життя у цілому. 52,53% офіцерів та 52,71% військовослужбовців старшинського та сержантського складу мають середній та знижений рівні прояву цього показника, вони сприймають власне теперішнє як комбінацію подій, які від них не залежать (визначені долею) та власних дій, вчинків тощо;

4) офіцери і військовослужбовці старшинського та сержантського складу мають незначні відмінності за показником сприйняття гедоністичного теперішнього (високий рівень виявлено у 1,97% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, а в офіцерів цей рівень не виявлено, підвищений – у 2,02% офіцерів та у 1,47% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, середній – у 10,10% офіцерів та у 7,88% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, знижений – у 49,50% офіцерів та у 42,37% військовослужбовців старшинського та сержантського складу,

низький – у 38,38% офіцерів та у 46,31% військовослужбовців старшинського та сержантського складу), що свідчить про те, переважна більшість офіцерів (61,62%) і військовослужбовців старшинського та сержантського складу (53,69%) сприймають власне теперішнього як наслідок минулого досвіду (дій, вчинків, прийнятих рішень тощо) і передумови майбутнього, хоча серед офіцерів цих осіб більше;

5) офіцери і військовослужбовці старшинського та сержантського складу мають наближено схожі значення за показником сприйняття майбутнього (високий рівень виявлено у 1,01% офіцерів та 4,43% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, підвищений – у 22,22% офіцерів та у 21,18% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, середній – у 27,27% офіцерів та у 33,50% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, знижений – у 30,31% офіцерів та у 15,27% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, низький – у 19,19% офіцерів та у 25,62% військовослужбовців старшинського та сержантського складу), що свідчить про те, що переважна більшість як офіцерів, так і військовослужбовців старшинського та сержантського складу мають цілі і плани на майбутнє, прагнуть до досягнення майбутніх цілей і винагород.

За результатами тестування за шкалою суб'єктивного благополуччя Г. Перуе-Баду в адаптації М. Соколової виявлено наступні особливості суб'єктивного благополуччя офіцерів та військовослужбовців старшинського та сержантського складу:

1) в офіцерів і у військовослужбовців старшинського та сержантського складу переважають середні рівні прояву напруги та чутливості (у 69,70% офіцерів та у 79,80% у військовослужбовців старшинського та сержантського складу), проте у військовослужбовців старшинського та сержантського складу високий рівень цього показника значно нижчий (9,36% осіб) порівняно з офіцерами (19,19% осіб), низькі рівні прояву цього показника у досліджуваних групах майже однакові: у 11,11% офіцерів та у 10,84% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, що свідчить про те, що більша кількість офіцерів схильна до переживання стану пригнічення та негативного впливу роботи, залежності від інших осіб та потреби в усамітненні на високому рівні;

2) в офіцерів і у військовослужбовців старшинського та сержантського складу виявлено переважання середнього рівня проявів ознак психоемоційної симптоматики (у 49,50% офіцерів та у 65,02% у військовослужбовців старшинського та сержантського складу). У 29,29% офіцерів та 22,66% військовослужбовців старшинського та сержантського складу виявлено ознаки психоемоційної симптоматики на високому рівні, та у 21,21% офіцерів і 12,32% військовослужбовців старшинського та сержантського складу – на низькому, що свідчить про відповідні рівні прояву безсоння, безпричинного неспокою, занадто емоційного реагування на незначні перешкоди, розсіяність у цих осіб. Необхідно зазначити, що серед офіцерів виявлено більше осіб з високим та низьким рівнями прояву психоемоційної симптоматики порівняно з військовослужбовцями старшинського та сержантського складу, а серед військовослужбовців старшинського та сержантського складу виявлено більше осіб з середнім рівнем прояву психоемоційної симптоматики;

3) офіцери мають нижчі високі та низькі, а також вищі середні значення за показником настрою порівняно з військовослужбовцями старшинського та сержантського складу (високий рівень виявлено у 6,06% офіцерів та у 10,83% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, середній – у 57,58% офіцерів та у 36,95% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, низький – у 36,36% офіцерів та у 52,22% військовослужбовців старшинського та сержантського складу), що свідчить про те, що офіцери частіше мають хороший позитивний настрій та більш оптимістично сприймають майбутнє, ніж військовослужбовці старшинського та сержантського складу;

4) військовослужбовці старшинського та сержантського складу мають вищі високі та середні, а також нижчі низькі значення за показником значущості соціального оточення порівняно з офіцерами (високий рівень виявлено у 10,10% офіцерів та у 10,35% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, середній – у 51,52% офіцерів та у 63,05% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, низький – у 38,38% офіцерів та у 26,60% військовослужбовців старшинського та сержантського складу), що свідчить про те, що для військовослужбовців старшинського та сержантського складу більшу значущість мають соціальне оточення (особи, до яких можна звернутися по допомогу та підтримку), товариськість та дружелюбність, задоволення від взаємодії з членами сім'ї та друзями, ніж для офіцерів;

5) офіцери мають вищі високі та середні, а також нижчі низькі значення за показником самооцінки здоров'я порівняно з військовослужбовцями старшинського та сержантського складу (високий рівень виявлено у 11,11% офіцерів та у 9,85% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, середній – у 63,64% офіцерів та у 57,14% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, низький – у 25,25% офіцерів та у 33,01% військовослужбовців старшинського та сержантського складу), що свідчить про те, що офіцери більше турбуються про власне здоров'я та хороше самопочуття, ніж військовослужбовці старшинського та сержантського складу;

6) офіцери мають значно вищі середні та нижчі високі та низькі значення за показником задоволеності повсякденною діяльністю порівняно з військовослужбовцями старшинського та сержантського складу (високий рівень виявлено у 7,07% офіцерів та у 9,36% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, середній – у 61,62% офіцерів – у 37,44% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, низький – у 31,31% офіцерів та у 53,20% військовослужбовців старшинського та сержантського складу), що свідчить про те, що офіцери більше задоволені процесом повсякденної діяльності, у них виявлено більше сил та натхнення для здійснення професійної діяльності, ніж військовослужбовців старшинського та сержантського складу;

7) в офіцерів і у військовослужбовців старшинського та сержантського складу переважають середні рівні суб'єктивного благополуччя (у 60,61% офіцерів та у 55,17% військовослужбовців старшинського та сержантського складу). 5,05% офіцерів та 6,40% військовослужбовців старшинського та сержантського складу переживають благополуччя на дуже високому рівні, 27,27% офіцерів та 31,53% військовослужбовців старшинського та сержантського складу – на високому рівні, 6,06% офіцерів та 3,45% військовослужбовців старшинського та сержантського складу – на низькому рівні, 1,01% офіцерів та 3,44% військовослужбовців старшинського та сержантського складу – на дуже низькому рівні.

За результатами тестування за методикою вивчення мотивації професійної кар'єри Є. Шейна виявлено наступні особливості мотивації професійної кар'єри персоналу ДПС України: в офіцерів і у військовослужбовців старшинського та сержантського складу у мотивації професійної кар'єри переважає стабільність і надійність роботи на тривалий час (у 28,29% офіцерів та у 32,02% військовослужбовців старшинського та сержантського складу). Проте кар'єрні орієнтації офіцерів та військовослужбовців старшинського та сержантського складу мають відмінності. Так, провідними кар'єрними орієнтаціями офіцерів-прикордонників є стабільність і надійність роботи на тривалий час (28,29% осіб), служіння як можливість втілювати у роботі свої ідеали і цінності (15,15% осіб), стабільність місця проживання (11,11 % осіб), менеджмент як орієнтація на інтеграцію зусиль колег, підлеглих для виконання службової задачі (9,09% осіб), професійна компетентність як можливість реалізації у професійній діяльності здібностей і талантів та інтеграція стилів життя як спосіб

збереження гармонії між особистим життям і кар'єрою (4,04% осіб відповідно), підприємництво як здатність створювати щось нове в організації (3,03% осіб). Провідними кар'єрними орієнтаціями військовослужбовців старшинського та сержантського складу ДПС України є стабільність і надійність роботи на тривалий час (32,02% осіб), служіння як можливість втілювати у роботі свої ідеали і цінності через здійснення професійної діяльності (18,72% осіб), інтеграція стилів життя (9,36% осіб), підприємництво (6,40% осіб), професійна компетентність (5,42% осіб), стабільність місця проживання (4,93% осіб), менеджмент як орієнтація на інтеграцію зусиль колег, підлеглих для виконання службової задачі та автономія (4,43% осіб відповідно) виклик як можливість досягнення успіху через подолання перешкод і вирішення складних професійних завдань (3,45% осіб). Виявлено також, що для 10,84% військовослужбовців старшинського та сержантського складу та для 25,25% офіцерів кар'єра не являється центральною ціннісною орієнтацією в їхньому професійному житті.

За результатами тестування за тестом «Мотиваційний профіль» Ш. Річі і П. Мартіна виявлено наступні особливості мотивації професійної діяльності офіцерів та військовослужбовців старшинського та сержантського складу ДПС України. Мотиваційний профіль прикордонників складають:

– цінні та важливі мотиви професійної діяльності (переважання високих та середніх рівнів потреб):

– в офіцерів: потреба у хороших умовах праці та комфортній обстановці (високий – у 7,07% осіб, середній – у 50,51% осіб, низький – у 42,42% осіб), потреба у соціальних контактах (високий – у 3,03% осіб, середній – у 48,49% осіб, низький – у 48,48% осіб), потреба у формуванні та підтримці довгострокових стабільних взаємостосунків (високий рівень – у 31,31% осіб, середній – у 49,50% осіб, низький – у 19,19% осіб), потреба у визнанні з боку інших осіб (високий – у 2,02% осіб, середній – у 53,54% осіб, низький – у 44,44% осіб), потреба ставити складні цілі та досягати їх (високий – у 17,17% осіб, середній – у 56,57% осіб, низький – у 26,26% осіб), потреба у впливовості і владі, прагненні керувати іншими, прагненні до конкуренції (високий – у 34,34% осіб, середній – у 51,52% осіб, низький – у 14,14% осіб), потреба у різноманітності, змінах і стимуляції, прагненні уникати рутини (високий – у 13,13% осіб, середній – у 63,64% осіб, низький – у 23,23% осіб), потреба у самовдосконаленні, зростанні та розвитку (високий рівень – у 10,10% осіб, середній – у 45,46% осіб, низький – у 44,44% осіб);

– у військовослужбовців старшинського та сержантського складу: потреба у хороших умовах праці та комфортній обстановці (високий – у 9,36% осіб, середній – у 45,81% осіб, низький – у 44,83% осіб), потреба у чіткому структуруванні роботи, наявності зворотного зв'язку та інформації (високий – у 8,37% осіб, середній – у 47,29% осіб, низький – у 44,34% осіб), потреба у соціальних контактах (високий – у 4,93% осіб, середній – у 47,78% осіб, низький – у 47,29% осіб), потреба у формуванні та підтримці довгострокових стабільних взаємостосунків (високий – у 49,26% осіб, середній – у 42,86% осіб, низький – у 7,88% осіб), потреба у визнанні з боку інших осіб (високий – у 4,43% осіб, середній – у 61,09% осіб, низький – у 34,48% осіб), потреба ставити складні цілі та досягати їх (високий – у 13,30% осіб, середній – у 64,53% осіб, низький – у 22,17% осіб), потреба у впливовості і владі, прагненні керувати іншими, прагненні до конкуренції (високий – у 23,15% осіб, середній – у 57,64% осіб, низький – у 19,21% осіб), потреба у різноманітності, змінах і стимуляції, прагненні уникати рутини (високий – у 3,94% осіб, середній – у 49,26% осіб, низький – у 46,80% осіб);

– найменш цінні та важливі мотиви професійної діяльності (переважання низького рівня потреб):

– в офіцерів: потреба у високій заробітній платі та винагороді (високий рівень – у 9,09% осіб, середній – у 39,39% осіб, низький – у 51,52% осіб), потреба у чіткому структуруванні роботи, наявності зворотного зв'язку та інформації (високий – у 1,01% осіб, середній – у 39,39% осіб, низький – у 59,60% осіб), потреба бути креативним та відкритим до нових ідей (високий рівень – у 9,09% осіб, середній – у 18,18% осіб, низький – у 72,73% осіб), потреба у відчутті затребуваності у цікавій суспільно-корисній праці (високий рівень – у 12,12% осіб, середній – у 31,31% осіб, низький – у 56,57% осіб);

– у військовослужбовців старшинського та сержантського складу: потреба у високій заробітній платі та винагороді (високий – у 7,88% осіб, середній – у 29,06% осіб, низький – у 63,06% осіб), потреба бути креативним та відкритим до нових ідей (високий – у 0,99% осіб, середній – у 18,72% осіб, низький – у 80,29% осіб), потреба у самовдосконаленні, зростанні та розвитку (високий рівень – у 3,45% осіб, середній – у 33,50% осіб, низький – у 63,05% осіб), потреба у відчутті затребуваності в цікавій суспільно-корисній праці (високий – у 8,38% осіб, середній – у 15,76% осіб, низький – у 75,86% осіб).

За результатами тестування за методикою вивчення професійної ідентичності Л. Шнайдера виявлено наступні особливості професійної ідентичності офіцерів і військовослужбовців старшинського та сержантського складу ДПС України: серед офіцерів і військовослужбовців старшинського та сержантського складу переважає кількість осіб з досягнутою професійною ідентичністю (33,34% офіцерів та 36,45% військовослужбовців старшинського та сержантського складу), що свідчить про сформовані у них особистісно значущі цілі, цінності і переконання, які визначають їхнє почуття спрямованості і осмисленості життя, та псевдопозитивною ідентичністю (27,27% офіцерів та 31,53% військовослужбовців старшинського та сержантського складу), що характеризується порушенням механізмів ідентифікації і відокремлення у бік гіпертрофованості, порушенням тимчасовою зв'язності життя, ригідністю Я-концепції, хворобливим неприйняттям критики на свою адресу, низькою рефлексією і є наслідком тотального поглинання статусом, роллю, роботою, іншим об'єктом або суб'єктом, при високому позитивному оцінюванні прикордонниками власних якостей і порушенні товариських, гнучких зв'язків із соціумом, прагненні досягти мети будь-якими засобами. Серед офіцерів виявлено на 3,11% менше осіб з досягнутою позитивною ідентичністю та на 4,26% менше осіб з псевдопозитивною ідентичністю, ніж серед військовослужбовців старшинського та сержантського складу. У 16,16% офіцерів та 16,26% військовослужбовців старшинського та сержантського складу виявлено високий рівень тривожності, вони перебувають у стані кризи ідентичності й активно намагаються вирішити її, випробовуючи різні варіанти (професійна ідентичність «мораторій»). Серед офіцерів виявлено більше осіб з дифузною ідентичністю (14,14% офіцерів та 7,88% військовослужбовців старшинського та сержантського складу) з несформованими стійкими життєвими цілями, цінностями і переконаннями та з передчасною нав'язаною ідентичністю (9,09% офіцерів та 7,88% військовослужбовців старшинського та сержантського складу) з високою авторитарністю та низькою самостійністю, відсутністю незалежних життєвих виборів, ніж серед військовослужбовців старшинського та сержантського складу.

За результатами тестування за методикою вивчення професійного самоствавлення особистості К. Карпінського виявлено наступні особливості професійного самоствавлення офіцерів і військовослужбовців старшинського та сержантського складу ДПС України: 1) за показником внутрішньої конфліктності професійного самоствавлення виявлено незначне переважання осіб з високим та середнім рівнями у групі військовослужбовців старшинського та сержантського складу, порівняно з офіцерами: високий рівень виявлено у 15,15% офіцерів та у 18,23% військовослужбовців старшинського та сержантського

складу, середній – у 67,68% офіцерів та у 67,00% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, низький – у 17,17% офіцерів та у 14,77% військовослужбовців старшинського та сержантського складу; 2) за показником самоповаги у професії виявлено незначне переважання осіб з високим та середнім рівнями у групі військовослужбовців старшинського та сержантського складу, порівняно з офіцерами: високий рівень виявлено у 13,13% офіцерів та у 9,36% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, середній – у 70,71% офіцерів та у 81,28% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, низький – у 16,16% офіцерів та у 9,36% військовослужбовців старшинського та сержантського складу; 3) за показником самовпевненості у професії виявлено незначне переважання осіб з високим та середнім рівнями у групі військовослужбовців старшинського та сержантського складу, порівняно з офіцерами: високий рівень виявлено у 25,25% офіцерів та у 6,40% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, середній – у 63,64% офіцерів та у 85,22% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, низький – у 11,11% офіцерів та у 8,38% військовослужбовців старшинського та сержантського складу; 4) за показником самоприв'язаності у професії виявлено незначне переважання осіб з високим та середнім рівнями у групі офіцерів, порівняно з військовослужбовцями старшинського та сержантського складу: високий рівень виявлено у 6,06% офіцерів та у 14,29% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, середній – у 78,79% офіцерів та у 68,96% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, низький – у 15,15% офіцерів та у 16,75% військовослужбовців старшинського та сержантського складу; 5) за показником самозвинувачення у професії виявлено незначне переважання осіб з високим та середнім рівнями у групі військовослужбовців старшинського та сержантського складу, порівняно з офіцерами: високий рівень виявлено у 2,96% військовослужбовців старшинського та сержантського складу (у офіцерів не виявлено), середній – у 82,83% офіцерів та у 83,74% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, низький – у 17,17% офіцерів та у 13,30% військовослужбовців старшинського та сержантського складу; 6) за показником самоефективності у професії виявлено переважання осіб з високим та середнім рівнями у групі військовослужбовців старшинського та сержантського складу, порівняно з офіцерами: високий рівень виявлено у 19,19% офіцерів та у 9,85% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, середній – у 57,58% офіцерів та у 75,86% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, низький – у 23,23% офіцерів та у 14,29% військовослужбовців старшинського та сержантського складу; 7) за показником самоуправління у професії виявлено незначне переважання осіб з високим та середнім рівнями у групі військовослужбовців старшинського та сержантського складу, порівняно з офіцерами: високий рівень виявлено у 18,18% офіцерів та у 7,88% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, середній – у 59,60% офіцерів та у 75,37% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, низький – у 22,22% офіцерів та у 16,75% військовослужбовців старшинського та сержантського складу; 8) за показником самооцінка особистісного зростання виявлено переважання осіб з високим та середнім рівнями у групі військовослужбовців старшинського та сержантського складу, порівняно з офіцерами: високий рівень виявлено у 20,20% офіцерів та у 23,64% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, середній – у 44,45% офіцерів та у 50,74% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, низький – у 35,35% офіцерів та у 25,62% військовослужбовців старшинського та сержантського складу; 9) за показником самоприниження у професії виявлено незначне переважання осіб з високим та середнім рівнями у групі офіцерів, порівняно з військовослужбовцями старшинського та сержантського складу: високий рівень виявлено у 8,08%

офіцерів та у 12,32% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, середній – у 74,75% офіцерів та у 67,98% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, низький – у 17,17% офіцерів та у 19,70% військовослужбовців старшинського та сержантського складу.

Попри те, що офіцери мають вищі значення високих рівнів за показниками самоповаги, самовпевненості, самоефективності та самоуправління у професії, у них виявлено значно нижчий загальний показник позитивності самоставлення порівняно з порівняно з військовослужбовцями старшинського та сержантського складу: високий рівень не виявлено, середній – у 32,32% офіцерів та у 74,38% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, низький – у 67,68% офіцерів та у 25,62% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, свідчить про відповідні рівні вираженості глобального, внутрішнього недиференційованого почуття прикордонників «за» або «проти» себе як суб'єкта професійної діяльності. На виявлений значно нижчий рівень загального показника позитивності самоставлення у офіцерів, вплинули їхні вищі значення показників самоприв'язаності, самозвинувачення та самоприниження у професії порівняно з військовослужбовцями старшинського та сержантського складу.

За результатами тестування за методикою «Професійна затребуваність особистості» О. Харитонові виявлено наступні особливості професійної затребуваності офіцерів і військовослужбовців старшинського та сержантського складу ДПС України:

1) в офіцерів виявлено значно вищі рівні (переважають високі рівні) за показниками: професійної компетентності (високий рівень виявлено у 61,62% офіцерів та у 45,81% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, середній – у 38,38% офіцерів та у 47,78% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, низький рівень – у 20,00% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, а у офіцерів не виявлено), ніж у військовослужбовців старшинського та сержантського складу; самоставлення (високий рівень виявлено у 53,54% офіцерів та у 41,87% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, середній – у 43,43% офіцерів та у 52,22% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, низький – у 3,03% офіцерів та у 5,91% військовослужбовців старшинського та сержантського складу), ніж у військовослужбовців старшинського та сержантського складу;

2) як в офіцерів, так і у військовослужбовців старшинського та сержантського складу переважають середні рівні за показниками: задоволеність реалізацією професійного потенціалу (високий рівень виявлено у 40,40% офіцерів та у 28,57% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, середній – у 59,60% офіцерів та у 67,98% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, низький рівень – у 3,45% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, в офіцерів цей рівень не виявлено), хоча загалом цей показник в офіцерів є значно вищим, ніж у військовослужбовців старшинського та сержантського складу; приналежність до професійної спільноти (високий рівень виявлено у 27,27% офіцерів та у 16,26% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, середній – у 67,68% офіцерів та у 82,27% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, низький рівень – у 5,05% офіцерів та у 1,47% військовослужбовців старшинського та сержантського складу), хоча загалом цей показник в офіцерів є дещо вищим, ніж у військовослужбовців старшинського та сержантського складу; переживання професійної затребуваності (високий рівень виявлено у 32,32% офіцерів та у 20,69% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, середній – у 67,68% офіцерів та у 72,41% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, низький рівень – у 4,97% військовослужбовців старшинського та сержантського складу,

в офіцерів цей рівень не виявлено), хоча загалом цей показник у офіцерів є значно вищим, ніж у військовослужбовців старшинського та сержантського складу; професійний авторитет (високий рівень виявлено у 34,34% офіцерів та у 18,72% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, середній – у 60,61% офіцерів та у 77,34% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, низький рівень – у 5,05% офіцерів та у 3,94% військовослужбовців старшинського та сержантського складу), хоча високий рівень цього показника у офіцерів є значно вищим, ніж у військовослужбовців старшинського та сержантського складу; суб'єктивна оцінка результатів професійної діяльності (високий рівень виявлено у 28,28% офіцерів та у 8,86% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, середній – у 58,59% офіцерів та у 80,30% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, низький рівень – у 13,13% офіцерів та у 10,84% військовослужбовців старшинського та сержантського складу), хоча високий рівень цього показника в офіцерів є значно вищим, ніж у військовослужбовців старшинського та сержантського складу, серед яких менше осіб з низьким рівнем; ставлення до інших людей (високий рівень виявлено у 12,12% офіцерів та у 12,32% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, середній – у 83,84% офіцерів та у 74,38% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, низький рівень – у 4,04% офіцерів та у 13,30% військовослужбовців старшинського та сержантського складу),

3) попри те, що значення за показниками професійної затребуваності офіцерів та військовослужбовців старшинського та сержантського складу дуже схожі, за загальним показником професійної затребуваності особистості виявлено, що офіцери мають вищий його рівень порівняно з військовослужбовцями старшинського та сержантського складу (високий рівень виявлено у 41,41% офіцерів та у 37,93% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, середній – у 58,59% офіцерів та у 51,23% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, низький рівень – у 10,84% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, у офіцерів цей рівень не виявлено), що свідчить про те, що офіцери більше впевнені у тому, що можуть реалізувати свій професійний потенціал порівняно з військовослужбовцями старшинського та сержантського складу. Вони мають чітке уявлення про себе як представників професійної спільноти, сформоване позитивне емоційне ставлення до себе і до цінностей професійної спільноти ДПС України, не сумніваються у своїй професійній компетентності і впевнені, що у професійному плані є авторитетом для колег, керівництва, близьких.

Отже, в офіцерів виявлено дещо вищий рівень професійної затребуваності внаслідок того, що вони мають вищі рівні за усіма показниками, особливо за показниками професійної компетентності та самоствавлення, ніж у військовослужбовців старшинського та сержантського складу.

За результатами тестування за методикою оцінки професійного благополуччя Є. Рут виявлено наступні особливості професійного благополуччя офіцерів та військовослужбовців старшинського та сержантського складу ДПС України:

1) в офіцерів порівняно з військовослужбовцями старшинського та сержантського складу виявлено переважання середніх рівнів за показниками: професійне самоприйняття (високий рівень виявлено у 10,10% офіцерів та у 0,49% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, середній – у 52,53% офіцерів та у 28,57% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, низький рівень – у 37,37% офіцерів та у 70,94% військовослужбовців старшинського та сержантського складу); задоволеність професійними досягненнями (високий рівень виявлено у 2,02% офіцерів та у 4,43% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, середній – у 62,63% офіцерів та у 16,26%

військовослужбовців старшинського та сержантського складу, низький рівень – у 35,35% офіцерів та у 79,31% військовослужбовців старшинського та сержантського складу); професійний розвиток (високий рівень виявлено у 3,03% офіцерів та у 6,89% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, середній – у 61,62% офіцерів та у 34,98% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, низький – у 35,35% офіцерів та у 58,13% військовослужбовців старшинського та сержантського складу), що свідчить про те, що більшість прикордонників мають утруднення в управлінні професійним життям та розвитком, їм складно усвідомити можливості і змінити навколишнє професійне середовище, у них відсутнє почуття контролю над обставинами професійної сфери життя, хоча у військовослужбовців старшинського та сержантського складу зазначене проявляється значно більше, ніж у офіцерів;

2) як в офіцерів, так і у військовослужбовців старшинського та сержантського складу переважають низькі рівні за показниками: автономність у професійній діяльності (високий рівень не виявлено ні в офіцерів, ні у військовослужбовців старшинського та сержантського складу, середній – у 29,29% офіцерів та у 3,94% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, низький рівень – у 70,71% офіцерів та у 96,06% військовослужбовців старшинського та сержантського складу), що свідчить про наявність як в офіцерів, так і військовослужбовців старшинського та сержантського складу схильності до тиску під час виконання професійної діяльності та занепокоєності очікуваннями і оцінками колег, керівництва, до прийняття рішень на основі вказівок, наказів та суджень інших людей, хоча низький рівень цього показника в офіцерів є значно вищим, ніж у військовослужбовців старшинського та сержантського складу; задоволеність рівнем компетентності (високий рівень виявлено у 13,13% офіцерів та у 4,43% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, середній – у 42,42% офіцерів та у 23,65% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, низький рівень – у 44,45% офіцерів та у 71,92% військовослужбовців старшинського та сержантського складу), що свідчить про наявність потреби та бажання у персоналу ДПС України у зростанні професійної компетентності, особливо у військовослужбовців старшинського та сержантського складу; професійне зростання (високий рівень виявлено у 12,12% офіцерів та у 6,40% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, середній – у 40,40% офіцерів та у 33,99% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, низький рівень – у 47,48% офіцерів та у 59,61% військовослужбовців старшинського та сержантського складу), сформованість професійних цілей (високий рівень виявлено у 18,18% офіцерів та у 11,33% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, середній – у 36,36% офіцерів та у 43,84% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, низький рівень – у 45,46% офіцерів та у 44,83% військовослужбовців старшинського та сержантського складу), наявність позитивних відносин в колективі (високий рівень виявлено у 9,09% офіцерів та у 5,91% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, середній – у 34,34% офіцерів та у 38,92% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, низький рівень – у 56,57% офіцерів та у 55,17% військовослужбовців старшинського та сержантського складу). Необхідно зазначити, що в офіцерів виявлено значно більшу кількість осіб з високим та середніми рівнями автономності, задоволеності рівнем компетентності, професійного зростання, сформованості професійних цілей та наявності позитивних відносин у колективі, ніж у військовослужбовців старшинського та сержантського складу, що свідчить про те, що переважна більшість прикордонників не відчуває власного професійного розвитку у часі, перебуває у стані стагнації, відчуває нудьгу і незацікавленість у роботі, проявляє низьку здатність і бажання до професійного зростання,

здобуття нових знань, умінь та навичок, особливо це стосується військовослужбовців старшинського та сержантського складу;

3) як в офіцерів, так і у військовослужбовців старшинського та сержантського складу виявлено переважаючі низькі рівні загального показника професійного благополуччя (високий рівень виявлено у 4,04% офіцерів та у 4,43% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, середній – у 37,37% офіцерів та у 19,71% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, низький рівень – у 58,59% офіцерів та у 75,86% військовослужбовців старшинського та сержантського складу), що свідчить про те, що у більшості досліджуваних прикордонників виявлено відсутність почуття осмисленості та спрямованості у професійній діяльності, відсутність цілей, поглядів і переконань, які є внутрішнім мотиватором до виконання службових обов'язків і бажання працювати. Необхідно зазначити, що показник професійного благополуччя є значно вищим в офіцерів-прикордонників порівняно з військовослужбовців старшинського та сержантського складу, що свідчить про те, що професійне зростання, набуття професійної компетентності та професійних досягнень сприяє зростанню переживанню особистісного благополуччя прикордонниками.

За результатами тестування за анкетною оцінкою сприятливості організаційної культури виявлено наступні особливості організаційної культури відносин та організаційного управління персоналу ДПС України: в офіцерів переважають міркування щодо недостатності рівня прояву організаційної культури відносин (у 56,57% офіцерів та у 25,62% військовослужбовців старшинського та сержантського складу), що пов'язано з переважаючим у відносинах владності над роботою у команді, виконавства над ініціативністю у діяльності, трудової функції персоналу над його інтересами та міркування щодо недостатності рівня оптимального організаційного управління (у 59,60% офіцерів та у 24,14% військовослужбовців старшинського та сержантського складу), що пов'язано з управлінням організацією професійної діяльності як «машиною», а не як «общиною». Військовослужбовці старшинського та сержантського складу вважають, що у прикордонному відомстві переважають оптимальні рівні прояву організаційної культури відносин (43,43% офіцерів та у 74,38% військовослужбовців старшинського та сержантського складу) та організаційного управління (40,40% офіцерів та у 75,86% військовослужбовців старшинського та сержантського складу).

За результатами тестування за опитувальником визначення задоволеності працею виявлено, що в офіцерів і у військовослужбовців старшинського та сержантського складу переважають середні рівні прояву задоволеності працею (у 57,55% офіцерів та у 93,10% у військовослужбовців старшинського та сержантського складу), що свідчить про те, що як офіцери, так і військовослужбовці старшинського та сержантського складу у цілому задоволені роботою, проте вони незадоволені недостатнім заробітком, необхідним для забезпечення рівня життя, ненормованістю робочого дня та відсутністю вільного часу, низькими можливостями задоволення власних інтересів у професійній діяльності та низьким рівнем публічного визнання керівництвом результатів їхньої діяльності й професійних здобутків. У 45,45% офіцерів та 6,90% військовослужбовців старшинського та сержантського складу виявлено високі рівні цього показника (низькі рівні цього показника не виявлено), що свідчить про відповідність роботи потребам та бажанням, про високий рівень збігу психологічних особливостей цих прикордонників та компетентностей з посадовими обов'язками та достатній потенціал для професійного зростання.

За результатами тестування за опитувальником «Інтегральна задоволеність роботою» виявлено наступні особливості задоволеності роботою офіцерів і у військовослужбовців старшинського та сержантського складу ДПС України:

1) в офіцерів і у військовослужбовців старшинського та сержантського складу виявлено переважання високих рівнів за показниками: задоволеність досягненнями в роботі (у 48,49% офіцерів та у 51,23% у військовослужбовців старшинського та сержантського складу). У 47,47% офіцерів та 36,95% військовослужбовців старшинського та сержантського складу виявлено задоволеність досягненнями в роботі на середньому рівні, та у 4,04% офіцерів і у 11,82% військовослужбовців старшинського та сержантського складу – на низькому, що свідчить, що як офіцери, так і військовослужбовці старшинського та сержантського складу переважно задоволені власними досягненнями, хоча задоволеність досягненнями у роботі офіцерів у цілому є дещо вищою порівняно з військовослужбовцями старшинського та сержантського складу; задоволеність взаєминами зі співробітниками (у 50,51% офіцерів та у 54,19% військовослужбовців старшинського та сержантського складу). У 46,46% офіцерів та 37,44% військовослужбовців старшинського та сержантського складу виявлено задоволеність взаєминами зі співробітниками на середньому рівні, та у 3,03% офіцерів та 8,37% військовослужбовців старшинського та сержантського складу – на низькому, що свідчить про те, що як офіцери (у цілому незначно більше), так і військовослужбовці старшинського та сержантського складу переважно задоволені взаєминами зі співробітниками;

2) в офіцерів порівняно з військовослужбовцями старшинського та сержантського складу виявлено переважання високого рівня за показником інтерес до роботи (високий рівень виявлено у 70,71% офіцерів та у 33,50% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, середній – у 25,25% офіцерів та у 50,74% військовослужбовців старшинського та сержантського складу, низький – у 4,04% офіцерів та у 15,76% військовослужбовців старшинського та сержантського складу), що свідчить про те, що офіцери мають переважно високий інтерес до роботи, ніж військовослужбовці старшинського та сержантського складу;

3) в офіцерів і у військовослужбовців старшинського та сержантського складу виявлено переважання середніх рівнів за показниками: задоволеність взаєминами з керівництвом (у 49,50% офіцерів та у 65,02% військовослужбовців старшинського та сержантського складу). У 34,34% офіцерів та 23,65% військовослужбовців старшинського та сержантського складу виявлено задоволеність взаєминами з керівництвом на високому рівні, та у 16,16% офіцерів та 11,33% військовослужбовців старшинського та сержантського складу – на низькому, що свідчить про те, що досліджувані прикордонники переважно задоволені взаєминами з керівництвом, хоча цей показник є незначно вищим у військовослужбовців старшинського та сержантського складу; рівень домагань у професійній діяльності (у 62,63% офіцерів та у 66,99% військовослужбовців старшинського та сержантського складу). У 30,30% офіцерів та у 22,17% військовослужбовців старшинського та сержантського складу виявлено високі рівні домагань, та у 7,07% офіцерів та у 10,84% військовослужбовців старшинського та сержантського складу – низький рівень), що свідчить про те, що досліджувані прикордонники мають достатні рівні домагань для здійснення професійної діяльності, хоча більше офіцерів мають високий рівень домагань, ніж військовослужбовців старшинського та сержантського складу; задоволеність змістом роботи (у 63,64% офіцерів та у 58,13% військовослужбовців старшинського та сержантського складу). У 11,11% офіцерів та у 12,31% військовослужбовців старшинського та сержантського складу виявлено високий рівень задоволеності змістом роботи, та у 25,25% офіцерів та у 29,56% військовослужбовців старшинського та сержантського складу – низький), що свідчить про те, що досліджувані прикордонники більше надають перевагу виконуваний роботі над високим заробітком, хоча в офіцерів цей показник є незначно вищим, ніж у військовослужбовців старшинського та сержантського складу; задоволеність умовами праці (у

56,57% офіцерів та у 50,25% військовослужбовців старшинського та сержантського складу). У 41,41% офіцерів та у 43,84% військовослужбовців старшинського та сержантського складу виявлено високий рівень задоволеності умовами праці, та у 2,02% офіцерів та у 5,91% військовослужбовців старшинського та сержантського складу – низький), хоча в офіцерів цей показник є незначно вищим, ніж у військовослужбовців старшинського та сержантського складу; професійна відповідальність (у 58,59% офіцерів та у 56,16% у військовослужбовців старшинського та сержантського складу). У 26,26% офіцерів та 10,34% військовослужбовців старшинського та сержантського складу виявлено професійну відповідальність на високому рівні, та у 15,15% офіцерів та 33,50% військовослужбовців старшинського та сержантського складу – на низькому, що свідчить про те, що досліджувані прикордонники мають достатні рівні професійної відповідальності, хоча в офіцерів цей показник є значно вищим, ніж у військовослужбовців старшинського та сержантського складу;

4) за показником загальної задоволеності працею: в офіцерів: високий рівень виявлено у 87,88% осіб, середній – у 11,11% осіб, низький – у 1,01% осіб, а у військовослужбовців старшинського та сержантського складу: високий рівень виявлено у 74,88% осіб, середній – у 16,75% осіб, низький – у 8,37% осіб, що свідчить про переважання як в офіцерів, так і у військовослужбовців старшинського та сержантського складу високих рівнів задоволеності працею у цілому, але в офіцерів цей показник є значно вищим, ніж у військовослужбовців старшинського та сержантського складу.

За результатами дослідження виявлено відмінності в особистісних, професійних та організаційних особливостях особистісного благополуччя офіцерів та військовослужбовців старшинського та сержантського складу. У військовослужбовців старшинського та сержантського складу виявлено вищі значення смисложиттєвих орієнтацій, самодистанціювання, відповідальності, персональної, ситуативної та загальної здійсненності життя, неприйняття власного минулого, порівняно з офіцерами. У військовослужбовців старшинського та сержантського складу виявлено вищий рівень позитивності професійного самоствавлення.

В офіцерів виявлено вищі значення задоволеності самореалізацією та повсякденною діяльністю, свободи, ретроспективної, ситуативної та перспективної рефлексії, сприймання теперішнього як наслідку минулого досвіду і передумови майбутнього, переживання стану пригнічення та негативного впливу роботи, психоемоційної симптоматики, позитивного настрою, оптимістичного сприйняття майбутнього, турботи про власне здоров'я та хороше самопочуття порівняно з військовослужбовцями старшинського та сержантського складу. Серед них виявлено більше осіб з псевдопозитивною та дифузною ідентичністю, а серед військовослужбовців старшинського та сержантського складу більше осіб з досягнутою позитивною й псевдопозитивною ідентичністю та з мораторієм професійної ідентичності. Виявлено, що рівень професійного благополуччя офіцерів є вищим внаслідок значно вищих показників автономності, професійного самоприйняття, задоволеності рівнем компетентності та професійними досягненнями, професійного розвитку та зростання, сформованості професійних цілей та наявності позитивних відносин у колективі, ніж військовослужбовців старшинського та сержантського складу. Офіцери вважають недостатньо оптимальними рівні організаційної культури відносин та організаційного управління. Офіцери проявляють більший інтерес до роботи, мають вищі рівні професійних домагань та професійної відповідальності, більше задоволені досягненнями у роботі, взаєминами зі співробітниками, змістом роботи та умовами праці, ніж військовослужбовці старшинського та сержантського складу, які мають незначно вищий рівень задоволеності взаєминами з керівництвом, ніж офіцери.

Список використаної літератури

1. McFarlane A. C., Hodson S. E., Van Hooff M., Davies C. Mental health in the Australian Defence Force: 2010 ADF Mental Health and Wellbeing Study: Full report, Department of Defence. Canberra, 2011. 373 p. URL: <http://www.defence.gov.au/Health/DMH/Docs/MH-PWSReport-FullReport.pdf>.
2. Border Patrol Strategic Plan The Mission: Protect America. 2012-2016. U.S. Customs and Border Protection. 2012. 30 p. URL: https://nemo.cbp.gov/obp/bp_strategic_plan.pdf.
3. Garrett S. Peer support program: An overview of the United States border patrol peer support program; Presentation to the IOM Committee on Department of Homeland Security Workforce Resilience; February 4-5. Washington, DC. 2013. URL: http://www.national-academies.org/hmd/~media/Files/Activity%20Files/Health_Services/DHSWorkforceResilience/2013-FEB-04/Presentation/Garrett%20ScottPSP%20IOM%20brief%2020130201.pdf.

PECULIARITIES OF THE PERSONAL WELL-BEING OF OFFICERS AND NON-COMMISSIONED OFFICERS OF THE STATE BORDER GUARD SERVICE OF UKRAINE

Nataliia Volynets

*National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine
named after Bogdan Khmelnytsky,
46, Shevchenko Str., Khmelnytsky, Ukraine, 29001
e-mail: natasha_volynets@meta.ua*

The results of the empirical research of personal, professional and organizational peculiarities of the personal well-being of officers and non-commissioned officers of the State Border Guard Service of Ukraine are presented. It has been shown that officers and non-commissioned officers have differences in the experience of personal well-being, which is related to various characteristics of meaningful life orientations, feasibility of life, actual values and their accessibility, reflexivity, perception of time space, experiences of subjective well-being, motivational peculiarities, professional aspects of identity, self-motivation, demand and well-being in the activity, as well as the favorable organizational culture of relations and organizational management, job satisfaction and work in general. It has been found that the non-commissioned officers have higher values of self-orientation, self-denial, responsibility, personal, situational and general feasibility of life and the rejection of their own past, compared with officers. They have a higher level of positivity of professional self-help.

It has been found that the officers have higher levels of the importance of satisfaction with self-realization and daily activity, freedom, retrospective, situational and perspective reflection, perceiving the present as a consequence of past experience and the background of the future, experiencing a state of inhibition and negative work, psychoemotional symptomatology, positive mood, optimistic perception of the future, caring for proper health and well-being in comparison with the non-commissioned officers. Among them, more persons with pseudo-positive and diffuse identity were found, and among the officers of the senior officers and sergeants there were more people with positive and pseudo-positive identity and with a moratorium of professional identity. It was revealed that the level of professional well-being of officers is higher due to significantly higher indicators of autonomy, professional self-acceptance, satisfaction with the level of competence and professional achievements, professional development and growth, the formation of professional goals and the presence of positive attitudes in the team than the non-commissioned officers. Officers do not consider the optimal levels of organizational culture of relations and organizational management. Officers are more interested in work, have higher levels of professional harassment and professional responsibility, are more satisfied with achievements in work, relationships with employees, content of work and working conditions, than the non-commissioned officers who have a slightly higher level of satisfaction with leadership relationships than officers.

Key words: personal well-being, professional and organizational peculiarities of personal well-being, officers of the State Border Guard Service of Ukraine, non-commissioned officers of the State Border Guard Service of Ukraine.

УДК 159.942.5-055.26

DOI <https://doi.org/10.30970/2522-1876-2018-3-8>

АНАЛІЗ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ДЕТЕРМІНАНТ ПСИХОЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ ЖІНКИ У ПІСЛЯПОЛОГОВОМУ ПЕРІОДІ

Маріанна Галицька

*Одеський національний університет імені І.І. Мечникова,
вул. Дворянська, 2, м. Одеса, Україна, 65082
e-mail: galitskayama@gmail.com*

Подано результати теоретичного огляду та емпіричного дослідження психоемоційного стану жінок у післяпологовому періоді. Період вагітності і післяпологовий період загально визнано вважається часом підвищеного ризику розвитку психічних порушень. Багато дослідників вважають, що вагітність і пологи можуть стати провокуючими факторами у розвитку вже наявних прихованих порушень. Однак є точка зору, що вагітність і пологи, які нормально проходять можуть надавати позитивний вплив і навіть припиняти деякі прояви наявних симптомів. Визначені особливості психоемоційної сфери жінок у післяпологовому періоді у порівнянні з жінками, що не народжували. У нашому дослідженні не виявлено, що жінки у післяпологовому періоді не відрізняються виразними депресивними симптомами. Проте звертає на себе увагу дефіцит рольового функціонування. Тобто у них визначається суттєвий вплив фізичного стану на повсякденну рольову діяльність, що відображає ступінь обмеження повсякденної діяльності проблемами, пов'язаними з піклуванням про дитину.

За результатами нашого дослідження виявляються певні позитивні наслідки у суб'єктивній оцінці психофізіологічних процесів з боку жінок, що народжували, які пов'язані з відчуттям фізичного та психічного благополуччя. Порівняльний аналіз за суб'єктивною оцінкою психофізіологічних процесів свідчить про більше психологічне та фізіологічне благополуччя жінок, що народили дитину, яке пов'язане з їхньою самореалізацією як матерів. Порівняльний аналіз за особистісними особливостями показав, що жінки у післяпологовому періоді є більш екстравертованими та менш невротичними та тривожними, ніж жінки з групи порівняння. Жінки у післяпологовий період також відрізняються більшою товариськістю, активністю, імпульсивністю, пошуком нової потужної зовнішньої стимуляції. Такі жінки також більш схильні до лідерства, більш фізично і вербально активні, доброзичливі, веселі, оптимістичні тощо.

Ключові слова: жінки, післяпологовий період, психоемоційний стан, мати і дитина, психологічне благополуччя.

В умовах постійної трансформації українського суспільства та загальносвітової глобалізації проблема ідентичності особи набуває особливої актуальності. Ставлення людини до себе та інших є базовим конструктом особистості, який здійснює регулюючий вплив практично на всі аспекти поведінки, відіграє вагомий роль у становленні міжособистісних стосунків, у постановці і досягненні цілей, у способах формування та розв'язання кризових ситуацій. У жінок на ранньому етапі материнства психоемоційний стан зазнає суттєвих змін, відбувається прийняття дитини, материнське Я інтегрується у глобальну ідентичність матерів.

Вважають, що материнство починає втрачати своє чільне місце в ієрархії суспільних цінностей. Сучасна жінка постає перед вибором особистісного, сімейного, професійного, громадянського, духовного, політичного розвитку тощо. За наявності численної кількості

альтернатив пошук себе, своєї тотожності виходить на перший план. Проблема вибору між сім'єю, материнством та професійним розвитком (іншими сферами реалізації) стосується чи не кожної жінки. Офіційна статистика свідчить про зростання віку матері при народженні першої дитини, загальну тенденцію до зменшення народжуваності у порівнянні зі смертністю, зменшення кількості дітей у сім'ях. Однак лише та жінка, яка приймає себе, своє материнство і свою дитину, здатна подолати внутрішні конфлікти та досягнути сприятливого психоемоційного стану.

На значущість раннього етапу материнства у психоемоційній сфері вказують дослідження таких науковців, як М. Ейнсворт, Дж. Боулбі, С.Ю. Мещерякова. Вважають, що жінки у перші місяці після народження дитини знаходяться у складному фізичному та емоційному стані, зокрема при народженні першої дитини. Дослідники звертають увагу на психологічну неготовність жінок до вагітності, пологів та материнства і на вплив сімейної ситуації на материнську ідентичність.

Психологія материнства – одна з найбільш складних областей сучасної науки. Актуальність її вивчення продиктована протиріччям між гостротою демографічних проблем, пов'язаних з падінням народжуваності, величезним числом сімей, що розпадаються, лавиноподібним збільшенням числа дітей, які є сиротами при живих батьках, з ростом числа випадків жорстокого поводження з дитиною і нерозробленістю програм соціальної та психологічної допомоги сім'ї, і насамперед жінці (Філіппова Г.Г., 2002).

Материнство вивчається у руслі різних наук: історії, культурології, медицини, фізіології, біології поведінки, соціології, психології. В останні роки з'явився інтерес до комплексного, міждисциплінарного вивчення материнства, що знайшло відображення у ряді колективних монографій зарубіжних дослідників (Birns B. and Hay F., 1988; Emde R. and Harmon R., 1986; Shereshevsky PM and Yarrow LJ, 1973). Зокрема, у монографії «Psychological Aspects of a First Pregnancy and Early Postnatal Adaptation» автори виділили понад 700 факторів, представлених у 46 шкалах, що характеризують адаптацію жінки до вагітності і раннього періоду материнства, що включають історію життя жінки, її сімейне, соціальне становище, особистісні якості, зв'язок з особливостями розвитку дитини (Shereshevsky PM and Yarrow LJ, 1973).

Основним висновком, зробленим авторами цих і інших досліджень, є, по-перше, констатація необхідності продовження психологічних досліджень материнства як цілісного явища і, по-друге, відсутність адекватного підходу і теоретичної концепції для здійснення такого дослідження. Актуальність цілісного психологічного підходу до вивчення материнства підкріплюється тим, що, попри сучасні досягнення в області медицини, фізіології, гінекології та акушерстві, підвищенні наукового і технічного рівня допомоги при пологах і неонатальних практик, психологічні проблеми материнства та раннього дитинства не зменшуються (Філіппова Г.Г., 2002).

Важливість вивчення материнства і материнської поведінки неодноразово підкреслювалася у дослідженнях як вітчизняних, так і зарубіжних авторів. Так, Б. Берні у передмові до книги «Різні лики материнства» пише: «Якщо ми хочемо зрозуміти дитячий розвиток, і переконані, що ранні роки важливі для життя дитини, тоді, ймовірно, важливо досліджувати наші уявлення про матір. Якщо ми хочемо зрозуміти розвиток людини, тоді материнство, звичайно, – важлива область досліджень» (Berns B., Hay F.).

Порівняльний аналіз за суб'єктивною оцінкою психофізіологічних процесів проведено за допомогою однофакторного дисперсійного аналізу, де групами порівняння виступали експериментальна група – жінки у післяпологовому періоді та контрольна група – жінки, які не народжували.

Однофакторний дисперсійний аналіз показав, що на параметри фізичного функціонування ($F = 0,108$; $p = 0,743$; $\omega^2 = 0,001$), тілесного болю ($F = 2,439$; $p = 0,121$; $\omega^2 = 0,020$), загального показника фізичного компоненту здоров'я ($F = 0,438$; $p = 0,509$; $\omega^2 = 0,004$), соціального функціонування ($F = 0,532$; $p = 0,467$; $\omega^2 = 0,004$), емоційний стан ($F = 0,894$; $p = 0,346$; $\omega^2 = 0,007$), життєздатність ($F = 0,496$; $p = 0,483$; $\omega^2 = 0,004$), загальний показник психологічного компоненту здоров'я ($F = 1,102$; $p = 0,296$; $\omega^2 = 0,009$) незалежна змінна не впливає. У свою чергу, особливості загального стану здоров'я ($F = 26,565$; $p < 0,001$; $\omega^2 = 0,181$), рольового функціонування ($F = 5,791$; $p = 0,018$; $\omega^2 = 0,046$), психічного здоров'я ($F = 7,972$; $p = 0,006$; $\omega^2 = 0,062$) залежать від того, народжувала жінка чи ні. Результати даного аналізу схематично наведені на рисунку 1.

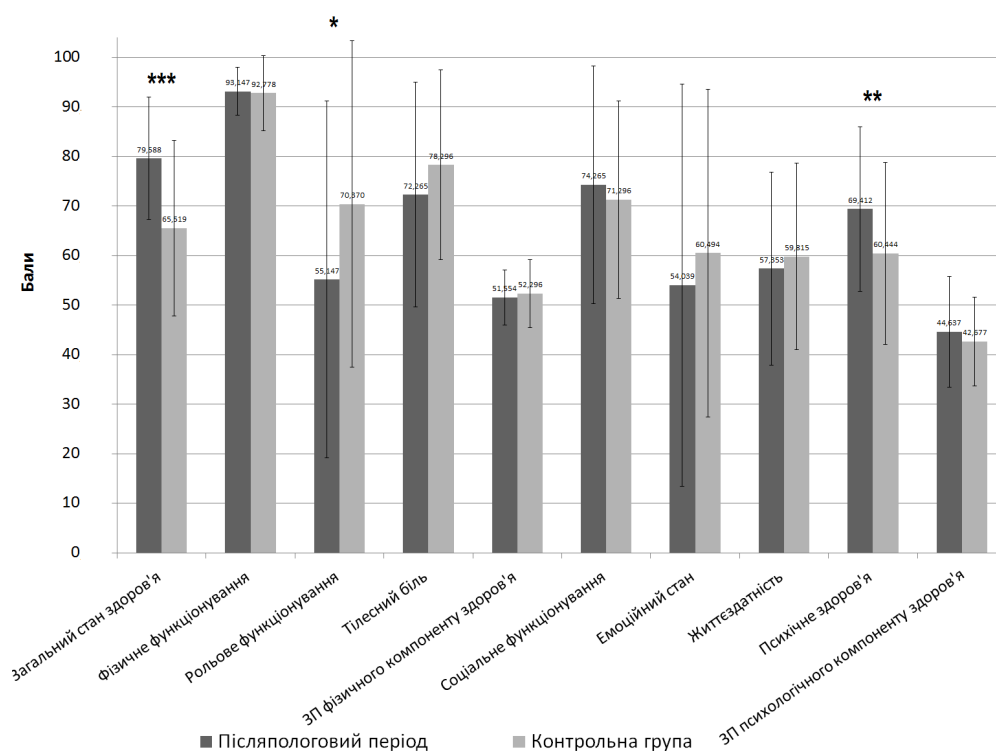

Рис. 1. Особливості психофізіологічних процесів жінок у післяпологовий період у порівнянні з жінками, які не народжували.

Примітка: висота стовпчика – середнє значення за шкалою, довжина відрізка – стандартне відхилення, знаком * позначені розбіжності, статистично значущі за F-критерієм на рівні $p < 0,05$, ** – на рівні $p < 0,01$, *** – на рівні $p < 0,001$.

Наводячи дескриптивні статистики для параметрів, за якими було встановлено статистично значущі розбіжності за даними однофакторного дисперсійного аналізу, можна зазначити наступне. За загальним станом здоров'я якість життя була вищою у жінок у післяпологовому періоді ($M = 79,588$; $SD = 12,370$), ніж у респондентів контрольної групи

($M = 65,519$; $SD = 17,730$). У свою чергу рольове функціонування було вищим у контрольній групі ($M = 70,370$; $SD = 32,964$), ніж у жінок, які народили ($M = 55,147$; $SD = 36,024$). Самооцінка психічного здоров'я була вищою у жінок з експериментальної групи ($M = 69,412$; $SD = 16,612$) у порівнянні з жінками, які не народжували ($M = 60,444$; $SD = 18,399$). Таким чином, у післяпологовому періоді жінки відчували себе фізично та психічно більш благополучними, проте у них у більшому ступені емоційний стан заважає виконанню повсякденної діяльності.

Період вагітності і післяпологовий період загально визнано вважається часом підвищеного ризику розвитку психічних порушень. Багато дослідників вважають, що вагітність і пологи можуть стати провокуючими факторами у розвитку вже наявних прихованих порушень. Однак є точка зору, що вагітність і пологи, які нормально проходять, можуть надавати позитивний вплив і навіть припиняти деякі прояви наявних симптомів [1]. Одним із найбільш обговорюваних у літературі симптомів, що супроводжує післяпологовий період, є післяпологова депресія, яка включає у себе неоднорідні за нозологією афективні розлади різної важкості – від короточасних знижень настрою до важкої депресії з тривогою, страхами, байдужістю і ворожістю до дитини, порушеннями сну [2]. Післяпологова депресія супроводжується порушенням соціальної адаптації, зниженням якості життя, появою суїцидальних думок. У маячних і депресивних розладах післяпологового періоду зазвичай відображається ситуація пологів, материнства і відповідні сімейні обставини. Поряд з основними симптомами післяпологового смутку, М. О'Хара та Дж. Мак-Кейб описали такі характерні симптоми, як крайній песимізм, почуття невдоволення, дратівливість, реакції протесту, скарги на важку долю, неприємні відчуття у тілі, плаксивість, нудьгу, постійні настирливі роздуми про одне й те ж. У нашому дослідженні не виявлено, що жінки у післяпологовому періоді не відрізняються виразними депресивними симптомами. Проте звертає на себе увагу дефіцит рольового функціонування. Тобто у них визначається суттєвий вплив фізичного стану на повсякденну рольову діяльність, що відображає ступінь обмеження повсякденної діяльності проблемами, пов'язаними з піклуванням про дитину. Це може свідчити про тверезу оцінку актуальної ситуації з боку жінок, що народжували. Вони без зайвих ілюзій, реалістично оцінюють наявний тиск обставин. Поза сумнівом у процесі освоєння ролі матері нерідко виявляються психологічний захист, несвідомі прояви особистісних особливостей жінки, які свідчать або про неприйняття цієї ролі, або про труднощі її засвоєння, або про надмірності ідентифікації з нею.

У свою чергу, за результатами нашого дослідження виявляються певні позитивні наслідки у суб'єктивній оцінці психофізіологічних процесів з боку жінок, що народжували, які пов'язані з відчуттям фізичного та психічного благополуччя. По-перше, це можна пояснити тим, що гіпоманічні симптоми часто зустрічаються у ранньому післяпологовому періоді, адже є дані, що постнатальній депресії іноді передує період легкої гіпоманії після пологів. По-друге, м'які форми піднесеного настрою і нормальне відчуття щастя необхідно диференціювати від клінічних симптомів гіпоманії. Оскільки амореалізація жінки у материнстві є важливим чинником її психологічного та фізіологічного благополуччя.

Порівняльний аналіз за особистісними особливостями проведено за допомогою однофакторного дисперсійного аналізу, адже параметри особистісних особливостей виражались в інтервальних шкалах. Однофакторний дисперсійний аналіз показав, що на такі параметри опитувальника NEO-FFI «Велика п'ятірка», як відкритість до досвіду О ($F = 3,664$; $p = 0,058$; $\omega^2 = 0,030$), доброзичливість А ($F = 2,853$; $p = 0,094$; $\omega^2 = 0,024$) та сумлінність С ($F = 1,963$; $p = 0,164$; $\omega^2 = 0,016$) ефекту незалежної змінної не виявлено. Результати даного аналізу схематично наведені на рисунку 2.

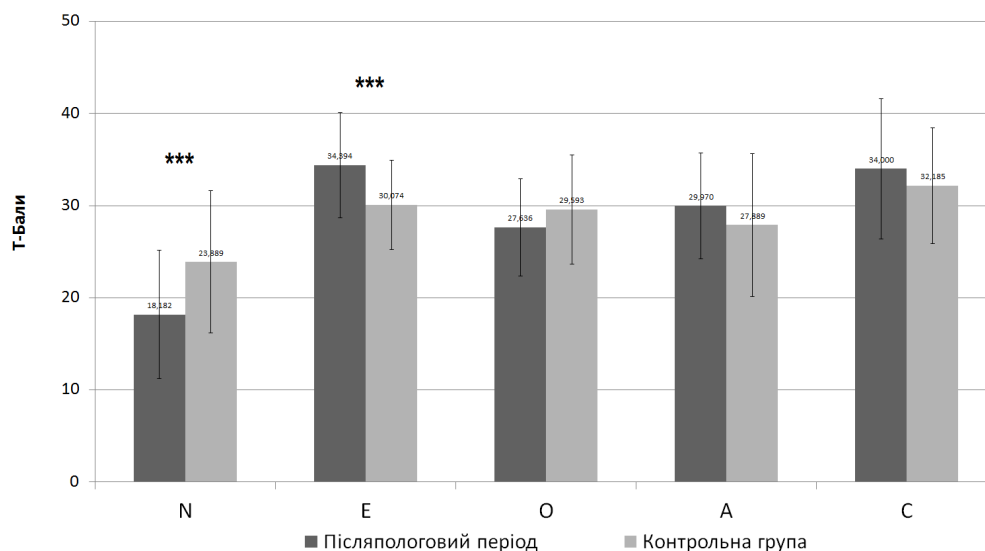

Рис. 2. Особистісні особливості жінок у післяпологовий період у порівнянні з жінками, які не народжували

Примітка: висота стовпчика – середнє значення за шкалою, довжина відрізка – стандартне відхилення, знаком *** – на рівні $p < 0,001$.

У свою чергу, такі особистісні особливості, як нейротизм N ($F = 18,098$; $p < 0,001$; $\omega^2 = 0,133$) та екстраверсія E ($F = 19,375$; $p < 0,001$; $\omega^2 = 0,141$), залежать від того, народжувала жінка чи ні. За даними дескриптивного аналізу (стосовно факторів N та E, за якими виявлено статистично значущі розбіжності) встановлено, що рівень нейротизму є вищим у контрольній групі ($M = 23,889$; $SD = 7,718$), ніж в експериментальній ($M = 30,074$; $SD = 4,875$). Що стосується екстраверсії, то рівень цього фактору є вищим у жінок, які знаходяться у післяпологовому періоді ($M = 34,394$; $SD = 5,705$), у порівнянні з контрольною групою ($M = 30,074$; $SD = 4,875$).

Також було проаналізовано статистичні розбіжності за шкалою самооцінки особистісної тривожності Ч.Д. Спілберґера. Показано, що показники за цією шкалою суттєво залежать від того, народжувала жінка чи ні ($F = 10,605$; $p = 0,001$; $\omega^2 = 0,082$). Описові статистики показали, що рівень особистісної тривожності є вищим у контрольній групі ($M = 41,030$; $SD = 6,214$), ніж в експериментальній ($M = 45,741$; $SD = 9,539$).

Отже, жінки у післяпологовому періоді є більш екстравертованими та менш невротичними та тривожними, ніж жінки з групи порівняння. Вони мають тенденцію ставитися до життя більш раціонально і спокійно, ніж більшість людей, зовні вони здаються незворушними, їх менш хвилюють події, що відбуваються навколо. Жінки у післяпологовий період також відрізняються більшою товарицькістю, активністю, імпульсивністю, пошуком нової потужної зовнішньої стимуляції. Такі жінки також більш схильні до лідерства, більш фізично і вербально активні, доброзичливі, веселі, оптимістичні тощо.

Зазначені закономірності більшою мірою не знаходять свого підтвердження у науковій релевантній літературі, де описується, що у післяпологовому періоді у жінок розвивається невротична декомпенсація після пологів, для виникнення якої необхідне поєднання психогенних, соматичних, конституційних, демографічних, ятрогенних і нейроендокринних розладів. У таких жінок виникають obsesивні імпульси й думки, пов'язані зі страхом скривдити дитину, вбити, викинути через вікно, що призводить до уникання контактів із нею. Вони втрачають інтерес до дитини, перестають доглядати за нею, їх дратує дитячий плач. Іноді спостерігаються панічні страхи, тривога перед виходом із дому, надмірна турбота про власне здоров'я і здоров'я дитини [7].

Окрім клінічних категорій «післяпологової депресії» та «невротичної декомпенсації» у літературі вказується на високий рівень тривожності [6] у жінок, що народили. Це також не відповідає результатам порівняльного аналізу за особистісними особливостями. Очевидно, що отримані нами дані, необхідно розглядати у контексті побудови психологічного портрету жінки у післяпологовому періоді. У зв'язку з цим питання валідності вимірювання материнської особистості протягом післяпологового періоду може бути проблематичним. Оскільки характер особистості зазвичай вважається високо стабільним з часом, вимірювання особистості жінки у післяродовому періоді може відображати антенатальні особистісні риси. З іншого боку, нове материнство – це час значних змін, коли нові матері переоцінюють власну ідентичність, цілі та коло спілкування. Хоча протягом цього періоду може вплинути на особистість жінки багато чинників, втручання під час пологів можуть збільшити ризик виникнення психологічної травми та постнатальної депресії [5]. Однак пізніші дослідження показали, що особливості материнської особистості стабільні на протяжні вагітності та постнатального періоду. Очевидно, що відповіді на поставлені питання може дати лонгитюдний аналіз, результати якого на нашій вибірці будуть наведені нижче у цьому розділі.

На нашу думку, інтерпретувати проведений порівняльний аналіз за особистісними особливостями слід виходячи з властивого українському суспільству соціокультурного контексту. Закріплені у нашій ментальності традиційно-ціннісний тип материнства ґрунтується на традиційному ставленні до материнства як до найважливішої духовно-моральної цінності й жінки, і суспільства. Самореалізація жінки у материнстві ставиться вище будь-яких її професійних успіхів. Відповідно, неможливість народження дитини – одна з найбільш важких хронічних психотравмуючих ситуацій. Застосовуючи тест ММРІ, В.Д. Менделевич і Е.В. Макарічева змогли визначити особистісний профіль інфертильних жінок. Такі жінки мають такі особливості: схильність до конфліктів, депресивні стани, емоційна нестійкість, тривога з яскраво вираженим прагненням подотатися «всім навколо».

Що стосується екстраверсії, як особистісної риси, що виразно переважає у жінок у післяпологовому періоді, то можна вказати на те, що екстраверсія розглядається як базова тенденція реагувати на приємні та винагороджуючі стимули. Відповідно таким приємним стимулом у досліджених жінок виступає народження дитини.

Порівняльний аналіз за суб'єктивною оцінкою психофізіологічних процесів свідчить про більше психологічне та фізіологічне благополуччя жінок, що народили дитину, яке пов'язане з їхньою самореалізацією як матерів. При чому вони раціонально оцінюють звуження їхнього соціально-рольового функціонування, пов'язаного з їхнім новим статусом як матерів. Жінки у післяпологовому періоді є більш екстравертованими та менш невротичними та тривожними, ніж жінки з групи порівняння. Жінки у післяпологовий період також відрізняються більшою товариськістю, активністю, імпульсивністю, пошуком нової потужної зовнішньої стимуляції.

Список використаної літератури

1. Архангельский А.Е. Неврозы, неврозоподобные состояния и психозы при беременности, в родах и в раннем послеродовом периоде. Календарь психотерапевта. 1996. № 1. С. 17-35.
2. Влох С.Р., Білобровка Р.І., Маркін Л.Б., Зіменковський А.Б. Післяпологова депресія у жінок із депресією та тривогою під час вагітності. Клінічна фармація, фармакотерапія та медична стандартизація. 2015. № 1-2. С. 111-117.
3. Мещерякова С.Ю. Путь к материнству начинается с младенчества. Дошкольное воспитание. 2002. № 11. С. 3-5.
4. Филиппова Г.Г. Психология материнства: учебное пособие. М.: Изд-во Института психотерапии, 2002. 240 с.
5. Dennis C., McQueen K., 2009. The relationship between infant feeding outcomes and postpartum depression: a qualitative systematic review. *Pediatrics*. P. 123, 736–751.
6. Grant K., McMahon C., Austin M., 2008. Maternal anxiety during the transition to parenthood: A prospective study. *Journal of Affective Disorders*. P. 108, 101–111.
7. Murray L., Cooper P.J. *Postpartum Depression and Child Development*. London, 1997. P. 38-42.

**ANALYSIS OF SOCIO-PSYCHOLOGICAL DETERMINANTS
OF PSYCHOEMOTIONAL SPHERE OF WOMEN IN THE POSTNATAL PERIOD****Marianna Halytska**

*Odessa I. I. Mechnikov National University,
2, Dvorjanska Str., Odessa, Ukraine, 65082
e-mail: galitskayama@gmail.com*

The results of theoretical review and empirical research of the psychoemotional status of women in the postpartum period are presented. The period of pregnancy and the postpartum period is generally considered an increased risk of mental illness. Many researchers believe that pregnancy and childbirth can become provocative factors in the development of already existing hidden disorders. However, there is a point of view that pregnancy and childbirth that normally pass can have a positive effect and even stop some manifestations of existing symptoms. The peculiarities of the psychoemotional sphere of women in the postpartum period are determined in comparison with non-giving women. Our study did not reveal that women in the postpartum period do not differ in expressive depressive symptoms. However, the role of deficit functioning is drawn to attention. That is, they determine the significant impact of physical condition on routine activities – reflecting the degree of limitation of day-to-day activities related to the care of the child.

According to the results of our study, there are some positive effects in the subjective assessment of psychophysiological processes, from the part of women who gave birth, which are associated with a sense of physical and mental well-being. A comparative analysis of the subjective assessment of psychophysiological processes shows more psychological and physiological well-being of women who gave birth to a child, which is associated with their self-realization as mothers.

A comparative analysis of personality traits showed that women in the postpartum period are more extroverted and less neurotic and anxious than women from the comparison group. Women in the postpartum period are also more sociable, active, impulsive, searching for a new powerful external stimulation. Such women are also more prone to leadership, more physically and verbally active, friendly, cheerful, optimistic, and so on.

Key words: women, postpartum period, psychoemotional status, mother and child, psychological well-being.

УДК 159.9.072.432:34

DOI <https://doi.org/10.30970/2522-1876-2018-3-9>

ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМОЦІЙНОГО ВИГОРАННЯ У ПОЛІЦЕЙСЬКИХ ПІДРОЗДІЛУ ПОЛІЦІЇ ОСОБЛИВОГО ПРИЗНАЧЕННЯ «КОРД»

Ірина Діденко

*Департамент «Корпусу оперативно-раптової дії»
Національної поліції України,
вул. Багговутівська, 2, м. Київ, Україна, 04107
e-mail: 6379.dia@gmail.com*

Досліджено особливості проявів синдрому «емоційного вигорання» у поліцейських підрозділів поліції особливого призначення «КОРД» Національної поліції України (n=495). Описано особливості відбору, перевірки і спеціальної підготовки кандидатів на службу у підрозділи поліції особливого призначення «Корпусу оперативно-раптової дії» Національної поліції України. Здійснено теоретичний аналіз досліджень проблематики синдрому професійного та емоційного вигорання працівників правоохоронних органів. Розкрито зміст, симптоматику та чинники синдрому формування та розвитку синдрому «емоційного вигорання». Відображено основні результати емпіричного дослідження за методикою В. Бойко щодо формування симптомів, фаз та рівня синдрому «емоційного вигорання» у поліцейських підрозділів поліції особливого призначення «КОРД» Національної поліції України. З'ясовано, що фази «емоційного вигорання» у поліцейських спецпідрозділу не сформовані, а синдром не характерний. Респонденти не виявляють ознак вигорання чи стресу. Фаза «резистенція» перебуває на стадії формування у майже 10% респондентів як протидія стресовим впливам. Опитані мають достатньо емоційних та фізичних ресурсів, за короткий проміжок часу здатні швидко відновлюватися. У випадках виникнення наростаючого стресового впливу респонденти намагаються подолати ці симптоми.

Якісний професійно-психологічний відбір та професійно-психологічна підготовка є основою успішної професійної діяльності поліцейського підрозділу поліції особливого призначення «КОРД» Національної поліції України. А своєчасна діагностика синдрому емоційного вигорання, впровадження дієвих профілактичних заходів дозволить знизити рівень вигорання поліцейських і протидіяти їх професійній деформації, що, у свою чергу, позитивно відобразиться на якісному виконанні поліцейськими підрозділів особливого призначення покладених на них обов'язків захисту громадян України.

Ключові слова: синдром вигорання, професійне вигорання, виснаження, резистенція, напруження, поліцейські «КОРД», підрозділ поліції особливого призначення.

Діяльність підрозділів поліції особливого призначення характеризується підвищеним ступенем ризику, потребує постійної концентрації психічних та фізичних ресурсів, прийняття відповідальних рішень в умовах дефіциту часу. Екстремальність, напруженість, небезпека, постійна концентрація – все це може спричинити виникнення у поліцейських відповідних станів емоційного напруження і, як результат, психічне й фізичне виснаження, втрата мотивації, розчарування у професії.

Вигорання як наслідок професійних стресів виникає у тих випадках, коли адаптаційні ресурси людини у подоланні стресової ситуації перевищені. Своєчасна діагностика синдрому емоційного вигорання у професійній діяльності поліцейських спецпідрозділу, впровадження профілактичних заходів з урахуванням специфіки професійної діяльності дозволить знизити рівень вигорання співробітників, запобігти формуванню у них синдро-

му «емоційного вигорання», протидіяти професійній деформації та підвищити ефективність професійної діяльності окремої особистості й службового колективу у цілому.

У зв'язку з цим дослідження особливостей проявів емоційного вигорання у поліцейських підрозділу поліції особливого призначення «КОРД» Національної поліції України є актуальним питанням сьогодення.

Термін «емоційне вигорання» («burnout» – вигорання) вперше у науковий обіг ввів американський психіатр Х. Фрейденбергер (1974 р.) для характеристики психологічного стану здорових людей, які знаходяться в інтенсивному спілкуванні з клієнтами (пацієнтами) в емоційно навантаженій атмосфері при наданні професійної допомоги. Перші наукові праці були присвячені здебільшого проблемі «вигорання» медичних працівників, наступні – торкалися більшого кола професіоналів.

Важливо зазначити, що дослідники емоційного вигорання говорять про нього неоднозначно: як про професійну деформацію, яка негативно відбивається на професійній діяльності; як про механізм психологічного захисту, який дозволяє регулювати психіку і захищати її від негативних емоційних дій. Однак науковці одностайні у тому, що синдром емоційного вигорання є одним зі суттєвих проявів професійної деформації.

Вивченню професійного вигорання як багатокомпонентного конструкту психічного, фізичного та емоційного виснаження, присвячена велика кількість робіт і у вітчизняній, і у зарубіжній психології таких науковців, як В. Бойко, Н. Булатевич, С. Джексон, Т. Зайчкова, Л. Карамушка, К. Малишева, К. Маслач, Н. Назарук, В. Орел, І. Остопець, О. Рукавішніков, І. Сергеева, Т. Форманюк, В. Шауфелі тощо.

Дослідження синдрому професійного вигорання у працівників правоохоронних органів відображені у ряді наукових статей таких науковців, як Н.Е. Мілорадова (2009), Н.А. Карпенко, Н.І. Баранюк (2012), А.В. Баратинська (2015), О.М. Борисюк і М.В. Фостяк (2016), А.В. Костюк (2016) [1; 3; 4; 6; 7]. Попри значну кількість наукових праць, відсутні дослідження особливостей синдрому «емоційного вигорання» у поліцейських спецпідрозділу поліції.

Відповідно до інформації, представленої на офіційному сайті Національної поліції, КОРД (Корпус Оперативно-Раптової Дії) – це новий, єдиний і універсальний підрозділ поліції особливого призначення Національної поліції України, в основу діяльності якого покладаються принципи служіння та захисту громадян України [5].

До головних завдань «КОРД» відносяться: розробка, підготовка та проведення спеціальних операцій із захоплення небезпечних злочинців; припинення правопорушень, що вчиняються учасниками злочинних угруповань; звільнення заручників; здійснення силової підтримки під час проведення оперативно-розшукових заходів, слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій, а також заходів забезпечення кримінального провадження; надання підтримки іншим підрозділам поліції з метою забезпечення переважаючої вогневої потужності над правопорушниками; участь в антитерористичних операціях, що проводяться Антитерористичним центром при Службі безпеки України; вивчення, узагальнення вітчизняного та іноземного досвіду, а також методики роботи аналогічних закордонних підрозділів у цьому напрямку роботи.

Спецназ української поліції побудований за сучасними зразками кращих силових підрозділів світу, за принципами дії схожий до американського SWAT, однак має свої особливості, новий рівень професійного стандарту, найсучасніше тактичне і технічне оснащення.

Кандидати на службу у «КОРД» проходять відбір, перевірку і спеціальну підготовку. Встановлені такі вимоги до кандидатів: наявність досвіду практичної роботи (служби) в

органах внутрішніх справ, Національній поліції, Збройних силах, Службі безпеки України не менше трьох років; участь у проведенні антитерористичної операції у складі підрозділів, утворених відповідно до законодавства України; придатність до служби у поліції за станом здоров'я; успішна здача нормативів з фізичної підготовки та проходження 5-добового курсу на витривалість, співбесіда з керівництвом; проходження спеціалізованого навчання у Центрі підготовки підрозділів поліції особливого призначення Національної поліції України та успішне складання іспитів. Кандидат (за наявності його згоди) може бути опитаний спеціалістом з проведення опитувань з використанням комп'ютерного поліграфа Національної поліції.

Таким чином, «КОРД» є підрозділом з жорсткими критеріями відбору, перевірки кандидатів на службу та високим рівнем професійної підготовки співробітників.

Мета дослідження – емпірично дослідити та описати особливості проявів синдрому «емоційного вигорання» поліцейських, які служать у підрозділі поліції особливого призначення.

Вибірка: 495 поліцейських підрозділів поліції особливого призначення «КОРД» Головних управлінь Національної поліції України в областях. Стаж служби у «КОРД» – від 1 до 3 років.

У процесі дослідження було використано методику «Діагностика рівня емоційного вигорання» В. Бойка. Науковець розглядає емоційне вигорання як вироблений особистістю механізм психологічного захисту, що має форму повного чи часткового виключення емоцій у відповідь на окремі психотравмуючі впливи [2]. На його погляд, емоційне вигорання є надбаним стереотипом емоційної, частіше професійної поведінки. Поетапність виникнення синдрому «емоційного вигорання» зумовлена появою відчуття втоми (перша фаза «напруження»); опору наростаючому стресу та проявами емоційного виснаження (друга фаза «резистенція»); зниженням загального тону і ослабленням нервової системи (третя фаза «виснаження»). Дана методика дозволяє також діагностувати провідні симптоми «емоційного вигорання» та виявити, до якої з фаз розвитку стресу вони відносяться: «напруження», «резистенція», «виснаження».

Детально проаналізувати картину синдрому «емоційного вигорання» у респондентів дозволяє аналіз симптомів (несформований (≤ 9 балів), стадія формування (10–15 балів); сформований (16 і більше балів).

Отримані дані щодо показників симптомів «емоційного вигорання» респондентів представлені у таблиці 1.

Таблиця 1

Середньогрупові значення показників симптомів «емоційного вигорання»

Фаза напруження				Фаза резистенції				Фаза виснаження			
Переживання психотравмуючих обставин	Незадоволеність собою	«Загнаність у кут»	Тривога і депресія	Неадекватне вибіркве емоційне реагування	Емоційно-моральна дезорієнтація	Розширення сфери економії емоцій	Редукція професійних обов'язків	Емоційний дефіцит	Емоційне відчуження	Особистісне відчуження (деперсоналізація)	Психосоматичні та психовегетативні порушення
1,11	1,44	0,5	0,68	7,50	7,11	2,03	3,87	4,36	7,03	0,65	0,54

Відповідно до представлених у таблиці даних середньогрупові показники симптомів знаходяться у межах 0,5 – 7,11 балів.

Проведений аналіз кількісних показників вираженості кожного симптому дозволив визначити, що респондентам найменш характерні бажання змінити вид професійної діяльності, цинізм у міжособистісному спілкуванні, погіршення фізичного та психічного самопочуття (максимальні показники симптомів «загнаність у «кут», «деперсоналізація», «психосоматичні та психовегетативні порушення» сягають межі 0-12 балів).

Наступним кроком в інтерпретації результатів став аналіз показників фаз «напруження», «резистенція» та «виснаження». За кількісними показниками було визначено, на скільки кожна фаза «емоційного вигорання» сформувалася, яка фаза сформувалася більшою або меншою мірою. Отримані дані представлені у таблиці 2.

Таблиця 2

Сформованість фаз «емоційного вигорання» (дані у %)

	Не сформована (≤36 балів)	На стадії формування (37-60 балів)	Сформована (≥ 61 балів)
Фаза напруження	99,2	0,8	-
Фаза резистенції	89,7	9,9	0,4
Фаза виснаження	99,2	0,8	-

Відповідно до отриманих даних фази емоційного вигорання у респондентів не сформовані. Професійна діяльність не викликає у респондентів емоційної виснаженості, втому чи психофізичної перевтоми. Вони цінують власні професійні досягнення, не допускають порушень професійної комунікації чи цинізму у міжособистісному спілкуванні зі службових питань.

Фаза «резистенція» перебуває на стадії формування у 9,9% опитаних, а у 0,4% – дана фаза вже сформована як опір наростаючому стресу, що зумовлює включення у них захисних реакцій і призводить до емоційної закритості, відстороненості, байдужості.

На стадіях формування знаходиться фаза «напруження» у 0,8% опитаних, які відчувають прояви втому, а у 0,8% опитаних – фаза «виснаження», що супроводжується зниженням загального тону.

Отже, можна констатувати, що емоційне вигорання у поліцейських спецпідрозділу поліції виявляється саме через наявність компоненту «резистенція»: у випадку виникнення наростаючого стресового впливу респонденти несвідомо намагаються подолати ці симптоми.

Обрахування підсумкового показника синдрому емоційного вигорання, тобто суми всіх симптомів, дозволило провести аналіз ступенів сформованості синдрому «емоційного вигорання» (див. табл. 3).

Таблиця 3

Сформованість ступенів «емоційного вигорання» (дані у %)

Низький ступінь (≤100 балів)	Середній ступінь (101-200 балів)	Високий ступінь (≥ 201 балів)
99,2	0,8	-

Відповідно до отриманих даних у 99,2% опитаних встановлено низький ступінь розвитку емоційного вигорання, у 0,8% – середній ступінь. Респондентів з високим ступенем

розвитку емоційного вигорання немає. Отже, синдром «емоційного вигорання» респондентам не характерний.

Підсумовуючи, зазначимо:

1. Проведене емпіричне дослідження дозволило визначити, що у поліцейських підрозділу поліції особливого призначення «КОРД» Національної поліції України синдром «емоційного вигорання» не сформований. Респонденти не виявляють жодних ознак вигорання чи стресу.

2. Респондентам подобається обрана професія. Професійна діяльність не викликає у них емоційної виснаженості, погіршення фізичного та психічного самопочуття, втоми чи психофізичної перевтоми. Респонденти мають достатньо емоційних та фізичних ресурсів, здатні швидко за короткий проміжок часу відновити власні сили. Вони цінують власні професійні досягнення, у міжособистісному спілкуванні дотримуються встановлених норм і правил. У випадку виникнення наростаючого стресового впливу респонденти намагаються подолати ці симптоми.

3. Важливою передумовою запобігання розвитку синдрому «професійного вигорання» та успішної професійної діяльності поліцейського підрозділів поліції особливого призначення «КОРД» Національної поліції України є якісний професійно-психологічний відбір та професійно-психологічна підготовка до виконання завдань в екстремальних умовах професійної діяльності.

Перспективу подальших наукових досліджень вбачаємо у проведенні психодіагностичного вивчення за допомогою опитувальника «ОПД» (розробник В.С. Медведєв) та опитувальника МВІ (адаптація та переклад на українську мову В.С. Медведєва) для своєчасного виявлення, профілактики та корекції професійної деформації у поліцейських спецпідрозділів поліції.

Список використаної літератури

1. Баратинська А.В. Дослідження професійного вигорання працівників правоохоронних органів у світлі ідей позитивної психології. Проблеми екстремальної та кризової психології. 2015. Вип. 17. С. 55-66.
2. Бойко В.В. Синдром «емоціонального вигорання» в професіональному общенні. СПб: Сударья, 2001. 2-е изд. 434 с.
3. Борисюк О.М., Фостяк М.В. Дослідження синдрому професійного вигорання у працівників Національної поліції України. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна. 2016. №2. С. 102-112.
4. Карпенко Н.А., Баранюк Н.І. Емоційне вигорання керівних працівників ОВС. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна. 2012. № 1. С. 151-163.
5. Корпус Оперативно-Раптової Дії Національної поліції України: офіційний сайт Національної поліції. URL: <https://www.police.gov.ua/KORD> (дата звернення: 19.12.2018).
6. Костюк А.В. Навчання засобом попередження синдрому емоційного вигорання співробітників органів внутрішніх справ в системі первинної професійної підготовки. Проблеми екстремальної та кризової психології. 2016. Вип. 3. Ч. 1. С. 240-245.
7. Мілорадова Н.Е. Особливості прояву емоційного вигорання у працівників органів внутрішніх справ з різним стажем професійної діяльності. Вісник Національної академії оборони України. Питання психології. 2009. № 2 (10). С. 106-110.

**EXAMINATION OF THE EMOTIONAL EXPRESSION
IN THE POLITICAL SUB-DISTRICT OF THE SPECIAL PURPOSE OF "KORD"****Iryna Didenko***Department of the «KORD»
of the National Police of Ukraine
2, Baggovutovskaya Str., Kyiv, Ukraine, 04107
e-mail: 6379.dia@gmail.com*

The features of manifestations of the "emotional burnout" syndrome in the police units of the special police of the "KORD" of the National Police of Ukraine (n = 495) were investigated. The peculiarities of selection, verification and special training of candidates for service in the special police unit of the "KORD" of the National Police of Ukraine are described. The theoretical analysis of the research of the problem of the syndrome of professional and emotional burnout of law enforcement officers is carried out. The content, symptoms and factors of the formation and development syndrome of "emotional burnout" are disclosed. The main results of the empirical research on the methodology of V. Boyko concerning the formation of symptoms, phases and the level of the "emotional burnout" syndrome in the police units of the special purpose police "KORD" of the National Police of Ukraine are shown. It was found that the phases of "emotional burnout" from the police special forces are not formed, and the syndrome is not characteristic. Respondents do not show signs of burnout or stress. The "resistivity" phase is at the stage of formation in almost 10% of respondents as counteracting stressful influences. The respondents have enough emotional and physical resources, and in a short period of time they can quickly recover. In cases of growing stressful effects, respondents are trying to overcome these symptoms.

Qualitative professional psychological selection and professional psychological training are the basis of successful professional activity of the police special division of the "KORD" police of the National Police of Ukraine. A timely diagnosis of the syndrome of emotional burnout, the introduction of effective preventive measures will reduce the level of burnout of police officers and counteract their professional deformation, which, in turn, will positively affect the quality performance of police units of special purpose assigned to them duties of protection of Ukrainian citizens.

Key words: burnout syndrome, burnout, exhaustion, resistivity, stress, police "KORD", special police unit.

УДК 159.9.07

DOI <https://doi.org/10.30970/2522-1876-2018-3-10>

ОСОБЛИВОСТІ КОПІНГ-СТРАТЕГІЙ ШЛЮБНИХ ПАРТНЕРІВ НА РІЗНИХ ЕТАПАХ ЖИТТЄВОГО ЦИКЛУ СІМ'Ї ТА ЇХ ВПЛИВ НА СІМЕЙНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ

Лариса Дідковська, Олена Абрамюк

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, Україна, 79000,
e-mail: didkovska@gmail.com, e-mail: abramjukelena@gmail.com*

У статті розглянуто теоретичні концепції копінгу в сім'ї в працях зарубіжних психологів і проаналізовано різні точки зору щодо поняття й виникнення сімейного стресу, а також розглянуто специфіку копінг-стратегій на різних етапах життєвого циклу сім'ї. Представлено аналіз результатів власного експериментального дослідження особливостей копінг-стратегій шлюбних партнерів з різним сімейним стажем. Установлено, що домінуючою копінг-стратегією шлюбних партнерів на всіх етапах сімейного життя є стратегія планування вирішення проблеми, для першого і третього періоду життєвого циклу сім'ї характерною є також стратегія «позитивна переоцінка», для другого – «пошук соціальної підтримки», а для четвертого – «самоконтроль». Узагальнено, що чим ширший діапазон копінг-стратегій, які використовує особистість, тим вищий показник її благополуччя. У контексті подружньої взаємодії зі стресом відмічено ефективність вибору емоційно-орієнтованих копінг-стратегій, а також виявлено ознаки діадної взаємодії партнерів у разі зіткнення зі стресочинниками в сім'ях, починаючи з другого періоду життєвого циклу сім'ї, що дає можливість стверджувати, що сім'я має свої специфічні особливості долаання стресу: діадна взаємодія в разі зіткнення зі стресом дає синергійний ефект і позитивно впливає на благополуччя сімейної системи.

З'ясовано, що сім'я відповідає як єдиний організм на зовнішні та внутрішні стресові виклики, копінг є породженням елементів сімейної системи. Виявлено взаємозв'язок копінг-стратегій з характером внутрішньосімейної комунікації та взаємодії й задоволеності шлюбом партнерами. Резюмовано, що спільний сімейний копінг є важливою характеристикою сімейної життєдіяльності, а здатність сім'ї до адекватного, конструктивного подолання складних ситуацій є чинником благополуччя й життєстійкості сім'ї.

Ключові слова: сімейний стрес, копінг, індивідуальні копінг-стратегії, шлюб, діадний копінг, соціальна підтримка, життєвий цикл сім'ї.

Нова інформаційна ера привнесла в наше життя широкий спектр не знаних досі можливостей, і разом із тим стрімкі глобальні зміни принесли людству нові виклики, що пов'язані з прямо пропорційною залежністю інтенсивності інформатизації та урбанізації зі зростанням числа «гіподинамічних» захворювань, а також постійними стресами міського жителя, на якого зрушилися лавина під назвою «надзвичайна інтенсивність» і «швидкість» життя. Пролонговані стреси різної етимології можуть стати причиною дисгармонійного розвитку особистості, виникнення чи загострення внутрішніх конфліктів, погіршення здоров'я та працездатності людини, а також формування деструктивних міжособистісних стосунків. Велика роль у запобіганні таким наслідкам, профілактиці чи ліквідації таких наслідків покладена саме на ефективне застосування копінгу. Уміле і правильне використання копінг-стратегій визначає подальший гармонійний розвиток особистості, сприяє її саморегуляції й конструктивній міжособистісній взаємодії. Теоретичні та прикладні дослідження зарубіжних психо-

логів свідчать про те, що копінг є не окремим, незалежним явищем, а є невід'ємною частиною складного, динамічного процесу особистості, соціального оточення та взаємин. У цьому контексті дослідження сімейного стресу та копіngu в сім'ї є одним із перспективних напрямів дослідження, так як дає можливість отримати відповіді на складні запитання, що назріли в нашому суспільстві: як впливають фактори ризику чи несприятливі події на вразливість до стресу окремої людини та сім'ї загалом; які внутрішні та зовнішні механізми захищають сім'ю від стресу; чому одні сім'ї проходять через важкі випробування й залишаються при цьому щасливими, тоді як інші не можуть справитися й з найменшими труднощами. Сьогодні досить мало емпіричних даних, що описують поведінку шлюбних партнерів у важких ситуаціях і необхідні ресурси, які допомагають долати життєві труднощі сім'єю, тому вкрай актуальною й маловивченою є проблема додання кризових етапів шлюбними партнерами та вплив копінг-стратегій на взаємини в сім'ї та її благополуччя. Саме сімейний і подружній копінг розглядається в зарубіжних дослідженнях як стабілізуючий чинник гомеостазу сімейної системи, а підтримуючий вплив соціального оточення, передусім сім'ї, розглядається як потужний ресурс особистості та її психологічного благополуччя. Тоді як західне наукове товариство останні роки активно працює над проблемою сімейного стресодолання, в українському науковому просторі психологія додання перебуває на стадії формування, коли вона може й має бути залучена для пояснення труднощів і відмінностей в адаптації шлюбних партнерів у різні періоди розвитку сімейної системи.

У зарубіжній психології ґрунтовні дослідження копіngu представлені в працях таких учених, як Р. Лазарус, Л. Мерфі, Р. Моос, М. Селігман, С. Фолькман, Є. Фрайденберг, С. Хобфол та ін. Основоположник концепції «копіngu» Р. Лазарус розглядає його як динамічний процес, що визначається суб'єктивністю переживання ситуації, стадією розвитку конфлікту, зіткненням суб'єкта із зовнішнім світом, і позначає психологічне додання як когнітивні й поведінкові зусилля особистості, спрямовані на зниження впливу стресу. Індивід оцінює для себе величину потенційного стресора, зіставляє вимоги середовища з власною оцінкою ресурсів, якими він володіє, щоб з оптимальною ефективністю справитися із цими вимогами [12]. Отже, копінг може формуватися за допомогою науціння: людина здатна навчатися нових способів додання, переосмислювати наслідки та значення стресу, розширювати власні знання й уявлення про способи його уникнення чи додання, а також утворювати та закріплювати стійкі ситуативні спрямовані дії для усунення стресу і зменшення напруження. За Франклом, життя має сенс у всіх його проявах, тому людина може знайти сенс і в періоди стресу чи кризи, а отже, в її волі змінити ситуацію на свою користь. Саме тому концепція «копіngu» набула все більшої розробленості й популярності, звучить сьогодні як потужний ресурс особистості в разі зіткнення з об'єктивно та суб'єктивно значущим для неї стресочинником, а також включає реакцію не тільки на надмірні вимоги чи на такі, що перевищують ресурси людини, а й на щоденні стресові ситуації. У широкому значенні копінг включає всі види взаємодії суб'єкта зі стресовою ситуацією, зокрема спроби оволодіти або пом'якшити, пристосуватись або відхилитись від вимог складної ситуації, він пов'язаний із системою спрямованих дій, прогнозуванням результату процесу, творчим породженням нових виходів і рішень важкої чи проблемної ситуації. У вузькому значенні під копінгом розуміється стратегія та спосіб додання людиною стресової ситуації.

Одна з перших в історії спроб вивчення сімейних криз зроблена Р. Хіллом. У монографії автор описав модель сімейної кризи в період тривалої відсутності батька й концепцію копіngu сімейного стресу. Згідно з АВСХ – моделлю Р. Хілла, сімейні кризи (Х) залежать від таких факторів: стресора (А) сімейних, ресурсів (В), суб'єктивної інтерпретації стресора в сім'ї (С) [10]. Стреси, що переживає сім'я, перевіряють сімейну систему на міцність,

життєстійкість і здатність відновлювати сили після перенесеного напруження. Але, накопичуючись і перекриваючи один одного, сімейні труднощі можуть деструктивно впливати на внутрішньосімейний клімат, приводити сім'ю до ситуації ризику для благополуччя сім'ї, а також благополуччя і здоров'я її членів. Вищеописані питання розглядаються в західній психології передусім у рамках теорії сімейних систем М. Боуена [6], відповідно до якої «сім'я є системою, оскільки зміни в одній частині призводять до компенсаторних змін в інших частинах сім'ї». Під сімейною кризою розуміється стан сімейної системи, яка характеризується порушенням гомеостатичних процесів, що призводять до фрустрації звичних способів функціонування сім'ї та неможливості впоратися з новою ситуацією, використовуючи старі моделі поведінки [8].

У працях російська дослідниця О. Куфтяк підсумовує широко представлені теоретико-емпіричні розробки сімейного стресу в роботах Г. Боденмана, С. Картера, Р. Кесслера, П. Вацлавик, М. Перре й інших зарубіжних дослідників, що стосувалися вияву найбільш значущих для сімейної життєдіяльності стресів, а також способів їх подолання [1; 2; 9]. У ситуації стресу очевидним є те, що збільшується емоційне навантаження на партнерів, звідси підвищена концентрація на власних потребах і знижена толерантність до потреб інших, підвищення конфліктності, неадекватність реакцій, вразливість і підвищення загальної тривоги. Ці процеси, руйнуючи, впливають на відносини, знижуючи сімейну згуртованість та адаптаційні можливості сім'ї. Однак, незважаючи на патогенність описаних наслідків переживання стресів у сімейному житті, як відзначає швейцарський дослідник Г. Боденманн, їх масштаб залежить від сімейних ресурсів, уміння вирішувати проблеми й долати стреси [9]. У протистоянні стресу відіграють роль як потенційні характеристики стійкості кожного окремо взятого члена сім'ї, так і сім'ї як цілісної й функціональної структури. Життєві труднощі впливають на кожен елемент усередині системи та на сім'ю як єдине ціле. Вплив складних життєвих ситуацій порушує функціонування сімейної системи, що неминуче впливає й на благополуччя членів сім'ї та їхні взаємини, викликає стан внутрішнього напруження та дискомфорту, слугує джерелом соматичних, нервово-психічних і поведінкових розладів. Однак основні внутрішньосімейні процеси мають і протилежне значення: вони допомагають впоратися зі стресом як окремим членам сім'ї, так і сім'ї загалом. Ці процеси дають родині змогу згуртуватися в кризовій ситуації, протистояти стресу, зменшити небезпеку руйнування сім'ї та оптимально пристосуватися до ситуації. О. Куфтяк говорить, що особливий інтерес становить вивчення можливостей членів сім'ї щодо організації власної поведінки у важкій ситуації як у формі психологічного захисту від неприємних переживань, так і у формі конструктивної активності, спрямованої на подолання труднощів [1]. У фокусі представленого емпірично дослідження перебуває те, що можуть зробити шлюбні партнери як суб'єкти активності, за рахунок чого вони долають стресові ситуації та який вплив це чинить на благополуччя сім'ї.

Мета статті полягає в представленні емпіричного дослідження виявленої специфіки та динаміки копінг-поведінки шлюбних партнерів на різних етапах життєвого циклу сім'ї, їх впливу на задоволеність шлюбом партнерів і характер їхнього сімейного спілкування та взаємодії в конфліктних ситуаціях.

Реалізація поставленої мети передбачає виконання таких завдань:

- 1) дослідити й описати особливості копінг-стратегій шлюбних партнерів на кожному з етапів життєвого циклу сім'ї;
- 2) виявити специфіку копінгу шлюбних партнерів і їх взаємозв'язок з благополуччям сім'ї;
- 3) визначити домінуючі стратегії та їх вплив на функціонування сімейної системи.

Відповідно до визначеної мети і сформульованих завдань, використано комплекс емпіричних і математичних методів дослідження. Методиками дослідження, що описують копінг-стратегії партнерів, стали: 1. Опитувальник «Способи долаючої поведінки» (WCQ) Р. Лазаруса, С. Фолькман, адаптований Т. Крюковою, О. Куфтяк, М. Замишляєвою; 2. Тест «Подолання складних життєвих ситуацій» (SVF 120) В. Янке й Г. Ердмана в адаптації Н. Водоп'янової. Методиками, що описують благополучне функціонування сім'ї, стали: 1. Методика «Спілкування в сім'ї» (Ю. Альошина, Л. Гозман, Е. Дубовська); 2. Тест-опитувальник задоволеності шлюбом (В. Столін, Т. Романова, Г. Бутенко); 3. Тест опису поведінки в конфліктній ситуації Томаса-Кіллена (ТКІ) в адаптації Н. Грішиної. Статистичне опрацювання даних здійснювалося за допомогою комп'ютерної програми STATISTICA 10.0, використано дискримінантний аналіз, лінійну кореляція Пірсона, однофакторний дисперсійний аналіз і метод множинних порівнянь тест Шеффе.

Для досягнення поставлених цілей проведено експериментальне дослідження за участю 94 осіб. У фокусі експериментального дослідження є 47 пар, що перебувають у шлюбі, із сімейним стажем від одного до 32 років. Досліджувані пари, які добровільно погодилися взяти участь у дослідженні, перебувають в офіційно зареєстрованому шлюбі, сім'я їх є повною, функціонуючою та не належить до сімей «груп ризику». Ураховуючи обсяг вибірки та спираючись на теоретичний аналіз загальноприйнятих класифікацій життєвого циклу сім'ї [3; 7], за основу поділу на групи, що відображають характерні періоди шлюбу, взята науково обґрунтована класифікація В. Сисенка [5]. Респондентів поділено на чотири групи: 1) 0–4 роки – дуже молоді сім'ї; 2) 5–9 років – молоді сім'ї; 3) 10–19 років – середні (або зрілі) сім'ї; 4) 20 і більше років – літні сім'ї. Окрім цього, результати дискримінантного аналізу підтвердили достовірність розподілу (75,5%). До першої групи ввійшли 12 сімейних пар, відповідно, 24 особи, до другої – 14 пар (28 осіб), до третьої – 14 пар (28 осіб), до четвертої групи – 7 пар (14 осіб).

У ході дослідження, спрямованого на встановлення особливостей копінг-стратегій шлюбних партнерів з різним сімейним стажем, описано також задоволеність шлюбом партнерами. Середнє значення задоволеності шлюбом високе ($mean=35,7$) як у всій досліджуваній групі, так і в динаміці, що свідчить про те, що в середньому досліджувані нами респонденти з «абсолютно благополучних» сімей. Варто додати, що в другому й четвертому періоді життєвого циклу сім'ї показник задоволеності шлюбом дещо нижчий, однак усе ж середнє значення його потрапляє у відрізок, названий авторами методики «благополучний» ($mean_2=33,7$, $mean_4=33,4$). Отже, під час детального аналізу емпіричних даних дослідження виявлено, що в 30% сімей досліджуваної групи один із партнерів незадоволений шлюбом. Так, розглядаючи сім'ю як цілісність, не можна оминати цю особливість, оскільки незадоволеність одного з партнерів створює негативний ґрунт для розвитку цілісної функціональної сімейної системи загалом [6]. Ураховуючи це, виділено три типи сім'ї: благополучні, латентно неблагополучні та неблагополучні, а результати для чотирьох періодів представлено в таблиці 1.

Таблиця 1

Відсоткове співвідношення пар за типом сім'ї для 4 періодів, %				
Тип сім'ї	1 період	2 період	3 період	4 період
Благополучна сім'я	75	50	79	43
Латентно неблагополучна сім'я	25	36	21	43
Неблагополучна сім'я	0	14	0	14

Наведена таблиця відкриває приховані статистичним усередненням проблеми функціонування сімейної системи. На стадії молодшої та літньої сім'ї благополучними можна вважати лише близько половини сімей, у 14% сімей обох названих вище періодів незадоволені своїм шлюбом обидва партнери та 36% і 43% сімей, відповідно, увійшли в групу, названу латентно неблагополучною, так як один із партнерів у шлюбі незадоволений своїм становищем, а це, на думку сімейних психотерапевтів, призводить до порушення функціональних зв'язків усередині сімейної системи, знижує загальний рівень емоційного комфорту й ефективність сімейних механізмів інтеграції сім'ї [4; 8]. У перших трьох періодах незадоволені шлюбом у більшості жінки, найвищий показник (80%) у другому періоді, що може бути пов'язано в тому числі з нормативною кризою (перехід сімейної системи від однієї стадії свого розвитку на іншу) – утворенням тріади, періодом, коли на жінку зрушується низка фізичного і психологічного навантаження, у зв'язку з народженням дитини. На останньому етапі «літньої сім'ї» 67% чоловіків, незадоволених шлюбом, що теж може бути пов'язано з нормативною кризою, названою в літературі кризою «порожнього гнізда» [7].

Найбільш важливим для характеристики сім'ї є те, які заходи вживає сім'я як суб'єкт активності в разі зіткнення з важкою життєвою ситуацією. Труднощі й кризи можуть бути засобом інтеграції сім'ї, і така інтеграція залежить від здатності й умінь її членів знаходити спільні чи комплементарні способи подолання проблем. Особливості сімейної життєдіяльності є ресурсами соціального простору сім'ї, а отже, будуть визначати структуру сімейного подолання. Натепер в Україні немає методики, що досліджувала б спільний діадний копінг, тому в дослідженні використано найвідомішу й найбільш обґрунтовану методику Лазаруса-Фолькман (результати на рис. 1), яка визначає індивідуальні копінг-стратегії, і при цьому збережений фокус саме на діадній взаємодії, що дає змогу отримати відповіді на запитання: застосування яких саме індивідуальних копінг-стратегій чинить позитивний вплив на благополучне функціонування сім'ї, які механізми впливають на її інтеграцію, а також які ознаки діадної взаємодії простежуються в копінг-стратегіях шлюбних партнерів.

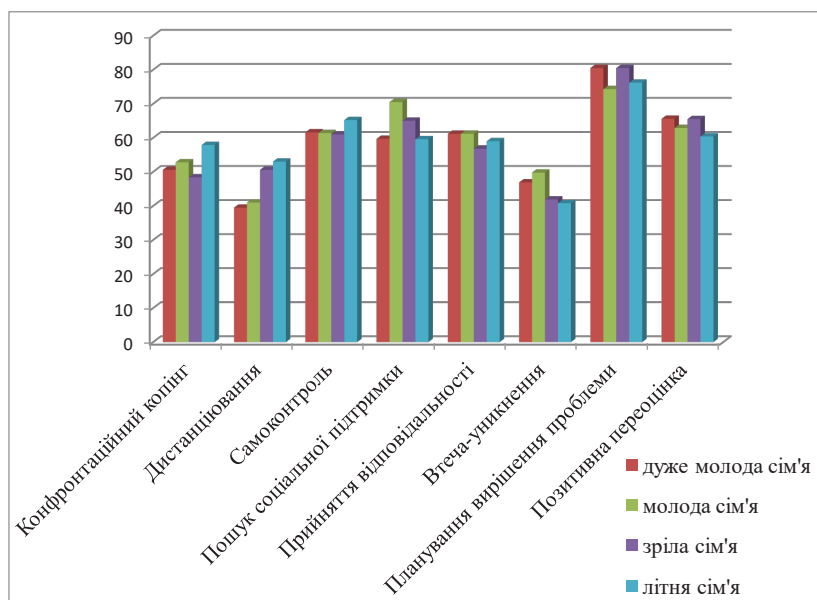

Рис. 1. Середні значення показників копінг-стратегій для чотирьох періодів ЖЦС

Домінуючою копінг-стратегією досліджуваної групи є стратегія «Планування вирішення проблеми», тобто вирішення проблем у досліджуваних сім'ях відбувається за рахунок цілеспрямованого аналізу ситуації й можливих варіантів поведінки, шлюбні партнери планують власні дії з урахуванням об'єктивних реалій, минулого досвіду та власних чи соціальних ресурсів. З огляду на те що низка науковців [1; 12] зараховує цю стратегію до однієї з найефективніших у подоланні стресу, а також те, що середній показник задоволеності шлюбом у загальній групі досліджуваних загалом, а також у підгрупах зокрема високий, а досліджувані, посилаючись на шкалу тесту-опитувальника задоволеності шлюбом, зараховують себе в середньому до благополучних, можна говорити про те, що проблемно-орієнтований копінг є ефективною стратегією й у сімейній взаємодії, що не лише допомагає долати життєві труднощі, а й підтримувати високий рівень життєздатності сімейної системи та її благополуччя.

Разом із тим кожному з періодів життєвого циклу сім'ї притаманний свій характерний лише цьому періоду копінг. «Дуже молода сім'я» досліджуваної групи характеризується вибором копінг-стратегій, що спрямовані на вирішення проблеми та її позитивну переоцінку. Позитивна переоцінка трактується як подолання негативних переживань у зв'язку з проблемою за рахунок її позитивного переосмислення, розгляду її як стимулу для особистісного зростання. Відзначено симетричний характер узгодженості копінгу подружжя, що спостерігається у виборі позитивної стратегії подолання. Помірно виражена стратегія «самоконтроль», «прийняття відповідальності» й «утеча-уникнення», середнє значення стратегії «конфронтація» є вищим, ніж у третій групі, є відображенням сімейної взаємодії пристосування в період утворення діади, коли кожен із партнерів намагається встановити свої правила функціонування системи та розділити права, обов'язки й відповідальність у сім'ї з максимальною вигодою для себе. Варто відмітити низький рівень стратегії «дистанціювання», що має на меті в тому числі зберігати емоційні ресурси особистості, отже, відсутність чи низька вираженість цієї стратегії в арсеналі партнерів може нести в собі латентну небезпеку перевантаження їхньої психіки в майбутньому. Аналіз копінг-стратегій цього періоду свідчить про те, що партнери мають власну модель психологічного додання, що знаходиться на етапі творення узгодженої поведінки в разі зіткнення з труднощами.

Для другого періоду життєвого циклу сім'ї характерними є поєднання таких копінг-стратегій: яскраво вираженою стратегією є «пошук соціальної підтримки», що властива жінкам цього періоду, найнижчий рівень порівняно зі всією групою стратегії – «планування вирішення проблем», яка використовується переважно чоловіками; помірно виражені стратегії – «прийняття відповідальності», «самоконтроль», «позитивна переоцінка», «конфронтаційний копінг», «дистанціювання». З одного боку, таке поєднання свідчить про комплементарний характер взаємодії подружньої пари під час напруженого періоду проходження сім'єю нормативної кризи «утворення тріади», коли чоловік знаходиться в більш адаптивній позиції, ніж соціально ізольована дружина, а отже, один із партнерів виконує так звану «захисну буферизацію», що включає спроби позитивного налаштування партнера на подолання труднощів і готовність узяти на себе відповідальність за вирішення проблеми; з іншого – низький рівень задоволеності шлюбом жінок цього періоду в поєднанні з не характерною стратегією для всієї групи досліджуваних «утеча-уникнення» в цьому періоді має ознаки деструктивної взаємодії подружжя, що виражається у спрямованості чоловіка на вирішення зовнішніх проблем і його «сліпоті» до психологічних потреб жінки та внутрішньосімейного дискомфорту. На тлі загальної активності чоловіка залишаються незадоволеними потреби жінки у визнанні й потребності, загострення яких, а також високий рівень фізичного та психологічного виснаження обох партнерів можуть стати передумовою руйнування сім'ї. Тому особливо важливими в цей час є емоційна підтримка партнерами один одного, визнання однакової цінності кожного з членів сімейної системи, їх взаємодоповнюваність, спрямування зусиль чоловіка не лише на вирішення матеріальних проблем, а жінки – на занурення в клопоти, пов'язані з дитиною, а й підтримання такого значимого в цей період міжособистісного контакту між шлюбними партнерами.

Для третього періоду сімейного життя характерним є поєднання таких копінг-стратегій: яскраво виражені стратегії «планування вирішення проблем», «позитивна переоцінка», «пошук соціальної підтримки», «самоконтроль», помірно виражені – «дистанціювання» «прийняття відповідальності», майже не вираженими є стратегії «конфронтація» та «втеча-уникнення». Шлюбні партнери на 3 етапі життєвого циклу сім'ї долають проблеми шляхом активного їх вирішення й цілеспрямованого аналізу ситуації, включають життєві труднощі в більш широкий контекст роботи над саморозвитком, вони вміють побачити проблему під іншим ракурсом, знаходять сенс у різних проявах життя, бачити в проблемі складність, перешкоду, яку можна подолати, а не аніж горе чи безвихідь. Разом із тим вони вміють використовувати інформаційні, емоційні, соціальні ресурси для подолання життєвих труднощів і розуміють цінність сім'ї, здатні розглядати її як «фортецю», що забезпечує захист і відновлення особистості, дає їй змогу бути резистентною до зовнішніх стресочинників. Отже, такі внутрішньосімейні процеси дають родині можливість згуртуватися в кризовій ситуації, протистояти стресу, зменшити небезпеку руйнування сім'ї та оптимально пристосуватися до складних життєвих обставин, що свідчить про яскраво виражені ознаки застосування діадного копіngu подружжям, описані в працях Г. Боденмана.

Для четвертого періоду сімейного життя характерним є об'єднання таких копінг-стратегій: яскраво виражені стратегії «планування вирішення проблем», «самоконтроль», «конфронтаційний копінг», помірно виражені – «дистанціювання», «пошук соціальної підтримки», «прийняття відповідальності» й «позитивна переоцінка», майже не використовують стратегії «втеча-уникнення». Результати дослідження вказують на міцнішу позицію жінки в сімейній парі, так як саме вона активно в цей період застосовує стратегії «планування вирішення проблем» і «конфронтаційний копінг», тоді як чоловік більш пасивний у разі зіткнення з труднощами. Така взаємодія має ознаки комплементарної, однак, ураховуючи критично низький для групи (67%) показник незадоволеністю шлюбом чоловіками, потрібно відмітити небезпеку такого становища чоловіка, разом із тим зазначити відсутність «буферного захисту» з боку жінки, що мало б виражатися в позитивному налаштуванні та підтримці партнера, а не в дистанціюванні від нього.

Для загальної досліджуваної групи в результаті кореляційного аналізу (при $p < 0,01$) установлений прямий зв'язок між показником задоволеності шлюбом і довірою в спілкуванні з партнером ($r=0,50$), схожістю в поглядах ($r=0,59$), легкістю спілкування в сім'ї ($r=0,625$), психотерапевтичним спілкуванням ($r=0,68$), пристосуванням ($r=0,37$), а також обернений взаємозв'язок із уживанням психотропних речовин ($r=-0,355$) і конкуренцією ($r=-0,41$) (рис. 2).

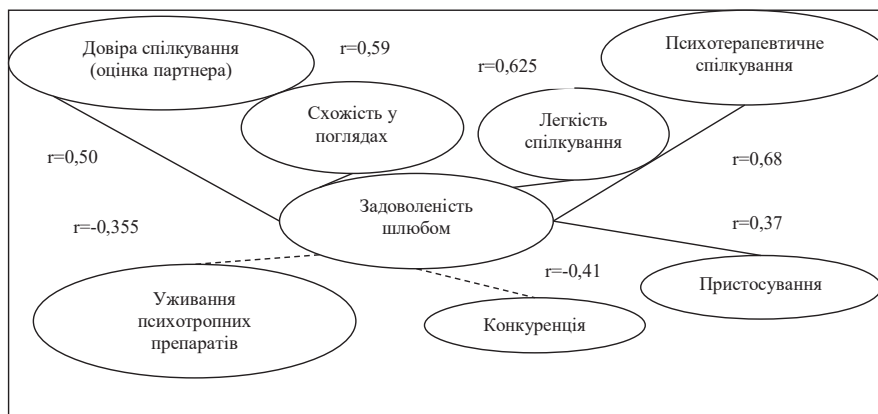

Рис. 2. Взаємозв'язки задоволеності шлюбом, характеру спілкування в сім'ї та копінг-стратегій шлюбних партнерів

Окрім цього, встановлено обернені кореляції між типом сім'ї та конфронтаційним копінгом ($r=-0,30$), уживанням психотропних речовин ($r=-0,43$) та конкуренцією ($r=-0,29$) (рис. 3).

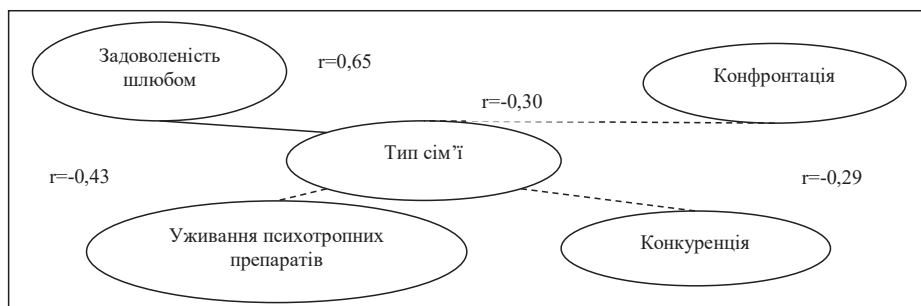

Рис. 3. Взаємозв'язки типу сім'ї та копінг-стратегій шлюбних партнерів

Установлені залежності свідчать про те, що для благополучної сім'ї досліджуваної групи характерними є довіра й легкість спілкування, розуміння та прийняття партнера, пристосування один до одного у вирішенні конфліктних ситуацій. Для сім'ї, де задоволені шлюбом обидва партнери, не властиво застосовувати конфронтаційний копінг, рятуватись від стресу за допомогою ліків, тютюну чи алкоголю, шлюбні партнери не схильні застосовувати стратегії протистояння в конфліктах, задоволені шлюбом партнери зважають на інтереси один одного й цінують міжособистісні стосунки, вважаючи певною мірою «лікувальними», про що свідчить високий позитивний показник психотерапевтичного спілкування.

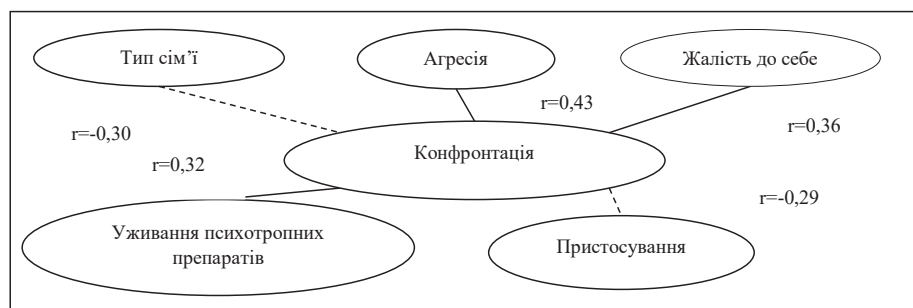

Рис. 4. Взаємозв'язки копінг-стратегії конфронтація, типу сім'ї, реакції на стрес і пристосування

Отримані прямі кореляції між показниками конфронтація та жалість до себе ($r=0,36$), агресія ($r=0,43$), вживання психотропних препаратів ($r=0,32$) та обернені кореляції з типом сім'ї ($r=-0,30$) і пристосуванням ($r=-0,29$). Така залежність указує на те, що до конфронтаційного копінгу схильні партнери з неблагополучних і латентно неблагополучних сімей, які не вміють пристосовуватися в сімейному житті один до одного, окрім цього, потрібно відмітити, що разом з активним і не завжди цілеспрямованим доданням труднощів у таких партнерів вищий рівень агресії в поєднанні із жалістю до себе, вони схильні знаходити порятунок від проблем в алкоголі чи з допомогою інших психотропних речовин (рис. 4.)

Установлений прямий взаємозв'язок між показниками дистанціювання та сімейного стажу ($r=0,27$), а також жалості до себе ($r=0,30$), позитивних стратегій 1 ($r=0,32$), самоконтролю ($r=0,33$) та втечі-уникнення ($r=0,37$) свідчить, що стратегію подолання негативних переживань за рахунок суб'єктивного зниження її значущості та ступеня емоційного залучення в неї використовують більш зрілі сім'ї та зі збільшенням сімейного стажу все частіше. Також відмічено, що стратегію дистанціювання в загальній групі досліджуваних використовують у поєднанні із самовиправданням, самоконтролем, самосхваленням, при цьому часто себе жаліючи, і за рахунок заперечення проблеми відволікаються від життєвих труднощів, знижують негативні переживання (рис. 5).

Рис. 5. Кореляції дистанціювання, сімейного стажу, позитивних копінг-стратегій, втечі-уникнення та самоконтролю

Між показниками планування вирішення проблеми та жалості до себе ($r=-0,28$) встановлено обернений зв'язок і прямі кореляції з показниками взаєморозуміння в сім'ї ($r=0,34$), позитивними стратегіями ($r=0,42$ і $r=0,27$), позитивною переоцінкою ($r=0,45$), що говорить про те, що шлюбні партнери, які долають проблеми шляхом активного їх вирішення й цілеспрямованого аналізу ситуації, схильні в тому числі до позитивного переосмислення життєвих труднощів, включають їх у більш широкий контекст роботи над саморозвитком, партнери в таких сім'ях мають вищий рівень взаєморозуміння, вони вміють побачити проблему в іншому ракурсі, а також використовувати інформаційні, емоційні, соціальні ресурси для її подолання (рис. 6).

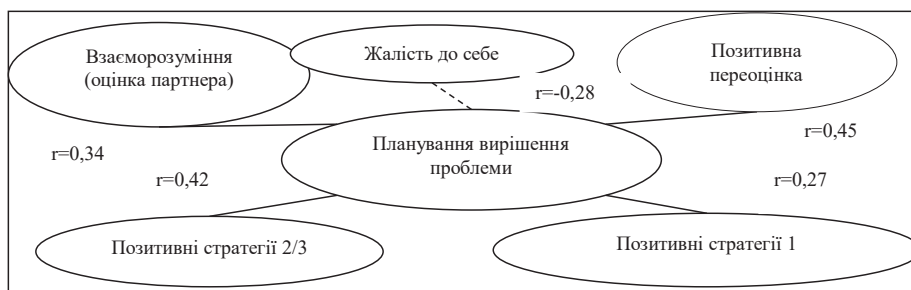

Рис. 6. Взаємозв'язки показників планування вирішення проблеми, взаєморозуміння в сім'ї та позитивних стратегій шлюбних партнерів

Важливо відмітити переважне використання шлюбними партнерами досліджуваної групи копіngu «позитивна переоцінка», що полягає в подоланні негативних переживань у зв'язку з проблемою за рахунок її позитивного переосмислення, розгляду її як стимулу для особистісного зростання. Середній показник по групі й по підгрупах потрапляє в діапазон частого застосування, найвищі середні значення – у 1 і 3 груп.

Результати порівняльного аналізу підтверджують відмінності між утвореними групами сімей на чотирьох періодах життєвого циклу як у виборі копінг-стратегій і взаємодії в конфліктних ситуаціях, так і в характері сімейного спілкування та задоволеності шлюбом партнерами, результати тесту Шеффе для чотирьох періодів сім'ї подано в таблиці 2.

Таблиця 2

Результати тесту Шеффе для чотирьох періодів ЖЦС

	1 період	2 період	3 період	4 період
Задоволеність шлюбом	35,13	33,67	39,39	33,36
Схожість у поглядах	15,88	18	19,68	16,07
Психотерапевтичне спілкування	18,71	18,64	20,57	18,07
Дистанціювання (за Лазарусом)	39,5	41,04	50,57	53,07
Конкуренція (за Томасом)	3	5,36	2,68	4,14
Компромiс (за Томасом)	8,54	7,04	6,89	7,29
Уникнення (за Томасом)	6,25	5,43	7,32	6,64

Найвищий рівень задоволеності шлюбом у досліджуваних періоду «зріла сім'я», окрім цього, важливо відмітити, що для сім'ї цього періоду характерний високий рівень психотерапевтичного спілкування, тобто партнери довіряють і підтримують один одного, такі відносини позитивно впливають на сімейну систему, створюючи емоційно комфортні та стабільні умови життя для кожного з її членів. Окрім цього, така взаємодія має характер діадного копіngu, що дає підстави стверджувати про його ефективність і доцільність більш детального вивчення механізмів його утворення в подальших дослідженнях. Особливістю цього періоду є також найнижчий рівень конкуренції в конфліктних ситуаціях, тобто партнери в разі виникнення конфлікту не лише враховують власні інтереси, а й піклуються про інтереси іншої сторони, що вкрай важливо для вирішення саме сімейних конфліктів. Помірно виражена стратегія пошуку компромісу в конфліктних ситуаціях, такий спосіб взаємодії є характерним для егалітарної сучасної сім'ї, де партнери володіють однаковою владою та ресурсами. Цікавим є те, що найвищий рівень компромісу для 1 періоду – у «дуже молодих» сім'ях, і ця стратегія має право на існування лише в короткотривалій співпраці чи для прийняття тимчасового рішення, тому не повинна бути домінуючою в сімейних стосунках.

Для глибшого розуміння специфічних відмінностей етапів сімейного життя й з'ясування особливостей вибору копінг-стратегій окремо чоловіками та жінками на різних етапах сімейного життя доцільно порівнювати групи, враховуючи стать, результати множинних порівнянь за тестом Шеффе представлені в таблиці 3.

Таблиця 3

Результати тесту Шеффе для чотирьох періодів сімейного життя (враховуючи стать)

	1 період		2 період		3 період		4 період	
	Ж	Ч	Ж	Ч	Ж	Ч	Ж	Ч
Задоволеність шлюбом	34,3	35,9	31,3	36,1	40,4	38,4	35	31,7
Схожість у поглядах	16,8	15	17,8	18,2	19,9	19,4	16	16,1
Психотерапевтичне спілкування	19,3	18,1	18	19,3	21,3	19,9	17,3	18,9
Планування вирішення проблем	81,8	79,2	68,3	80,36	82,5	78,5	70,7	81,7
Дистанціювання (за Лазарусом)	41	47	41	42	46	55	56	50
Прийняття відповідальності	66	56	56	76	63	51	74	44
Конкуренція (за Томасом)	4,1	1,9	5,2	5,4	2,25	3,9	4	4,2
Уникнення (за Томасом)	5,8	6,7	5,9	5	7,2	7,5	7,5	5,8

Важливо відмітити, що у шлюбних партнерів 2 та 4 періодів найнижчий рівень задоволеності шлюбом, зокрема найнижчий рівень задоволеності в жінок на другому етапі сімейного життя й у чоловіків – на четвертому. З огляду на статистично значущу відмінність, а також зроблені попередні висновки щодо названих періодів, варто відмітити, що нормативна криза як додатковий стресочинник істотно впливає на взаємодію подружжя в цих періодах і разом із тим засвідчує неефективність обраних партнерами копінг-стратегій і їх негативний вплив на функціонування сімейної системи загалом. У другому періоді суттєво виражена стратегія конкуренції під час взаємодії в конфліктних ситуаціях, що говорить про зниження адекватної внутрішньосімейної взаємодії, коли партнери відстоюють лише власні інтереси. Цікавим є й те, що стратегія конкуренції властива обом партнерам 2 періоду, у разі зіткнення інтересів у конфлікті, враховуючи вразливість жінки в цей період, що пов'язана з народженням і піклуванням про дитину, до того ж часто вони залежні матеріально від партнера, «виграє» чоловік. Потрібно відмітити, що «виграш» умовний, оскільки сім'я – це не поле битви, що підтверджує низький рівень задоволеності шлюбом жінок, а отже, і порушення гомеостазу сімейної системи. При цьому важливо звернути увагу на статистично значимий найвищий рівень показника прийняття відповідальності чоловіками у 2 періоді, що говорить про те, що чоловік не бездіяльний у цей період, перед ним стоять не менші виклики, ніж перед жінкою, оскільки він почуває відповідальність не лише за дружину, а й за нового члена сім'ї – дитину. На тлі загальної активності чоловіка залишаються незадоволеними потреби жінки у визнанні й потребності, також відмічено її пасивну позицію, порівняно з іншими періодами, про що свідчать найнижчий показник планування вирішення проблем, а також низький показник прийняття відповідальності. Загострення незадоволених проблем жінки, високий рівень фізичного та психологічного виснаження обох партнерів можуть стати передумовою для руйнування сім'ї. Тому особливо важливими в цей час є емоційно-орієнтовані копінг-стратегії партнерів, взаємопідтримка та визнання однакової цінності кожного з членів сімейної системи, їх взаємодоповнюваність, спрямування зусиль чоловіка не лише на вирішення матеріальних проблем, а жінки – на занурення в клопоти, пов'язані з дитиною, а й підтримання такого значимого в цей період міжособистісного зв'язку між шлюбними партнерами.

У четвертому періоді при низькому рівні задоволеністю шлюбом чоловіками відмічено найнижчий рівень прийняття відповідальності ними. Таке «дефектне» становище чоловіка (неучасть у сімейних процесах) є латентною проблемою сучасного суспільства. Так, під час кризи «порожнього гнізда» особливо уразливим стає чоловік, він відчуває себе не потрібним і не залученим у сімейні події. Водночас жінка активно бере участь у догляді за онуками, допомагає по господарству їй, на жаль, утрачає взаємозв'язок із партнером, про що свідчить вищий рівень дистанціювання та нижчий порівняно з чоловіками в цей період рівень психотерапевтичності стосунків у жінок 4 періоду, тобто жінки, попри загалом високий рівень використання активних копінг-стратегій, не розглядають чоловіка повною мірою як шлюбного партнера. Такий дисбаланс провокує сімейні конфлікти, знижує рівень емоційного комфорту в сім'ї та створює передумови для використання деструктивних стратегій зниження напруження, викликаного стресом, так званої «втечі від проблем» чоловіка, що може виявлятися й у вживанні алкоголю, і в психосоматичних захворюваннях партнера, і в пошуку підтримки та визнання «на стороні», і в надмірному трудоголізмі тощо.

Ураховуючи те, що задоволеність шлюбом жінок у 4 періоді та чоловіків у 2 періоді висока, можна зробити висновок, що вони не бачать і не розуміють проблем, які виникають у стосунках із шлюбним партнером, ігнорують їх і часто використовують дезадаптаційні варіанти комунікації та взаємодії. У четвертому періоді в жінок найвищий рівень уникання, що свідчить про втечу від з'ясування сутності конфлікту, залученість в інші компенсаторні сімейні процеси. У другому ж періоді в чоловіків найвищий рівень конкуренції, що говорить про егоїстичний вектор взаємодії й деструктивний її характер у ситуації нормативної кризи – зміни структури сімейної системи. Тоді як жінці на цьому етапі потрібна опора, підтримка та захист, чоловік спрямований на відстоювання власних інтересів, задоволення своїх потреб і не враховує при цьому інтересів усіх членів сімейної системи. Очевидно, що описані періоди не прості для обох партнерів, тут варто відмітити, що для гармонізації стосунків необхідні спільні зусилля обох партнерів, їх розуміння й осмислення важливості злагодженості дій, взаємопідтримка в стосунках, конгруентність поглядів обох партнерів на зовнішній світ та усвідомлення цінності сім'ї.

Отже, підсумовуючи, варто відмітити, що проблемно-орієнтовні стратегії додання стресу є загалом ефективнішими в тому числі й у подружній взаємодії. Разом із тим застосування відразу декількох копінг-стратегій більш ефективно, ніж вибір тільки одного конкретного способу реагування на стресову ситуацію, копінг-стратегії, що неефективні в одних ситуаціях, можуть виявитися цілком ефективними в інших. Варто зазначити також у контексті подружньої взаємодії зі стресом ефективність вибору емоційних копінг-стратегій і спростувати гіпотезу про однозначність ефективності лише проблемно-орієнтованих копінг-стратегій, що закріпилася в наукових публікаціях. У одній із останніх робіт Р. Лазарус справедливо спростовує свої попередні твердження, зазначаючи, що «в природі частини процесу взаємодіють як злагоджений механізм, тому розділити й визначити їх як конкурентів означає спотворити фактичний метод їх функціонування» [11, с. 22]. Окрім того, виявлено явні ознаки діадної взаємодії партнерів у разі зіткнення зі стресочинниками в сім'ях із другого періоду життєвого циклу сім'ї, що дає можливість стверджувати, що сім'я має свої специфічні особливості додання стресу: діадна взаємодія в разі зіткнення зі стресом дає синергічний ефект і позитивно впливає на благополуччя сімейної системи. Натомість відсутність спільності та комплементарності у взаємодії подружжя в разі зіткнення зі стресом може мати руйнівний вплив на їхні міжособистісні стосунки та внутрішньосімейний клімат, а також може порушувати функціональну цілісність сімейної системи.

Результати емпіричного дослідження підтвердили найсучасніші дослідження про важливу роль сімейного копіngu в разі зіткнення зі стресогенними чинниками, а також

засвідчили, що емоційно-позитивна включеність шлюбних партнерів, що виявляється в зверненні у важкій ситуації до емоційного складника подружніх відносин шляхом демонстрації подружжям почуттів, переживань і фізичної прихильності один до одного, взаємопідтримки, неконкуруючої взаємодії, відображає специфічність долаючої поведінки в сім'ї як цілісній структурі, заснованій на близьких емоційних відносинах. Варто відмітити, що результати свідчать про ефективність поєднання проблемно-орієнтованих та емоційних копінг-стратегій у контексті сімейних труднощів.

На основі проведеного емпіричного дослідження доводиться констатувати, що, попри обґрунтування теоретиками специфіки нормативних криз та окреслення широкого спектру можливих способів подолання стресу, на практиці залишається ще багато невирішених питань, передусім пов'язаних із невмінням шлюбними партнерами пристосовуватися один до одного, враховуючи особливості кожного з періодів розвитку сімейної системи, а також разом долати труднощі, враховуючи цінність сімейного інституту. Ця проблема сьогодні набуває особливого значення, оскільки, з одного боку, наукові досягнення для її розв'язання сягнули апогею, однак без здійснення реальних виважених кроків щодо популяризації досягнень способів подолання сімейних труднощів, пов'язаних із нормативною кризою, вона залишиться, на жаль, лише на теоретичному рівні, а розв'язання практичними психологами наслідків таких накопичених проблем є доволі складними. Тому, на наш погляд, важливо проводити педагогічно-виховну роботу щодо окреслених питань на етапах формування особистості, на «передстадіях» утворення сімейної ячейки соціуму в рамках освітніх закладів, а також здійснювати підтримуючу консультаційну опору на стадіях розвитку сімейної системи для успішної внутрішньосімейної взаємодії в рамках психологічного консультування. Досвід, отриманий людиною в її батьківській сім'ї, не є єдиним сценарієм власного життя, тому розуміння й осмислення цього, а також теоретико-практичні знання долаання труднощів і створення гармонійних збалансованих взаємин можуть стати платформою вирішення низки сімейних проблем, що назріли сьогодні в суспільстві.

Для підтвердження позитивних результатів щодо встановлення вищої ефективності сімейного копінгу порівняно з індивідуальним заплановано провести ґрунтовне дослідження репрезентативної вибірки, при цьому забезпечити методичний інструментарій психодіагностики спільних сімейних копінг-стратегій, що дало б змогу зробити фундаментальні висновки, на основі яких стане можливим надавати науково обґрунтовані рекомендації практичним психологам, а також утілювати на практиці освітні програми, що включали б спеціальні психологічні знання з урахуванням сенситивних періодів розвитку людини.

Список використаної літератури

1. Куфтяк Е.В. Психология семейного совладания: монография. Кострома: КГУ им. Н.А. Некрасова, 2010. 320 с.
2. Куфтяк Е.В. Психология семьи: регуляция и защита. Кострома: КГУ им. Н.А. Некрасова, 2011. 384 с.
3. Сатир В. Психотерапия семьи. Москва: Речь, 2000. 284 с.
4. Строкова С.С. Направления изучения семейной идентичности в психологии. Консультативная психология и психотерапия. 2014. Том 22. № 3. С. 8–22.
5. Сысенко В.А. Супружеские конфликты. Москва: Мысль, 1989. С. 122.
6. Теория семейных систем Мюррея Боуэна: основные понятия, методы и клиническая практика / под ред. К. Бейкер, А.Я. Варги. Москва: Когито-Центр, 2005. Том 33. 496 с.
7. Шнейдер Л.Б. Психология семейных отношений: курс лекций. Москва: ЭКСМО-Пресс, 2000. 185 с.
8. Эйдемиллер Э.Г., Юстицкий В.В. Семейная психотерапия. Ленинград: Медицина, 1990. 245 с.

9. Bodenmann G. Dyadic coping and the significance of this concept for prevention and therapy. *Zeitschrift fur Gesundheitspsychologie*. Göttingen: Hogrefe, 2008. № 16 (3). S. 108–111.
10. Hill R. *Families under stress*. New York: Harper and Row, 1949.
11. Lazarus R. Emotions and interpersonal relationships: toward a person-centered conceptualization of emotions and coping. *Journal of Personality*. 2006. V. 74 (1). P. 9–46.
12. Lazarus R.S., Folkman S. *Stress, appraisal, and coping*. New York: Springer Publishing Company, 1984. 444 p.

FEATURES OF COPING STRATEGIES OF MARITAL PARTNERS AT DIFFERENT STAGES OF THE FAMILY'S LIFE CYCLE AND THEIR IMPACT ON FAMILY WELL-BEING

Larysa Didkovska, Olena Abramiuk

Ivan Franko National University of Lviv,

1, Universytetska Str., Lviv, Ukraine, 79000,

e-mail: didkovska@gmail.com, e-mail: abramjukelena@gmail.com

In the article, theoretical analyses of coping concept is developed and peculiar properties of different coping strategies for marriage life cycle were studied. Experimental study of particular features of different marriage experience partners' coping strategies results were represented. Determined that the dominant coping strategy for all marriage life cycle stages is a strategy of problem's solving planning; for the first and third marriage life cycle stage – strategy of “positive re- appraisal”; for the second – “looking for social support”; for the fourth – “self-control” and “distancing”. It might be concluded that the wider the range of coping strategies used by an individual, the higher his/her welfare is. The article examines the family coping not only as a way of overcoming the crisis in the family, but also as an important resource by which the family remains viable and healthy, characterized by the best psychological and physical well-being of spouses, high life satisfaction, better social adaptation and stability of family relationships. Observations of family coping show that the family relationships are not alone actions, they include both the organization of the different actions of family members, involve many areas of family life, strengthen family unity and cohesion.

The paper maintains that a family responds to external and internal stress challenges as a single organism, and the elements of a family system give rise to coping. Interconnection between intra-marriage communication and collaboration coping strategies and the level of marriage satisfaction was determined. It has been summarised that joint family coping is a significant feature of family life, whereas a family's ability to adequately and constructively overcome difficult situations is a factor in a family's well-being and vitality.

Key words: family stress, coping, individual coping strategies, marriage, dyadic coping, social support, family life cycle.

УДК 37.035.91

DOI <https://doi.org/10.30970/2522-1876-2018-3-11>

ПСИХОЛОГІЯ БІЗНЕСУ, ЛІДЕРСТВА ТА КОМУНІКАЦІЙ ЯК ПЕРСПЕКТИВНИЙ НАУКОВИЙ НАПРЯМ В УКРАЇНІ ТА ЄВРОПІ

Наталія Жигайло

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, Україна, 79000
e-mail: nlucyk@ukr.net*

Стаття присвячена сучасному науковому напрямку – психології бізнесу, лідерства та комунікацій, який є перспективним в Україні та Європі. Особливий акцент статті – «Психологія бізнесу і управління» як освітня програма та розвиток надзвичайно важливих для успішної кар'єри особистісних компетенцій студентів (т.з. soft skills). Зазначено, що в основі формування професійних компетенцій майбутніх фахівців є комунікативні, організаторські та лідерські здібності. Здійснено наголос, що Soft Skills – це хороші манери і риси особистості, необхідні для взаємодії з іншими людьми у побудові з цими людьми партнерських відносин. Для того, щоб розвивати у майбутніх фахівців так звані «м'які навички» або «гнучкі навички» Soft Skills, слід розпочинати підготовку майбутніх фахівців цілеспрямовано, починаючи з першого року навчання у ЗВО.

Відзначено, що для багатьох організацій (компаній, фірм, підприємств), які займаються виробництвом і продажем товарів та послуг, для підвищення ефективності роботи необхідні бізнес-психологи, які добре розуміють особливості сучасного бізнесу та роль людського фактора у досягненні поставлених цілей, здатні спрямовувати активність керівників і персоналу на подолання труднощів, підвищення конкурентоспроможності та розвиток організації. Для фахівців, які будуть здійснювати психологічний супровід роботи бізнес-організацій, важливо бачити усю багатоплановість, складність і суперечливість бізнесу.

Представлено умови, принципи, чинники та відповіді на питання досягнення успіху у бізнесі. Запропонована типологія уявлень про успіх залежно від типу відповідальності, зокрема виокремлено: оптимально відповідальний тип; виконавчий тип; ситуативний; егоїстичний та функціональний типи. Обумовлена мотивація досягнення як важливий чинник успішності у бізнесі та кар'єрі. Виведено ознаки та якості успішних та неуспішних у бізнесі особистостей.

Ключові слова: психологія бізнесу, лідерство, комунікації; коуч, PR-менеджер, HR-менеджер, рекрутер, креативний директор, ідеальна успішна людина, реальна успішна людина.

Сучасний ринок праці переповнений новітніми технологіями, інноваційними ідеями, креативними умовами, однак потребує людського капіталу у досягненні поставлених цілей. Зокрема, молодих талановитих фахівців, наділених фаховими знаннями, комунікативними, лідерськими, організаторськими здібностями тощо.

Новітній напрям – психологія бізнесу, лідерства та комунікацій, який виник на перетині низки дисциплін, насамперед психології, соціології, економіки та менеджменту, покликаний сприяти вирішенню актуальних питань сучасності. Зокрема, зростає затребуваність тих напрямів психологічної роботи, які пов'язані з психологічним супроводом діяльності різноманітних бізнес-структур. Сьогодні багатьом організаціям (компаніям, фірмам, підприємствам), які займаються виробництвом і продажем товарів та послуг, для підвищення ефективності роботи необхідні бізнес-психологи, які добре розуміють особливості сучасного бізнесу та роль людського фактора у досягненні поставлених цілей,

здатні спрямовувати активність керівників і персоналу на подолання труднощів, підвищення конкурентоспроможності та розвиток організації. Для фахівців, які будуть здійснювати психологічний супровід роботи бізнес-організацій, важливо бачити усю багатоплановість, складність і суперечливість бізнесу.

Задля реалізації поставленої мети у Львівському національному університеті імені Івана Франка працює освітня програма «Психологія бізнесу та управління» для підготовки фахівців з психології міжособистісного та ділового спілкування, бізнес-консультування, психологічної оцінки персоналу, управління персоналом, організаційної поведінки та прикладної етики, профілактики професійних деформацій, гендерних відмінностей у сфері управлінської діяльності; медіапсихології, психології реклами та PR тощо.

Випускники спеціалізації «Психологія бізнесу та управління» можуть обіймати посади: бізнес-психолог, психолог-тренер, психолог-консультант; психолог-психометрист у системі підприємницької, фінансово-економічної, торговельної сфери, приватного сектора, коуч, консультант із психології управління та комунікацій, PR-менеджер, HR-менеджер, рекрутер, креативний директор, викладач психології бізнесу та менеджменту.

З метою популяризації даного напрямку нами проведений Кар'єрний Марафон «Освіта. Бізнес. Психологія». Унікальність цієї події була у поєднанні зусиль університетів, науковців, бізнесу та міжнародних експертів навколо ідеї вдосконалення змісту освіти, покращення готовності випускників ЗВО до умов сучасного ринку праці тощо. Особливий акцент марафону – психологія бізнесу і управління як освітня програма та розвиток надзвичайно важливих для успішної кар'єри особистісних компетенцій студентів (т.з. soft skills). Марафон взяв старт низкою тренінгів відомих тренерів, на яких студенти опанували майстерність ораторства, вдосконалювали навички комунікації та роботи у команді, розвивали емоційний інтелект. Кульмінацією заходу була Міжнародна науково-практична конференція «Психологія бізнесу та управління: виклики сьогодення», до якої долучилися експерти з 10 країн – України, Австрії, Німеччини, Литви, Польщі, Фінляндії, Грузії, Йорданії, Таджикистану, Канади та науковці з 20 університетів.

Проект «Психологія бізнесу та управління» плідно співпрацює із Львівською регіональною бізнес-платформою, регіональною радою підприємців у Львівській області, комітетом Освітньої та кадрової політики Львівської Торгово-промислової палати тощо. Ми запросили бізнес в університет, бо тут креативне, інтелектуальне середовище, у бізнеса – фінансові можливості, а разом ми та динамічна машина, яка поведе вперед.

Приємно співрадіти з успішних результатів колишніх своїх студентів: юні підприємці – випускники спеціалізації «Психологія бізнесу та управління» – використовують ази психології ведення бізнесу як один із пріоритетних і рушійних знань.

Окрім цього, за час праці на кафедрі соціології, згодом менеджменту, нами проведено низку, а саме: 18 науково-практичних конференцій, присвячених питанням духовних цінностей в економіці, бізнесі та управлінні. Зокрема, найрезонансніші із них, це науково-практичні конференції: «Сучасна парадигма управління і Острозька Біблія», 2009 р.; «Віра і розум», 2010 р.; «Наука і духовність у системі сучасного управління», 2012 р.; «Культура управління в системі розвитку економіки України», 05 березня 2013 року; «Організація управління: витоки, реалії та перспективи розвитку», Львів, 2014 р.; I Всеукраїнська науково-практична конференція «Філософсько-психологічні аспекти духовності: соціальні трансформації та відродження національної гідності», 2015 р.; Всеукраїнська науково-практична конференція «Безпека українського народу в XXI столітті: проблеми, виклики, рішення», 2015 р.; II Всеукраїнська науково-практична конференція «Філософсько-психологічні аспекти духовності: довіра як основа змін в економіці та суспільстві», 2016 р.; III Всеукраїнська науково-практична конференція «Філософсько-пси-

хологічні аспекти в бізнесі та управлінні», Львів, 2017 р.; Міжнародна науково-практична конференція «Психологія бізнесу та управління: виклики сьогодення», 2018 р. тощо.

Перспективою подальшого розвитку даного напрямку є створення усіх необхідних умов для успішного формування та розвитку у студентів освітньої програми «Психологія бізнесу та управління» особистісних та професійних компетенцій (soft skills), затребуваних роботодавцями, для підготовки до працевлаштування у бізнес-організаціях. В основі формування професійних компетенцій майбутніх фахівців є комунікативні, організаторські та лідерські здібності. Також до числа Soft Skills відносяться ситуаційна обізнаність, адаптивність або гнучкість, здатність бути дипломатичним і тактовним тощо. Отож, Soft Skills – це хороші манери і риси особистості, необхідні для взаємодії з іншими людьми у побудові з цими людьми партнерських відносин. Soft Skills застосовуються у будь-якій індустрії, у кожній професії, у всякому виді діяльності і у кожній міжособистісній співпраці. Для того, щоб розвивати у майбутніх фахівців так звані «м'які навички» або «гнучкі навички» Soft Skills слід розпочинати підготовку майбутніх фахівців цілеспрямовано, починаючи з першого року навчання у ЗВО.

У розрізі «психологія бізнесу та управління» кожного бізнесмена, студента-початківця чи іншої особистості цікавить питання: «Як досягти успіху у бізнесі?» Вхідження у бізнес і його розвиток здійснюється у певному психологічному та соціокультурному середовищі. На ефективність психологічного супроводу бізнесу впливає низка чинників, серед яких важливу роль відіграють знання про специфіку самої бізнесової діяльності та індивідуальні особливості особистості бізнесмена. Для проведення ефективних навчальних занять зі студентами спеціальності «Психологія бізнесу та управління» слід враховувати, яким чином люди уявляють собі успіх і успішність. Під поняттям «успіх» розуміємо об'єктивні досягнення у конкретній діяльності і у житті у цілому, а поняття «успішність» відображає суб'єктивне переживання та умови досягнення успіху.

Психологічні дослідження [1-9] дозволяють виявити наявні у суспільстві усталені уявлення про успіх і успішну людину, бажані образи ідеалу успіху та прототипи успішної особистості. Так, за сучасними даними, ідеальна успішна людина – цілеспрямована, товариська, розумна, матеріально забезпечена, відповідальна. Характеризуючи ідеальну успішну людину, акцент робиться на особистісних характеристиках, на способах досягнення успіху, а не на конкретних результатах діяльності та інших проявах успіху. Образ реально успішної людини включає у себе матеріальне забезпечення, благополучну сім'ю, кар'єрний ріст, досягнення поставлених цілей, наявність престижної роботи, високий соціальний статус, наявність дітей, статус керівника, власний бізнес тощо.

Сучасними вченими [3; 4; 5] представлена типологія уявлень про успіх залежно від типу відповідальності, зокрема виділяють: оптимально відповідальний тип; виконавчий тип; ситуативний; егоїстичний та функціональний. Оптимально відповідальний тип особистості пов'язує успіх і умови його досягнення з внутрішніми особистісними ресурсами – умінням брати на себе відповідальність, реалізовувати свої здібності та можливості у процесі досягнення поставлених цілей, попри труднощі. 2. Люди виконавчого типу пов'язують уявлення про успіх і успішну особистість з домінуванням зовнішніх, соціально-визнаних критеріїв. Умовами досягнення успіху виступають зовнішні чинники (везіння, сприятливий збіг обставин) та особистісні ресурси, що забезпечують успіх при відсутності зацікавленості у діяльності (старання, цілеспрямованість). 3. Для представників ситуативного типу успіх – це досягнення поставлених цілей, сприятливий збіг обставин, суспільне визнання. Вони частіше дають загальноприйняте визначення успіху, яке не відрізняється оригінальністю і своєрідністю. 4. Особи егоїстичного типу у своїх уявленнях про успіх

та успішність залежні від значущої для конкретної особистості сфери або ситуації життєдіяльності. Часткове прийняття відповідальності визначає вказівку як умову досягнення успіху зовнішніх та внутрішніх особистісних ресурсів. Основні показники успіху для досліджуваних егоїстичного типу – це благополуччя в усьому, досягнення поставлених цілей, задоволеність собою і своїм життям. 5. Функціональний тип відповідальності характеризується тим, що у змісті уявлень про успіх та успішність і умов його досягнення в осіб цього типу домінують зовнішні, соціальні, критерії, що демонструють відсутність самостійності, усвідомленості при їх формуванні, бажання діяти строго за зразком, відповідно до інструкції.

Мотивація досягнення – важливий чинник успішності у бізнесі та кар'єрі. Мотивація досягнення розглядається як рушійна сила, що сприяє досягненню успіху. Цей вид мотивації відноситься до однієї з основних психогенних потреб, тобто потреб, пов'язаних з найбільш суттєвими сторонами життєдіяльності людини, без яких неможливий повноцінний розвиток людини. Мотивація досягнення є ключовим джерелом у досягненні успіху.

Власний досвід досягнень у діяльності. Реальний успіх є найбільш надійною підставою для того, щоб повірити у себе і бути здатним захиститися від невдач. Крім того, коли основу почуття власної ефективності складають фактичні дії і досягнення людини, це зазвичай узагальнюється на низку схожих видів діяльності. Досягнутий успіх у меншій мірі підсилює відчуття самоефективності, якщо виконуване завдання було легким, а не складним.

Досвід інших людей (непрямий досвід) також є важливим джерелом самоефективності. Самоефективність зростає, коли люди спостерігають, як інші успішно справляються з вирішенням складних завдань. При цьому вони переконують себе у тому, що «якщо інші можуть зробити це, то і вони можуть досягти покращення своїх показників». Покладатися на досвід інших може бути особливо важливо, коли є невизначеність щодо власної здатності виконати певне завдання. Ця невизначеність може виникати з відсутності відповідного досвіду або фактичних даних, що дозволяють судити про виконання завдання.

На думку видатного економіста Богдана Гаврилишина, до психологічних ознак успішних у бізнесі особистостей відносять: Креативність: щоб бути креативним, потрібно зберегти у собі трохи дитинства, дитячих мрій та фантазій. Мрія: починати потрібно з мрії, а не з якогось бізнес-плану. Виходити за рамки звичайного: дивитись на ситуації та проблеми з іншої, незвичної точки зору. Допитливість: постійно вчитись, дізнаватись щось нове, займатись самовдосконаленням у всіх напрямках, будувати основу для перспективного майбутнього; успішна, ефективна людина все життя вчиться. Сильна воля і самодисципліна: потрібно навчитися робити те, що ти повинен робити, що корисно робити, радше ніж тільки те, що хочеться робити. Завжди вірити у свої сили і у свою мрію. Продовжуйте мріяти про великі і навіть недосяжні на першій погляд речі [3].

Свою точку зору у поняття: «Успіх, невдача і привід продовжувати творити» вкладає письменниця Елізабет Гілберт: «Якщо колись-якось велика невдача чи великий успіх розірвуть ваш зв'язок з вашим корінням, тоді ваш обов'язок – знову знайти шлях до свого коріння. Єдиний спосіб відновити цей зв'язок: засукати рукави і робити свою справу старанно і віддано, з повагою і шаною. Не важливо, що саме ви робите, нехай вами керує любов. Ваше коріння – це те, на що ви спрямовуєте свою енергію з такою вражаючою відданістю, що кінцеві результати вже не мають великого значення» [3].

Узагальнюючи результати досліджень вітчизняних та зарубіжних науковців, подаємо порівняльну характеристику психологічних ознак успішних та неуспішних у бізнесі особистостей (див. табл. 1).

Таблиця 1

Психологічні ознаки успішних та неуспішних особистостей

Психологічні ознаки успішних особистостей	Психологічні ознаки неуспішних особистостей
Читають щодня	Дивляться ТБ щодня
Хвалять	Критикують
Використовують зміни	Бояться змін
Прощають інших	Ображаються
Розмовляють про ідеї	Обговорюють людей
Постійно навчаються	Вважають, що і так все знають
Беруть відповідальність за свої помилки	Звинувачують інших у своїх невдачах
Вміють дякувати	Вважають, що їм всі винні
Ставлять цілі і планують життя	Не ставлять цілі

Підсумовуючи, відзначимо якості успішної особистості: могутність бажань, потужний внутрішній імпульс, виправданий оптимізм, відкритість реальним фактам, компетентність у часі, цілеспрямованість, харизма, схильність до ризику, відчуття змін, відповідальність і моральність, висока духовність, ясність мислення і безальтернативність, раціональне ставлення до грошей, самореалізація у бізнесі, демократичність і скромність, вимогливість до себе, самоменеджмент тощо.

Список використаної літератури

1. Варій М.Й. Психологія особистості: навч. посібник. К.: Центр учбової літератури, 2008. 592 с.
2. Грабовська С.Л. Психологічні аспекти комунікаційного менеджменту організації: навч. посібник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 456 с.
3. Жигайло Н.І., Кохан М.О., Данилевич Н.М. Психологія бізнесу: навч. посібн. Львів: Видав. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2018. 256 с.
4. Жигайло Н.І. Психологія духовного становлення особистості майбутнього фахівця: монографія. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. 336 с.
5. Максименко С.Д. Психологія особистості: підручник. К.: КММ, 2007. 296 с.
6. Москалець В.П. Психологія релігії: посібник. К.: Академвидав, 2004. 240 с.
7. Савчин М.В. Духовний потенціал людини: монографія. Івано-Франківськ, 2001. 202 с.
8. Толерантність як соціокультурний феномен: світоглядно-культурний аспект: колективна монографія / за заг. ред. д-ра філос. наук, проф. В.П. Мельника. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2012. 330 с.
9. Яцура В.В., Хоронжий А.Г., Жигайло Н.І. Психологія керівника: навч. посібник. Львів: Видав. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2012. 256 с.

**PSYCHOLOGY OF BUSINESS, LEADERSHIP AND COMMUNICATIONS
AS PROSPECTIVE SCIENTIFIC DIRECTIONS IN UKRAINE AND EUROPE****Nataliia Zhyhailo***Ivan Franko National University of Lviv,
1, Universytetska Str., Lviv, Ukraine, 79000,
e-mail: nlucyk@ukr.net*

The article is devoted to the latest scientific direction – business psychology, leadership and communications, which is promising in Ukraine and Europe. The special emphasis of the article is psychology of business and management as an educational program and the development of students' essential competences for a successful career (so-called soft skills). It is noted that the basis of the formation of professional competences of future specialists are communicative, organizational and leadership abilities. The emphasis is placed on the fact that Soft Skills are good manners and personality traits needed to interact with other people in building partnerships with these people. In order to develop so-called "soft skills" or "flexible skills" for future specialists, the future specialists should be taught purposefully starting from the first year of study in high school.

It is noted that many organizations (companies, firms, companies) involved in the production and sale of goods and services need business psychologists to understand the peculiarities of modern business and the role of the human factor in achieving their goals, which can direct the activity of managers and staff to overcome difficulties, enhance competitiveness and develop the organization. For professionals who will carry out psychological support for the work of business organizations, it is important to see all the complexity, complexity and contradictory business.

Conditions, principles, factors and answers to questions of success in business are presented. A typology of ideas about success is proposed, depending on the type of responsibility, in particular: the optimally responsible type; executive type; situational; selfish and functional types. The motivation for achievement is defined as an important factor in the success of a business and a career. The signs and qualities of successful and unsuccessful individuals in business are outlined.

Key words: business psychology, leadership, communication; coach, PR manager, HR manager, recruiter, creative director, perfect successful person, real successful person.

УДК 159.923

DOI <https://doi.org/10.30970/2522-1876-2018-3-12>

ВІКОВІ ОСОБЛИВОСТІ УСТАНОВОК СТОСОВНО ЛЮДЕЙ ЛІТНЬОГО ВІКУ ТА СТАРОСТІ

Альона Зуєва

*Одеський національний університет імені І.І. Мечникова,
вул. Дворянська, 2, м. Одеса, Україна, 65082
e-mail: zueva-alena@mail.ua*

Статтю присвячено актуальній проблемі атитюдів стосовно людей літнього віку та старості. Вивчалися атитюди представників різних вікових груп. Метою статті виступало дослідження ієрархії та структури соціальних установок стосовно людей літнього віку та старості у цих групах. Проведено дослідження 403 мешканців чотирьох регіонів України, з яких 100 особи – до 34 років, 86 особи – 35-41 років, 116 осіб – 42-51 років, 101 особа – від 52 років. Використано авторську методику семантичного диференціала за 20 парами прикметників. Проаналізовано рейтинг атитюдів і показано, що чим старшими є респонденти, тим літня людина сприймається більш пасивною та неважливою. Це пов'язано з суттєвим зниженням соціального статусу людей пенсійного віку в умовах сучасного українського суспільства. Виявлено, що представники наймолодшої групи респондентів вважають, що вони будуть здатні перебороти старість, яка характеризується небайдужим ставленням до літніх людей та відданістю близьких людей. Старість сприймається ними як результат випадковостей, як зниження загальної ефективності. Зазначено, що обережність людей похилого віку вважається характерною рисою саме найстаршими досліджуваними. Доведено, що по мірі набуття життєвого досвіду, приходить розуміння, що літня людина є носієм емпатійних якостей і це надає їй можливість бути чутливою до різних аспектів життя. За допомогою багатовимірного шкалювання встановлено структуру взаємовідношень між атитюдами у чотирьох підвибірках. Показано, що образ літньої людини у наймолодших респондентів характеризується тим, що активність людини похилого віку пов'язується з їхніми розумовими здібностями. Показано, що старість вартує довіри у тому випадку, коли забезпечена справедливістю з боку соціальних інститутів та відданістю з боку близьких осіб. Окреслено перспективи подальших досліджень у напрямку вивчення готовності до вікових змін у різних вікових категоріях.

Ключові слова: атитюди, літні люди, літній вік, соціальний статус, ейджизм, багатовимірне розгортання.

На сучасному етапі старіння населення стає одним з ключових викликів для українського соціуму. Вирішення проблем демографічного старіння українців вимагає від суспільства все більших ресурсів для цієї вікової категорії населення. Старіння населення є дуже важливим процесом, оскільки воно впливає на всі сторони життя людей. Докладний аналіз демографічної ситуації у країні і у світі необхідний для прийняття рішень, що стосуються інтересів усього суспільства: у галузі освіти, охорони здоров'я, пенсійної системи, страхування та інших [4]. В.С. Біскуп [2] зазначає, що на сьогодні існує проблема, яка гостро постала у сучасних країнах, включаючи й Україну, де кількість людей похилого віку складає досить вагомий частку. Це проблема негативного ставлення до людей, які сягнули пенсійного віку, хибні стереотипи, які ґрунтуються на упередженому сприйнятті людей, зважаючи на їх вікові характеристики [5]. У сучасному суспільстві складаються упереджені стереотипи старості, які негативно відбиваються не тільки на людях похилого віку, але й на всій культурі суспільства у цілому. Такі стереотипи визначають конфліктний характер взаємовідносин між різними поколіннями, викликають таке явище у житті, як ейджизм.

У цьому контексті визначення особливості установок стосовно людей літнього віку та старості представляється актуальним завданням для дослідження з боку психологічної науки.

У літературі зазначається, що у суспільній свідомості не сформувалося єдиної оцінки старості. О.О. Березіна [1] досліджувала психологічну готовність осіб пізнього віку до життєдіяльності на заключному етапі вітального циклу. Автором виявлено, що у віці 66-75 років спостерігається посилення акцентуацій, що свідчить про кризовий період. Після проходження кризового періоду 66-75 років акцентуації особистості стають менш вираженими. Виявлено залежність нервово-психологічної нестійкості від віку: у період 66-75 років вона підвищується, а потім знижується. Як пояснюють Й. Брандштедтер і К. Ротермунд, благополуччя і самооцінка залежать не тільки від відчуваного контролю над майбутніми результатами розвитку, а й про готовність прийняти своє минуле (яке не допускає змін) і звільнитися без жалю від гіпотетичних життєвих шляхів, які були бажані, але так і не були пройдені [7]. Н.А. Бухалова зазначає, що образ старості історично детермінований і трансформується під впливом різних світоглядних установок [3].

Проте атитюди щодо літніх людей та старості на протязі ширших вікових інтервалів недостатньо розглянуті у літературі.

Отже, мета статті полягає у дослідженні ієрархії та структури соціальних установок стосовно людей літнього віку та старості у різних вікових групах.

Проведено дослідження 403 мешканців чотирьох регіонів України, з яких 100 особи – до 34 років, 86 особи – 35-41 років, 116 осіб – 42-51 років, 101 осіб – від 52 років. Використано авторську методику семантичного диференціала за 20 парами прикметників. Атитюди щодо літньої людини оцінювались за конструктами: «Хороший – Поганий», «Симпатичний – Несимпатичний», «Добрий – Злий», «Обережний – Необережний», «Цікавий – Нецікавий», «Позитивний – Негативний», «Розумний – Безглуздий», «Чуйний – Нечутливий», «Важливий – Неважливий» та «Активний – Пасивний». Атитюди щодо старості оцінювались за конструктами: «Переборність – Невідворотність», «Везіння – Невезіння», «Довіра – Недовіра», «Справедливість – Несправедливість», «Впевненість – Невпевненість», «Щастя – Нещастя», «Ефективність – Неєфективність», «Відданість – Зрада», «Успішність – Неуспішність», «Небайдужість – Байдушність». Проводилась оцінка за шестибальною шкалою (від 1 до 6 балів). Методика має наступні особливості: менше значення за показником свідчить на користь першого «додатного» полюсу (позитивна характеристика), більше значення за показником свідчить на користь другого «від'ємного» полюсу (негативна характеристика).

Для кожного показника методики розраховано дескриптивні статистики (середнє арифметичне значення – M ; медіанне значення – Mdn ; стандартне відхилення – SD ; міжквартильний розмах – IQR). Рейтинг психосемантичних конструктів визначався за середнім арифметичним значенням. Для оцінки взаємин між поняттями психосемантичного аналізу використовувалося багатовимірне розгортання. Методологія багатовимірного розгортання базується на моделі геометричних переваг, що допускає, що індивід у наборі багатовимірних виборів буде вибирати саме той об'єкт, який найбільш близький до ідеального, згідно з уявленнями індивіда, точці у просторі [6]. Результатами аналізу з'явилися фінальні координати об'єктів (понять) у двовірному просторі, наведені у графічному вираженні – у вигляді діаграм. На отриманих двовірних діаграмах у вигляді точок на площині представлені категорії ставлення до старих людей та до старості (психосемантичні поняття), які сприймаються у семантичному просторі індивіда. Якщо сприйняття одного поняття є подібним зі сприйняттям іншого поняття, то у цих понять будуть подібні фінальні координати, і вони будуть позначені на діаграмах близько розташованими точками.

Перші три в ієрархії атитюди щодо літньої людини у групі осіб до 34 років характеризувались наступними описовими статистиками: «Добрий – Злий» ($M = 3,250$; $Mdn = 3,000$; $SD = 1,209$; $IQR = 1,000$), «Хороший – Поганий» ($M = 3,560$; $Mdn = 4,000$; $SD = 1,217$; $IQR = 1,000$), «Активний – Пасивний» ($M = 3,650$; $Mdn = 4,000$; $SD = 1,201$; $IQR = 1,000$). Відповідно у наймолодшій підгрупі літні люди сприймаються як добрі, хороші, активні. Тобто у цій підвибірці можна констатувати сформованість позитивного образу літньої людини. Стосовно останніх трьох місць в ієрархії необхідно зазначити наступне: серед молодих досліджуваних такі люди вважаються несимпатичними ($M = 4,050$; $Mdn = 4,000$; $SD = 1,250$; $IQR = 2,000$), необережними ($M = 4,100$; $Mdn = 4,000$; $SD = 1,382$; $IQR = 2,000$) та несимпатичними ($M = 4,170$; $Mdn = 4,000$; $SD = 1,311$; $IQR = 1,000$). Очевидно, що особо молодим людям достатньо складно уявити, якою є літня людина і побудувати її образ у своїй свідомості. Проте, керуючись тим, що зовнішня краса у них асоціюється з молодістю, вони вважають літніх людей несимпатичними. Також літні люди вважаються респондентами необережними, вочевидь це пов'язано з невисокою оцінкою їхнього рівня фізичних здібностей на вказаному віковому етапі. Також образ літньої людини в їхній свідомості описується як нецікавий, адже вони не вважають літніх людей цікавими партнерами з комунікації.

Наведемо ієрархічну структуру перших трьох у рейтингу атитюдів щодо старості у групі осіб до 34 років. Виходячи з положення перших трьох позицій, можна зазначити, що старість описується атитюдами щодо небайдужості ($M = 2,840$; $Mdn = 3,000$; $SD = 1,135$; $IQR = 2,000$), переборності ($M = 3,230$; $Mdn = 3,000$; $SD = 1,340$; $IQR = 2,000$) та відданості ($M = 3,230$; $Mdn = 3,000$; $SD = 1,179$; $IQR = 2,000$). Очевидно, що представники наймолодшої групи респондентів вважають, що вони здатні будуть перебороти старість, яка характеризується небайдужим ставленням до літніх людей та відданістю близьких людей. Протилежний полюс характеризується невезінням ($M = 3,700$; $Mdn = 4,000$; $SD = 1,275$; $IQR = 1,000$), невпевненістю ($M = 3,770$; $Mdn = 4,000$; $SD = 1,109$; $IQR = 2,000$) та неефективністю ($M = 3,780$; $Mdn = 4,000$; $SD = 1,244$; $IQR = 2,000$). Таким чином, у молодих респондентів старість сприймається як результат випадковостей, вони розглядаються як зниження загальної ефективності.

Далі за допомогою багатовимірного розгортання аналізувались система атитюдів щодо літньої людини у наймолодшій віковій групі (рис. 1). Так, у свідомості респондентів наймолодшої підвибірці є пов'язаними такі конструкти як «Активний – Пасивний» та «Розумний – Безглуздий». Тобто активність людини похилого віку пов'язується з їхніми розумовими здібностями. Конструкти «Обережний – Необережний» та «Цікавий – Нецікавий» також характеризуються просторовою близькістю. Відповідно, серед молодшої групи необережні літні люди вважаються нецікавими. Також близько розташованими у просторі є психосемантичні конструкти «Позитивний – Негативний» та «Хороший – Поганий». Зв'язок між цими конструктами обумовлений тим, що «позитивний» та «хороший», а також «негативний» та «поганий» є синонімічними поняттями.

Аналіз даного рисунку дозволяє побачити наступні закономірності щодо сприйняття старості. Як видно з даного рисунку, три психосемантичні конструкти є близько розташованими у двовимірному просторі: «Успішність – Неуспішність», «Везіння – Невезіння», а також «Ефективність – Неєфективність». Таким чином, успішність та ефективність у старості пов'язуються зі збігом випадковостей. Також звертає на себе просторова близькість таких конструктів як «Довіра – Недовіра» і «Справедливість – Несправедливість». Відповідно, старість вартує довіри з боку представників наймолодшої групи у тому випадку, коли забезпечена справедливістю.

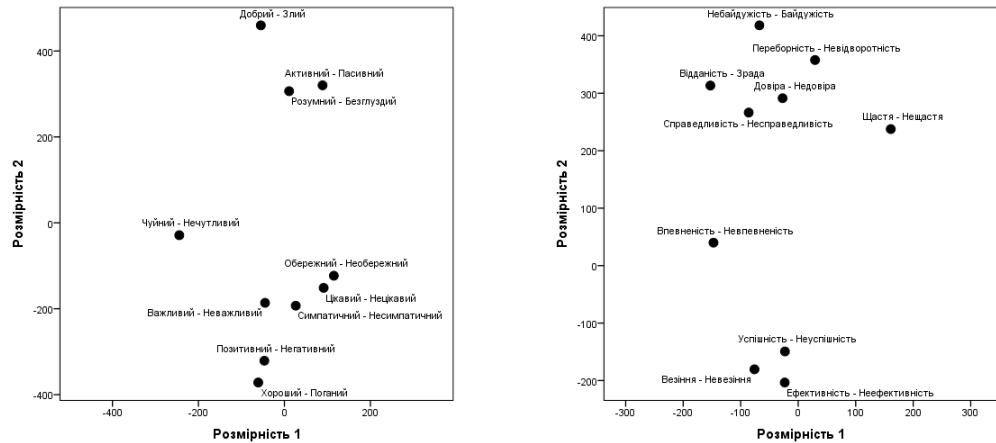

Рис. 1. Двомірна графічна репрезентація взаємовідносин між атитюдями щодо літньої людини (ліворуч), старості (праворуч) у групі осіб до 34 років

На наступному кроці проаналізовано ієрархічну структуру атитюдів щодо літньої людини у групі осіб 35-42 років. Індивіди цієї вікової категорії сприймають літніх осіб добрими ($M = 3,279$; $Mdn = 3,000$; $SD = 1,214$; $IQR = 2,000$), чуйними ($M = 3,453$; $Mdn = 3,500$; $SD = 1,262$; $IQR = 1,000$) та активними ($M = 3,488$; $Mdn = 3,000$; $SD = 1,196$; $IQR = 1,000$). Серед провідних визначень в ієрархії з'являється конструкт «чуйний-нечутливий». Це може пояснюватись тим, що по мірі набуття життєвого досвіду, приходиться розуміння, що літня людина є носієм емпатійних якостей, що надає їй можливість бути чутливою до різних аспектів життя. Нижчі позиції в ієрархії займають конструкти «Обережний – Необережний» ($M = 3,977$; $Mdn = 4,000$; $SD = 1,178$; $IQR = 2,000$), «Цікавий – Нецікавий» ($M = 4,093$; $Mdn = 4,000$; $SD = 1,134$; $IQR = 1,250$) та «Симпатичний – Несимпатичний» ($M = 4,116$; $Mdn = 4,000$; $SD = 1,250$; $IQR = 2,000$). Ці атитюди є такими, що відповідають попередній віковій групі.

Визначено ієрархічну структуру атитюдів щодо старості у групі осіб 35-41 років. Перші три конструкта в ієрархії – це «Небайдужість – Байдужість» ($M = 2,756$; $Mdn = 3,000$; $SD = 1,028$; $IQR = 1,250$), «Переборність – Невідворотність» ($M = 3,093$; $Mdn = 3,000$; $SD = 1,394$; $IQR = 2,000$) і «Відданість – Зрада» ($M = 3,163$; $Mdn = 3,000$; $SD = 1,394$; $IQR = 2,000$). У цій групі також фіксуються оптимістичні установки, що старість є переборною. А також ця група характеризується небайдужим та відданим ставленням інших. Аналізуючи найменш прийнятні атитюди в ієрархії атитюдів щодо старості, можна зробити висновок, що старість характеризується невезінням ($M = 3,860$; $Mdn = 4,000$; $SD = 1,160$; $IQR = 2,000$), неуспішністю ($M = 3,953$; $Mdn = 4,000$; $SD = 1,292$; $IQR = 2,000$) та неефективністю ($M = 4,035$; $Mdn = 4,000$; $SD = 1,212$; $IQR = 2,000$).

Двомірна графічна репрезентація взаємовідносин між атитюдями, дозволяє звернути увагу на певну близькість у просторі психосемантичних конструктів «Симпатичний – Несимпатичний», «Важливий – Неважливий» і «Позитивний – Негативний» (рис. 2).

У зазначеній віковій категорії симпатичні літні люди в їхньому сприйнятті є позитивними та такими, що мають певний соціальний статус. Також, близькими у графічно-

му просторі є конструкти «Небайдужість – Байдужість» та «Відданість – Зрада», а також «Справедливість – Несправедливість» та «Довіра – Недовіра». Таким чином, респонденти даної вікової групи вважають, що небайдужість у старості забезпечується відданістю, тоді як байдужість вважається ними зрадою. Аналогічно, як і у попередній віковій групі, визначено, що старість вартує довіри у тому випадку, коли забезпечена справедливістю.

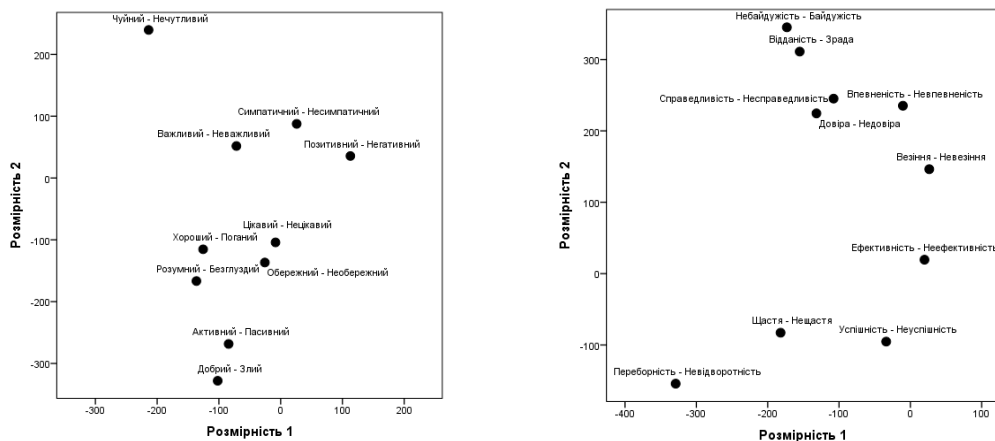

Рис. 2. Двомірною графічною репрезентацією взаємовідносин між уявленнями щодо літньої людини (ліворуч) старості (праворуч) у групі осіб від 35-41 років

В ієрархічній структурі агитюдів щодо літньої людини у групі осіб 42-51 років звертає на себе увагу, що серед трьох провідних агитюдів є відсутнім конструкт «Активний – Пасивний». Літні люди сприймаються як добрі ($M = 3,241$; $Mdn = 3,000$; $SD = 1,262$; $IQR = 2,000$), чуйні ($M = 3,466$; $Mdn = 3,000$; $SD = 1,219$; $IQR = 1,000$) та позитивні ($M = 3,690$; $Mdn = 4,000$; $SD = 1,275$; $IQR = 2,000$). Адже саме таке уявлення про позитивність літньої людини з'являється на третій позиції у відповідній ієрархії. Протилежний полюс агитюдів щодо літньої людини у групі осіб 42-51 років представлений такими прикметниками як пасивний ($M = 3,879$; $Mdn = 4,000$; $SD = 1,280$; $IQR = 2,000$), несимпатичний ($M = 3,974$; $Mdn = 4,000$; $SD = 1,261$; $IQR = 2,000$) та нецікавий ($M = 4,017$; $Mdn = 4,000$; $SD = 1,111$; $IQR = 2,000$). Очевидно, що у зазначений віковій групі чітко починає розумітися той факт, що у літньої людини відбувається зниження активності.

Аналізуючи ієрархічну структуру агитюдів щодо старості у групі осіб 42-51 років, необхідно зауважити, що провідними конструктами в ієрархії виступають «Переборність – Невідворотність» ($M = 2,940$; $Mdn = 3,000$; $SD = 1,416$; $IQR = 2,000$), «Небайдужість – Байдужість» ($M = 2,966$; $Mdn = 3,000$; $SD = 1,222$; $IQR = 2,000$) та «Щастя – Нещастя» ($M = 3,233$; $Mdn = 3,000$; $SD = 1,281$; $IQR = 2,000$). Відповідно старість вважається переборною, щасливим періодом у житті та таким, що визначається небайдужим ставленням інших. Протилежний полюс описує старість, як таку, що характеризується невпевненістю ($M = 3,845$; $Mdn = 4,000$; $SD = 1,234$; $IQR = 2,000$), неуспішністю ($M = 3,845$; $Mdn = 4,000$; $SD = 1,177$; $IQR = 2,000$), неефективністю ($M = 3,853$; $Mdn = 4,000$; $SD = 1,189$; $IQR = 2,000$). Поява такого означення як невпевненість, на нашу думку, характеризує соціальну незахищеність, яка властива людям пенсійного віку у сучасних українських соціальних реаліях.

Саме перспективу такої соціальної незахищеності відчують респонденти у 42-51 років. Також для них характерним є розуміння, що старість є пов'язаною зі зниженням соціальної ефективності та успішності.

Розглянемо двомірну графічну репрезентацію взаємовідносин між уявленнями щодо літньої людини у групі осіб 42-51 років (рис. 3). Конструкти «Важливий – Неважливий» та «Симпатичний – Несимпатичний» також є близькими у просторі. Тобто симпатична літня людина сприймається як важлива та статусна, а несимпатична, у свою чергу, як неважлива і нестатусна. Стосовно атитюдів щодо старості звертає на себе увагу просторова близькість таких конструктів як «Справедливість – Несправедливість», «Відданість – Зрада», «Довіра – Недовіра». Таким чином, старість вартує довіри у тому випадку, коли забезпечена справедливістю з боку соціальних інститутів та відданістю з боку близьких осіб.

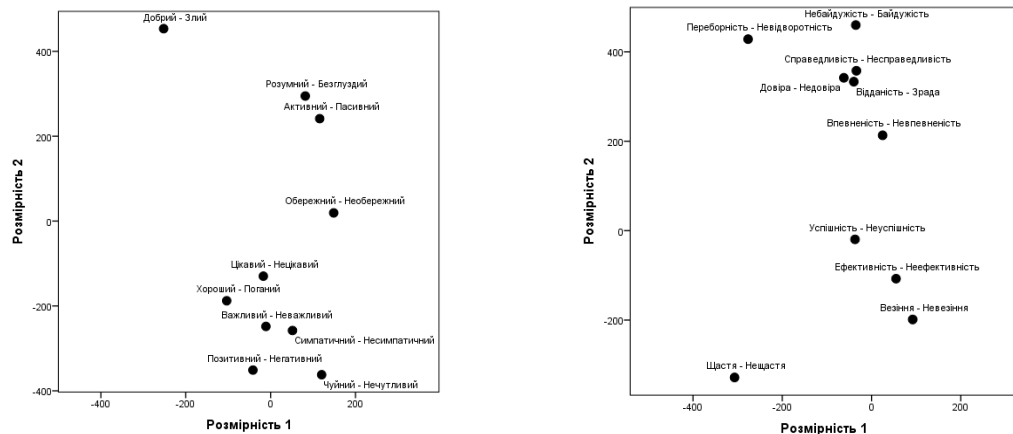

Рис. 3. Двомірна графічна репрезентація взаємовідносин між уявленнями щодо літньої людини (ліворуч) старості (праворуч) у групі осіб від 42-51 років

Стосовно ієрархічної структури атитюдів щодо літньої людини у групі осіб від 52 років виявлено наступні закономірності: серед найстарших респондентів найвищі місця в ієрархії займають конструкти «Чуйний – Нечутливий» ($M = 3,495$; $Mdn = 3,000$; $SD = 1,006$; $IQR = 1,000$), «Добрий – Злий» ($M = 3,515$; $Mdn = 4,000$; $SD = 0,966$; $IQR = 1,000$) і «Обережний – Необережний» ($M = 3,624$; $Mdn = 4,000$; $SD = 1,121$; $IQR = 1,000$). Відповідно, літні люди оцінюються цими респондентами як чуйні, добрі та обережні. Цікаво зазначити, що обережність людей похилого віку вважається характерною рисою саме найстаршими досліджуваними. Це, вочевидь пов'язано з тим, що люди у такому віці вимушені обмежувати свою активність. Зазначений висновок підтверджується і структурою протилежного полюсу атитюдів. Літні люди вважаються несимпатичними ($M = 3,960$; $Mdn = 4,000$; $SD = 1,183$; $IQR = 2,000$), підкреслюється їхня неважливість ($M = 4,158$; $Mdn = 4,000$; $SD = 1,027$; $IQR = 1,000$) та пасивність ($M = 4,198$; $Mdn = 4,000$; $SD = 1,114$; $IQR = 1,000$). Таким чином, літня людина сприймається як менш статусна у сучасному соціальному просторі.

Визначено ієрархічну структуру атитюдів щодо старості у групі осіб від 52 років. Перші три позиції займають наступні психосемантичні конструкти: «Небайдужість – Байдушність» ($M = 2,911$; $Mdn = 3,000$; $SD = 1,021$; $IQR = 2,000$), «Везіння – Невезіння» ($M = 3,020$; $Mdn = 3,000$; $SD = 1,273$; $IQR = 2,000$) та «Довіра – Недовіра» ($M = 3,238$;

Mdn = 3,000; SD = 1,069; IQR = 2,000). Виходячи з ієрархії конструктів, такі респонденти характеризують старість як таку, що пов'язана з небайдужим ставленням оточення, довіри з боку близьких осіб та випадковими обставинами. У свою чергу, старість також вважається невідворотною, пов'язаною з невпевненістю та неефективністю. Про це свідчить той факт, що в ієрархії атитюдів щодо старості у групі осіб від 52 років такі конструкти, як «Переборність – Невідворотність» (M = 3,842; Mdn = 4,000; SD = 0,891; IQR = 1,000), «Впевненість – Невпевненість» (M = 3,842; Mdn = 4,000; SD = 1,075; IQR = 2,000) та «Ефективність – Неефективність» (M = 4,079; Mdn = 4,000; SD = 1,074; IQR = 2,000).

На рис. 4 наведено двомірну графічну репрезентацію взаємовідносин між атитюдами у групі осіб від 52 років. Зокрема близькими конструктами є «Чуйний – Нечутливий» і «Розумний – Безглуздий». Тобто у цій віковій групі хорошою людиною у літньому віці вважається розумна людина. Взаємозв'язок між конструктами «Чутливий – Нечутливий» і «Обережний – Необережний» також відображається близькістю між зазначеними конструктами. Відповідно літня людина вважається чутливою, коли вона обережна і навпаки. Конструкти «Позитивний – Негативний» та «Хороший – Поганий» також є близькими у просторі. Тобто позитивна літня людина сприймається як хороша, а негативна, у свою чергу, як погана. Також можна звернути увагу на певну близькість у просторі «Симпатичний – Несимпатичний» і «Цікавий – Нецікавий». У зазначеній віковій категорії симпатичні літні люди є в їхньому сприйнятті цікавими.

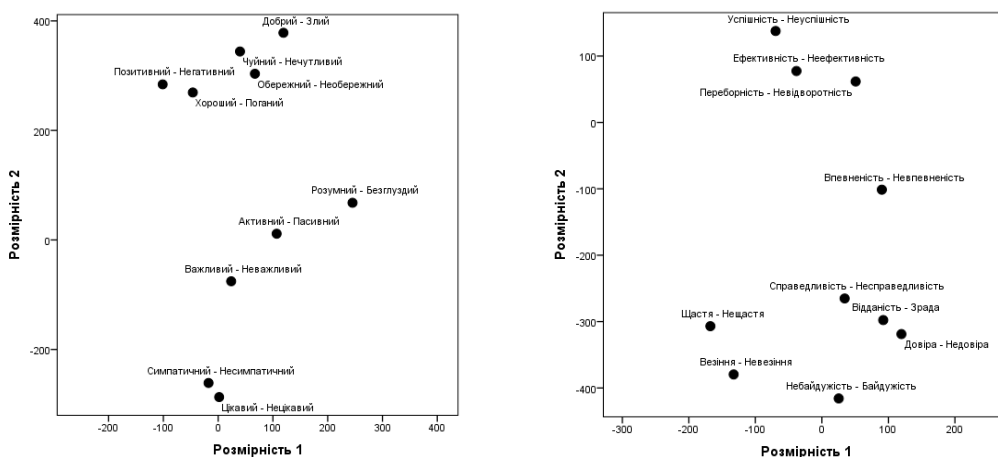

Рис. 4. Двомірна графічна репрезентація взаємовідносин між уявленнями щодо літньої людини (ліворуч) старості (праворуч) у групі осіб від 52 років

Як і у попередньому випадку, звертає на себе увагу просторова близькість таких конструктів як «Справедливість – Несправедливість», «Відданість – Зрада», «Довіра – Недовіра». Тобто у свідомості найстаршої групи старість вартує довіри у тому випадку, коли забезпечена справедливістю з боку соціальних інститутів та відданістю близьких осіб.

Таким чином, психосемантичний аналіз атитюдів щодо літніх людей та старості у респондентів різних вікових груп дозволив виявити наступні особливості. Визначено, що літня людина у всіх вікових групах описується як добра, хороша, чуйна людина. Проте також вона вважається нецікавою та несимпатичною, що можна пояснити тим, що краса у суспільній свідомості пов'язується із молодістю, а цікавими співбесідниками вважаються люди з колом

схожих інтересів, і у цьому колі, як правило, переважають однолітки. Старість пов'язується з довірою, небайдужістю та відданістю. Чим старшими є респонденти, тим більш старість вважається невідворотною та сприймається як невезіння, як результат впливу випадкових обставин. Образ літньої людини у наймолодших респондентів характеризується тим, що активність людини похилого віку пов'язується з їхніми розумовими здібностями. Показано, що старість вартує довіри у тому випадку, коли забезпечена справедливістю з боку соціальних інститутів та відданістю з боку близьких осіб. Перспективами подальших досліджень виступає вивчення готовності до вікових змін у різних вікових категоріях.

Список використаної літератури

1. Березіна О.О. Індивідуально-психологічні чинники особистісного розвитку в період геронтогенезу: автореф дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». К., 2012. 19 с.
2. Біскуп В.С. Ейджизм як соціальна проблема та шляхи її подолання. Вісник Черкаського університету. Серія «Педагогічні науки». Випуск 121. Черкаси, 2008. С. 37-42.
3. Бухалова Н.А. Проблемы социальной инклюзии лиц пожилого и старческого возраста. Вектор науки ТГУ. Серия: Педагогика, психология. 2015. № 4. С. 57–60.
4. Кирич Н., Слободян Н. Проблеми демографічного старіння населення і його вплив на економічне зростання суспільства. Соціально-економічні проблеми і держава. 2016. Вип. 2 (15). С. 62-70.
5. Кременчуцька М.К. Психологічні проблеми людей літнього віку. Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. 2014. Вип. 2. С. 143-148.
6. Borg I., P.J.F. Groenen Modern Multidimensional Scaling Theory and Applications. New York, NY: Springer 2005. 613 p.
7. Brandtstädter J., K. Rothermund The life-course dynamics of goal pursuit and goal adjustment: A two-process framework. Developmental Review. 2002. №22. P. 117-150.

THE AGE PECULIARITIES OF ATTITUDES TOWARDS OLD PEOPLE AND OLD AGE

Alona Zueva

*Odessa I. I. Mechnikov National University,
2, Dvoryanskaya Str., Odessa, Ukraine, 65000
e-mail: zueva-alena@mail.ua*

The article is devoted to the actual problem of attitudes towards older people and old age. The attitudes of representatives of various age groups were studied. The aim of the article was the study of the hierarchy and structure of social attitudes towards old people and old age in these groups. A study of 403 residents of four regions of Ukraine, of which 100 people – up to 34 years, 86 people – 35-41 years, 116 people – 42-51 years, 101 people – from 52 years. The author uses the semantic differential method for 20 pairs of adjectives. The rating of attitudes has been analyzed and it is shown that the older the respondents are the old people are perceived to be more passive and insignificant. This is due to a significant decrease in the social status of people of retirement age in the conditions of modern Ukrainian society. It was found that the representatives of the youngest group of respondents believe that they will be able to overcome old age, which is characterized by not indifferent attitude to the elderly and the devotion of close people. Old age is perceived by them as a result of randomness, as a decrease in overall efficiency. It is noted that the caution of elderly people is considered to be the characteristic feature of the oldest respondents. It is proved that as life experience gains, it becomes clear that an elderly person is the bearer of empathic qualities, and this enables her to be sensitive to various aspects of life. Using multidimensional scaling, the structure of the relationship between the attributes in both subsamples is determined. It is shown that the image of an elderly person in young respondents is characterized by the fact that the activity of the elderly is associated with their mental abilities. It is shown that old age is trusted in the case when it is secured by social institutions' justice and by the devotion of close friends. Prospects for further research in the study of readiness for age-related changes in different age groups are outlined.

Key words: attitudes, old people, old age, social status, ageism, multidimensional unfolding.

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.30970/2522-1876-2018-3-13>

ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ПСИХОЛОГА ЩОДО ФОРМУВАННЯ ПСИХІЧНОГО ТА ДУХОВНОГО ЗДОРОВ'Я ОСОБИСТОСТІ

Роксолана Карпінська

*Львівський національний медичний університет
імені Данила Галицького
вул. Пекарська, 69, м. Львів, Україна, 79010
e-mail: k_roksa@ukr.net*

Наталія Жигайло

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, Україна, 79000
e-mail: nlucyk@ukr.net*

Стаття присвячена формуванню психічного та духовного здоров'я особистості. Здійснено теоретичний аналіз проблеми; запропоновано визначення поняття психічного та фізичного здоров'я особистості. Серед основних ознак психічного здоров'я виокремлено психічну рівновагу особистості. До ознак сприятливого стану психіки віднесено позитивний емоційний стан, що включає: емоційну стійкість; зрілість почуттів; керування негативними почуттями; вільний природний прояв почуттів та емоцій; здатність радіти; збереження звичного оптимального самопочуття.

Виділено п'ять груп психічного здоров'я за медичними критеріями, а також зроблено наголос на важливий чинник психічного здоров'я особистості – духовність. Відзначено, що духовність як інтегративна якість особистості, слугує однією з найбільш фундаментальних характеристик особистості як відкритої системи.

Авторами представлені особливості діяльності психолога щодо формування психічного та духовного здоров'я особистості; запропоновані механізми формування психічного та духовного здоров'я особистості; представлено модель духовного становлення особистості; запропоновано психологічний тренінг формування духовності особистості тощо. Психологічний тренінг було поділено на 7 тем-блоків; розроблені оригінальні вправи; використано рольові та ділові ігри, міні-дискусії, вправи особистісного зростання, вправи із тілесно-зорієнтованого розвитку тощо.

Проведено кореляційний аналіз результатів дослідження, які дають змогу зробити висновок, що головними ознаками психічного та духовного здоров'я є гармонійна, врівноважена, високодуховна, здатна до самореалізації своїх життєвих потреб особистість. Цьому необхідно присвячувати наукові дослідження та практичну психологічну і медичну діяльність.

Ключові слова: психічне здоров'я, духовне здоров'я, духовність, авторська модель духовного становлення особистості, психологічний тренінг, критерії духовності, джерела духовності.

На думку вчених [1-7], психічне здоров'я – стан душевного благополуччя, що характеризується відсутністю хворобливих психічних проявів та забезпечує адекватну до умов дійсності регуляцію поведінки та діяльності. Зміст поняття не вичерпується медичними та психологічними критеріями, у ньому завжди віддзеркалюються суспільні та групові норми і цінності, які регламентують духовне життя людини.

Серед основних ознак психічного здоров'я виокремлюють психічну рівновагу особистості. Від ступеня виваженості психічної рівноваги залежить урівноваженість людини з

об'єктивними умовами, її пристосованість до них. Психічне здоров'я людини тісно пов'язане з наявністю і збереженням психологічної стійкості. Проблеми психологічної стійкості особистості мають велике практичне значення, оскільки стійкість охороняє особистість від дезінтеграції й особистісних розладів, створює основу для внутрішньої гармонії, забезпечує реалізацію фізичних і духовних потенцій людини.

До ознак сприятливого стану психіки відноситься позитивний емоційний стан, тобто настрої, що включає: емоційну стійкість (самовладання); зрілість почуттів, відповідно до віку; керування негативними емоціями (страхом, гнівом, жадобою, заздрістю та ін.); вільний природний прояв почуттів та емоцій; здатність радіти; збереження звичного оптимального самопочуття.

Психічне здоров'я тісно пов'язане з соціальним благополуччям особистості, що відображається у таких характеристиках: адекватне сприйняття соціальної дійсності, інтерес до оточуючого світу, адаптація до оточуючого та соціальне благополуччя; спрямованість на суспільну справу, культура споживання, альтруїзм, відповідальність перед іншими тощо.

За медичними критеріями виділяють п'ять груп психічного здоров'я.

I група – психічно здорові та оптимально адаптовані особистості. Їм властиві такі риси: активність, колективізм, упевненість у собі, ці особистості наполегливі у досягненні цілі.

II група – особистості з функціональними порушеннями, переважно астено-невротичними реакціями. Від своїх здорових ровесників вони відрізняються нижчими показниками комунікативності, стресостійкості зі зростанням факторів відповідальності.

III група – особистості з донозологічними відхиленнями, переважно з наявністю астено-невротичного синдрому. Особистості цієї групи характеризуються такими рисами: зменшенням активності, зростанням емоційної збудливості, підвищенням тривожності, обмеженням комунікативності.

IV група – особистості з клінічними формами нервово-психічних порушень у стадії субкомпенсації (неврози, патохарактерологічний розвиток особистості). Для цих особистостей характерна висока схильність до стресу, наростання емоційної збудженості, апатія з високим рівнем тривожності.

V група – особистості з клінічними формами нервово-психічних порушень у стадії декомпенсації, що потребують госпіталізації. Для них характерними є емоційні та поведінкові порушення, можливий розвиток депресій на фоні вегетативних порушень (тахікардія, нестабільність артеріального тиску, підвищення пітливості тощо).

Важливим чинником психічного здоров'я особистості є її духовність. Духовність як інтегративна якість особистості слугує однією з найбільш фундаментальних характеристик особистості як відкритої системи.

Проблемі духовності присвячено чимало досліджень і коло їх розширюється. У сучасній українській психології дослідження духовності відбувається за такими основними напрямками: філософсько-релігійознавчим, предметом якого є духовність як досконалість віри у надприродні сили (Г.С. Сковорода, Т.Г. Шевченко, І.Я. Франко, В.О. Сухомлинський, Г.П. Ващенко); культурологічним, у контексті якого духовність постає як спосіб самобудови особи у межах культурного світу через самовизначення і самоспрямування особи, що передбачає не лише знання, але й почуття, осмислення дійсності, здатність до співпереживання (П.Р. Ігнатенко, В.Л. Плужний, М.І. Пірен, В.В. Москаленко, В.В. Рибалка, Л.В. Крицька); соціально-психологічним, в якому духовність розглядається як багатомірний соціально-історичний феномен, специфічність виявів якого зумовлена своєрідністю всесвітньої історії як поліцентричного утворення (Г.С. Костюк, С.Д. Максименко, М.Й. Боришевський, М.В. Савчин, В.П. Москалець, Г.О. Балл, В.Ф. Моргун, Е.О. Помиткін).

Великий внесок у формування духовності особистості здійснюють сучасні вчені, такі як С.Д. Максименко, М.В. Савчин, В.Ф. Моргун, В.П. Москалець, Н.І. Жигайло, О.В. Матласевич. За їхнім вченням, під феноменом «духовна особистість» розуміємо таку особистість, в якій горить іскра Божества; яка у своїх думках і вчинках опирається на Закон Божий; яка у своєму житті керується постулатом: «Я працюю на Вічність!, а не просто вічно працюю!»

Авторська модель духовного становлення особистості (Н.І. Жигайло) включає у себе інструментальну, потребово-мотиваційну та інтеграційну складові (рис. 1).

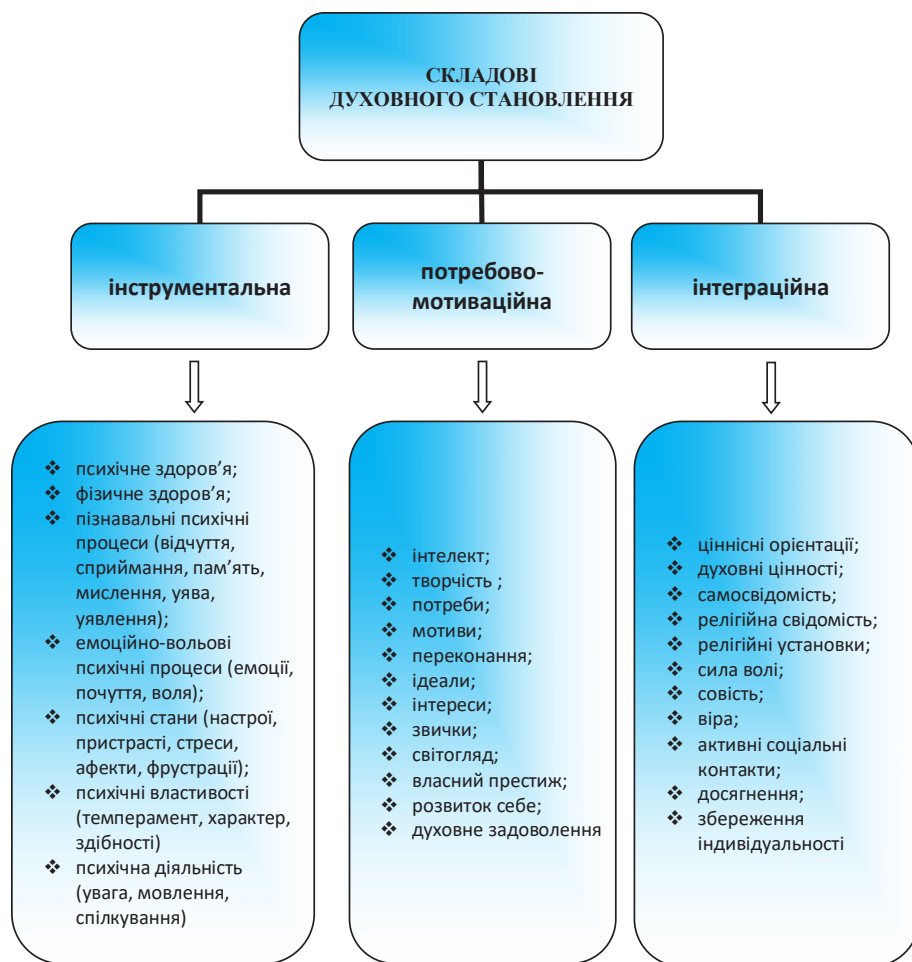

Рис. 1. Авторська модель духовного становлення особистості (Н.І. Жигайло)

Нами запропоновано програму тренінгу розвитку духовності особистості, яка своїми практичними напрацюваннями включає проведення лекцій, наукових семінарів, круглих столів, конференцій, пізнавально-реколекційних подорожей тощо. Психологічний тренінг формування духовності особистості поділено на 7 тем-блоків. До кожного блоку розроблені

оригінальні вправи та модифіковано ті тренінгові вправи (інших дослідників), що можна було використати відповідно до поставленої мети. У тренінгу ми використовували: рольові та ділові ігри, міні-дискусії, вправи особистісного зростання, вправи із тілесно-зорієнтованого розвитку тощо. Перелік блоків та психолого-педагогічних засобів до кожного із них наведено у табл. 1.

Таблиця 1

Програма тренінгу розвитку духовності особистості

№ блоку	Назва тренінгового блоку	Основні психолого-педагогічні та тренінгові засоби
1.	Вступ до роботи	1. Ознайомлення з правилами роботи у Т-групі. 2. Формування атмосфери психологічної безпеки. 3. Психогімнастика.
2.	Ціннісні орієнтації особистості	1. Проективний малюнок «Я і моє місце у світі людей». 2. Рольова гра «Погані люди – добрі люди. У чому різниця?». 3. Ділова гра «Готуємо кодекс поведінки 21-го сторіччя». 4. Вправи на зняття «затисків» у м'язах та підвищення рівня атмосфери безпеки у Т-групі.
3.	Духовне становлення особистості	1. Рольова гра «Я – минулий, нинішній, майбутній. У чому різниця?» 2. Психологічний практикум «Чим я найбільше пишаюся у своєму минулому? Що було таке, що варто було б прожити інакше?» 3. Вправа «Порожній стілець – мої друзі та вороги у минулому». 4. Брейн-стормінг «Визначення напрямків соціальної підтримки державою студентської молоді як її майбутнього творця». 5. Вправи на зняття «затисків» у м'язах, вияв експресії через рух.
4.	Релігійні цінності особистості	1. Соціально-перцептивно орієнтований тренінг особистісного зростання «Я – очима інших. Чи можна мені довіряти?» 2. Групове обговорення «Людина, яка активно вірить у Бога – хто вона? Минуле, сучасне, майбутнє?» 3. Ділова гра «Якби Священну книгу написав Я?» 4. Вправи на зняття «затисків» у м'язах, вияв експресії через рух.
5.	Релігійна свідомість особистості	1. Дискусія «Релігійно свідомою людиною – «за» та «проти». 2. Брейн-стормінг «Хто я – піщинка, крапля води, дуновіння вітерця – чи я відповідаю за майбутнє?» 3. Ділова гра «Совість. Чи потрібна вона у 21-му сторіччі?» 4. Вправи на зняття «затисків» у м'язах, вияв експресії через рух.
6.	Обговорення підсумків тренінгу	1. Дискусія «Я – до початку роботи у Т-групі. Я – після закінчення роботи у Т-групі. Що у мені змінилося?» 2. Вправи на зняття «затисків» у м'язах, вияв експресії через рух.
7.	Кінцеве заняття „Моє майбутнє”	1. Формування екзистенційного «Я». 2. Розстиківка почуття «Ми» в учасників тренінгу. 3. Вправи на зняття «затисків» у м'язах, вияв експресії через рух.

Дослідження здійснювалось упродовж 2016-2018 років на базі кафедри психіатрії, психології та сексології. Вибірку склали 120 студентів різних спеціальностей Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького. Групою психологів здійснено кореляційний аналіз одержаних результатів з метою встановлення взаємозв'язків між досліджуваними характеристиками, зокрема встановлено залежність і взаємовплив між: рівнем розвитку духовності та інтелекту; рівнем розвитку духовності та емпатії; рівнем розвитку духовності та рівнем реактивної тривожності; рівнем розвитку духовності та рівнем особистісної тривожності; рівнем розвитку духовності та рівнем релігійності; рівнем розвитку духовності та рівнем релігійних установок; рівнем розвитку духовності та матеріальними цінностями тощо (табл. 2).

Таблиця 2

**Значущі показники досліджуваних характеристик
(за результатами кореляційного аналізу)**

	ОТ	РТ	РД	ХЦ	РЕ	РР	МЦ	РУ	РІ
ОТ	1,000	0,757	-0,710	0,537	-0,637	-0,564	0,642	-0,708	-0,384
РТ	0,757	1,000	-0,705	0,525	-0,582	-0,498	0,580	-0,712	-0,355
РД	-0,712	-0,705	1,000	-0,615	0,589	0,745	-0,657	0,626	0,473
ХЦ	0,537	0,525	-0,615	1,000	-0,613	-0,461	0,611	-0,619	-0,514
РЕ	-0,637	-0,582	0,589	-0,613	1,000	0,557	-0,574	0,499	0,583
РР	-0,563	-0,498	0,744	-0,460	0,557	1,000	-0,623	0,591	0,586
МЦ	0,641	0,580	-0,657	0,611	-0,574	-0,623	1,000	-0,677	-0,498
РУ	-0,707	-0,711	0,626	-0,619	0,499	0,591	-0,677	1,000	0,522
РІ	-0,384	-0,355	0,473	-0,514	0,583	0,586	-0,498	0,522	1,000

Умовні позначення:

ОТ – особистісна тривожність; РТ– ситуативна тривожність; РД – рівень духовності; ХЦ – хаос цінностей; РЕ – рівень емпатії; РР – рівень релігійності; МЦ – матеріальні цінності; РУ – релігійні установки; РІ – рівень інтелекту.

Також нами представлено критерії, яким повинна відповідати духовна особистість: моральні: духовна особистість мусить бути людиною чесною; бути практикуючим християнином; мати об'єктивний та суб'єктивний авторитет; любити і поважати свою працю; бути справедливою; мати етично-діловий такт і радість від спілкування; інтелектуальні: високий рівень фахової підготовки; точність пам'яті, гнучкість мислення, творчість уяви; темперамент, лабільна нервова система (вроджені чинники); сила волі і віра (набуті чинники); мовленнєва культура, риторика; інтуїція; спостережливість; фізичні та канонічні: одяг, постава, поведінка; шляхетність, одухотворення тощо.

Джерелами духовності особистості мають стати: книга книг – Святе Письмо; Богослов'є (як наука про Бога); Свята Літургія – вчителька життя (А. Шептицький); Молитва – розвиток душі; церковне мистецтво; християнська філософія (пізнання Бога); природа, культура, мистецтво, спорт тощо.

Головними ознаками психічного та духовного здоров'я є гармонійна, врівноважена, високодуховна, здатна до самореалізації своїх життєвих потреб особистість. Цьому необхідно присвячувати наукові дослідження та практичну психологічну і медичну діяльність.

Список використаної літератури

1. Андрос М.Є. Психічне здоров'я особистості: психологічне консультування керівників шкіл. Освіта і управління. Том 2. 1998. № 2. С. 64.
2. Жигайло Н.І. Психологія духовного становлення особистості майбутнього фахівця: монографія. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. 336 с.
3. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості: наук. монографія. К.: КММ, 2006. 255 с.
4. Максименко С.Д. Психологія особистості: підручник. К.: КММ, 2007. 296 с.
5. Моргун В.Ф. Схема многомерной структуры личности / Гамезо М.В., Домашенко И.А. Атлас по психологии. М.: Просвещение, 1986. С. 70.
6. Москалец В.П. Психологія релігії: посібник. К.: Академвидав, 2004. 240 с.
7. Савчин М.В. Віра в Бога як духовний стан людини. Психологія і суспільство. 2009. № 2 (36). С. 54–59.

8. Тимофієва М.П. Духовність як чинник формування психічного здоров'я особистості. Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Філософія. Випуск 414-415. Чернівці: Рута, 2008. С. 23-27.
9. Тимофієва М.П., О.В. Двіжона Психологія здоров'я: навчальний посібник. Чернівці: Книги – XXI, 2009. 296 с.

FEATURES OF THE ACTIVITIES OF THE PSYCHOLOGIST AS TO FORMING PSYCHIC AND SPIRITUAL HEALTH OF PERSONALITY

Roksolana Karpinska

*Danylo Galytsky Lviv National Medical University,
69, Pekarska Str., Lviv, Ukraine, 79010
e-mail: k_roksa@ukr.net*

Nataliia Zhyhailo

*Ivan Franko National University of Lviv,
1, Universytetska Str., Lviv, Ukraine, 79000,
e-mail: nlucyk@ukr.net*

The article is devoted to the formation of the person's mental and spiritual health. A theoretical analysis of the problem is carried out; the definition of the concept of mental and physical health of the personality is proposed. Among the main features of mental health is the mental balance of personality. To the signs of a favorable state of the psyche is a relatively positive emotional state, which includes: emotional stability; maturity of feelings; negative management; free natural manifestation of feelings and emotions; the ability to rejoice; preservation of the habitual optimum state of health.

Five groups of mental health have been distinguished according to medical criteria, and emphasis has been placed on an important factor in the mental health of the individual – spirituality. It is noted that spirituality as an integrative quality of the personality, serves one of the most fundamental characteristics of the personality as an open system.

The authors present the peculiarities of the activity of the psychologist regarding the formation of the person's mental and spiritual health; the mechanisms of mental and spiritual personality formation are proposed; the model of spiritual formation of the personality is presented; psychological training for the formation of personality spirituality, etc. is offered. The psychological training was divided into 7 thematic blocks; developed original exercises; used for role-playing and business games, mini-discussions, personal growth exercises, physical activity-oriented exercises, etc.

A correlation analysis of the research results has been carried out, which make it possible to conclude that the main features of mental and spiritual health are harmonious, balanced, highly spiritual, able to self-fulfillment of their vital needs personality. This should be devoted to scientific research and practical psychological and medical activities.

Key words: mental health, spirituality, author's model of spiritual formation of the person, psychological training, criteria of spirituality, spirituality source.

УДК 159.9.019.4:001.8(045)

DOI <https://doi.org/10.30970/2522-1876-2018-3-14>

ВПЛИВ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ НА КОПІНГ-СТРАТЕГІЇ ЮНАКІВ

Оксана Лящ

*Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського,
вул. Острозького, 32, м. Вінниця, Україна, 21100,
e-mail: oksanalyash7@gmail.com, e-mail: misivad@gmail.com*

У статті розглянуто проблему впливу емоційного інтелекту на копінг-стратегії юнаків. Дослідження виконано на базі Навчально-наукового інституту педагогіки, психології та підготовки фахівців вищої кваліфікації Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. До участі у ньому було залучено 45 студентів.

Науковий інтерес до копінг-стратегій юнаків пов'язаний з розвитком емоційного інтелекту, як основної здатності до спілкування, вміння усвідомлювати свої емоції та розуміти почуття інших людей. Основними копінг-стратегіями студентів є: стратегія вирішення проблем, стратегія пошуку соціальної підтримки, стратегія уникання, застосовуючи яку людина прагне уникнути контакту з оточуючим світом, витісняє необхідність розв'язання проблеми.

На основі проведеного теоретичного аналізу наукових джерел з проблеми дослідження розроблено модель взаємозв'язку емоційного інтелекту з допінг стратегіями.

Є тісний взаємозв'язок між рівнем розвитку емоційного інтелекту та копінг-стратегіями, ефективністю спілкування, самоконтролю та інших психологічних процесів, що є дуже важливою умовою становлення особистості юнака, його самореалізації та адаптації до життєвих ситуацій, які виникають. У ролі механізмів саморегуляції поведінки юнаків можуть виступати інші психічні утворення – ціннісні орієнтації, рівень домагань, локус контролю, мотивація досягнення успіху та схвалення, прагнення до самоствердження та визнання тощо.

У процесі міжособистісних відносин самостверджується особистість у групі, оцінюються власні цінності порівняно з цінностями інших членів групи для того, щоб розкрити свої можливості, показати себе, свої лідерські якості, співпрацю, визначається особиста роль у групі.

Першочерговими напрямками розвитку емоційного інтелекту в юнаків є підвищення рівня їхнього емоційного інтелекту, що базується на їхній обізнаності у виборі копінг-стратегій. За допомогою емоційного інтелекту, особистість володіє групою ментальних здібностей, які беруть участь в усвідомленні та розумінні власних емоцій і емоцій оточуючих, вмінні дати раду своїм і чужим емоціям: точно зрозуміти, оцінити і виразити їх.

Ключові слова: емоційний інтелект, копінг-стратегії, юнаки, емоції, почуття, вирішення складних ситуацій.

Нині кожного дня юнаки зустрічаються з проблемою прийняття рішень. І знання своїх копінг-стратегій і їх вміле використання значно полегшить прийняття найбільш оптимального рішення. Вивчення стратегій подолання, які застосовують люди, способів, за допомогою яких вони намагаються подолати негативні наслідки кризових ситуацій, є природною основою для розробки психологічної підтримки населення.

Між інтелектуальними процесами й емоційними явищами є глибокий і закономірний взаємозв'язок. Розвиток емоцій йде в єдності з розвитком мислення. Їх поєднання забезпечує адекватну оцінку ситуації і вироблення стратегії поведінки залежно від особливостей ситуації. Емоції супроводжують різні прояви життєдіяльності людини і є одним із

головних механізмів внутрішньої регуляції її психічної діяльності та поведінки. Кінцевий продукт емоційного інтелекту – ухвалення рішень на підставі відображення і осмислення емоцій, які є диференційованою оцінкою подій, що мають особистісне значення.

Шлях до розвитку емоційного інтелекту полягає через самосвідомість в емоційному інтелекті та спонукає нас зрозуміти в яких стосунках із власними емоціями ми перебуваємо. Це включає переживання почуттів, які протікають, час від часу змінюючи одне одного; відслідковування фізичних відчуттів, які супроводжують емоції (у животі, горлі, грудях); вміння відчувати особисті почуття та емоції гніву, суму, страху, радості, кожне з яких супроводжується певними виразами обличчя; переживання почуттів настільки сильних, що помітні як самій людині, так і її оточуючим; звернення уваги на емоції та врахування їх у прийнятті рішень.

Проблема копінг-поведінки відносно недавно стала розроблятися у психології. Необхідність звертання до даної проблематики продиктована специфікою поведінки людини у важкій ситуації, у ситуації прийняття рішень, яка деколи пригнічує провідні форми прояву активності особистості. У широкому сенсі копінг включає всі види взаємодії суб'єкта з ситуацією, зокрема спроби оволодіти або пом'якшити, звикнути або відхилитися від вимог проблемної ситуації

Дослідженням емоційного інтелекту займалися такі зарубіжні вчені, як Д. Гоулман (теорія емоційної компетентності), Р. Бар-Он (когнітивна теорія емоційного інтелекту), Х. Вайсбах і У. Дакс (емоційний інтелект як уміння «інтелектуально» керувати своїм емоційним життям), Дж. Майер, П. Селовей, Д. Карузо (теорія емоційно-інтелектуальних здібностей) та інші. У вітчизняній психології ідею єдності афективних та інтелектуальних процесів, що належала Л. Виготському, розвивали С. Рубінштейн (інтелектуальний процес не можливий без участі емоцій) і А. Леонтьєв (мислення має емоційну (афективну) регуляцію).

Сьогодні можна констатувати неабияке зростання наукового інтересу до проблеми вивчення різних аспектів поведінки, спрямованої на подолання стресових для особистості ситуацій (Т.Л. Крюкова, 2005; В.О. Бодров, 2006; Т.В. Корнілова, 2010; О.В. Бітюцька, 2011; І. Моначин, 2012 та ін.).

Такі науковці, як П. Анохіна, А. Брушлінський, Л. Виготський, Б. Зейгарник, С. Рубінштейн, О. Тихомиров доводили ідею взаємозв'язку когнітивних і емоційних процесів. До ресурсів стресостійкості, в яких саме емоційний інтелект і проявляється, ми відносимо емоційні та інтелектуальні особливості особистості. Від них у стресових ситуаціях залежить глибина, і водночас швидкість переробки інформації при виборі раціональної моделі поведінки. Питання про характер зв'язків між інтелектом, емоціями й копінг-поведінкою є одним з найбільш складних. Дослідження у цій галузі зробили Т. Корнілова, Т. Крюкова, С. Хазова, М. Холодна, але комплексні роботи зовсім відсутні.

Специфічний теоретико-методологічний підхід до вивчення емоційного інтелекту розроблено Е.Л. Носенко [3, с. 126]. Емоційний інтелект розглядається у контексті єдності зовнішнього і внутрішнього щодо детермінації психічного. На думку Е.Л. Носенко, емоційний інтелект як аспект виявлення внутрішнього світу особистості відображає міру розумності ставлення людини до світу, до інших та до себе як суб'єкта життєдіяльності.

Мета статті – здійснити аналіз взаємозв'язку емоційного інтелекту та копінг-стратегій юнаків.

Поняття «емоційний інтелект» почали використовувати з 1990 року з подачі американських дослідників Пітера Селовея і Джека Майєра. Вони об'єднали у цьому понятті групу ментальних здібностей, які допомагають усвідомити і зрозуміти власні емоції і емоції оточуючих людей.

Передумовою виникнення концепції емоційного інтелекту вважаються роботи Р. Торндайка, який уперше виділив таку складову загального інтелекту, як соціальний – здат-

ність розуміти інших та діяти або поводити себе згідно з контекстом соціальної ситуації взаємодії [1, с. 83-95]. Наслідком розвитку цієї ідеї стало введення у науковий обіг поняття «емоційний інтелект», яке пов'язують із дослідницькою діяльністю американських психологів Дж. Мейера та П. Селовея. Поняття «емоційний інтелект» розглядається як здатність до розпізнання, розуміння емоцій і управління ними; маються на увазі як власні емоції суб'єкта, так і емоції інших людей (Г.Г. Гарскова, Д.В. Люсін, Дж. Мейера та П. Селовея та ін.). Однак, як відомо, зростанню інтересу до феномена емоційного інтелекту та його ролі у життєдіяльності людини сприяла праця американського психолога Д. Гоулмана "Emotional Intelligence", яка вийшла у США у 1995 році і стала бестселером.

Особливим періодом для розвитку емоційної сфери та зокрема емоційного інтелекту є юнацький вік. Як зазначають П.М. Якобсон, А.О. Реан, юнацький вік – це «критичний вік», що пов'язаний із розвитком особистісної рефлексії та самосвідомості, подальшим професійним становленням, з гострою потребою у спілкуванні й глибоких емоційно-насичених міжособистісних стосунках (дружні, любовні взаємини), оскільки саме у цей час закладаються основи емоційного життя юнака, які стануть фундаментом його емоційності у зрілі роки. М.М. Забродський [2, с. 92] зазначає, що у період юності емоційне життя молодих людей, з яким пов'язаний розвиток емоційного інтелекту, стає багатшим за змістом і диференційованішим за відтінками почуттів; інтенсивно розвивається відкритість до емоційних впливів, здатність до співпереживань, емоційна чутливість.

Люди з високим рівнем емоційного інтелекту добре розуміють свої емоції і почуття інших людей, можуть ефективно керувати своєю емоційною сферою, і тому у суспільстві їхня поведінка більш адаптивна і вони легше досягають своїх цілей у взаємодії з оточуючими. Емоції, як пазли певної інформаційної картини, розповідають нам про самих себе. Їх опанування і контроль дозволяють приймати конструктивні рішення. Проте в умовах стресу, коли людина витіснена із зони комфорту, вона може бути переповнена почуттями та втратити контроль над собою.

Майже два десятиліття минуло з того часу, коли Р.С. Лазарус у своїй відомій статті Coping Theory and Research: Past, Present, and Future (Теорія та дослідження копіngu: минуле, сучасне та майбутнє) [8, с. 137] окреслив основні шляхи, за якими мають розвиватися дослідження поведінки подолання складних ситуацій. За цей період психологія копіng-поведінки зробила значний крок уперед: деякі питання були вирішені, їм на зміну прийшли нові. Тому з кожним роком, у тому числі й у вітчизняній науці, все більшої актуальності набуває проблема визначення пріоритетних цілей для подальших розвідок у цьому напрямку. Стосовно дослідження поведінки подолання значний потенціал, на наш погляд, мають принципи психології розвитку Г.С. Костюка [4, с. 608], де особистість розглядається у саморусі, самоактивності, саморозгортанні.

Нині слід констатувати, що вивчення психології копіngу в Україні ще знаходиться на стадії формування. Це виразно контрастує з тим фактом, що сучасна українська психологія спирається на дуже потужну методологічну базу, яку закладено цілою плеядою вітчизняних учених.

Тривалий час у психології панувала думка, що людина вдається до копіngу лише тоді, коли складність ситуації перевищує енергетичну потужність звичайних реакцій особи, тобто у стресових ситуаціях. Виникає потреба у додаткових витратах енергії, оскільки ресурсів пристосування, які людина використовувала за звичайних умов, їй бракує. У сучасних дослідженнях поняття «копіng» вживають для означення поведінки людини не тільки у скрутних життєвих ситуаціях, а й у звичайних умовах, коли потрібно долати повсякденні труднощі (наприклад, проблеми у сімейних стосунках, професійній, матеріальній сферах тощо). Крім того, учені звертають увагу, що застосовуючи копіng, людина виявляє й конструктивну ак-

тивність, наприклад, проживає подію, а не прагне заховатися від неї за бронєю психологічного захисту [6, с. 87–127; 7, с. 638–646]. У процесі подальшого вивчення цього феномену запропоновано чимало різноманітних дефініцій копінгу. Зокрема, Б. Спілка, Р. Худ, Б. Гунсбергер, Р. Горзух, слідом за Р. Лазарусом та С. Фолькман, трактують копінг суто як пізнавальну та поведінкову активність, спрямовану на знешкодження складних ситуацій [8, с. 136].

Роль емоційного інтелекту у копінг-поведінці С. Хазова і О. Вершиніна встановили, що високий емоційний інтелект не тільки дозволяє краще справлятися зі стресом, але й до самої ситуації ставитись більш позитивно. Він не обмежує особистість у виборі активних, активно-орієнтованих, просоціальних стратегій копінг-поведінки. Знижує ризик звернення до деструктивних (агресивних) або уникаючих стратегій, тобто є детермінантою традиційно більш адаптивних стратегій і способів поведінки. Недостатньо розвинутий емоційний інтелект не дозволяє людині адекватно оцінити, зрозуміти й керувати своїми та чужими емоціями. Як результат, особистість надає перевагу більш примітивним і деструктивним копінг-стратегіям або використовує механізми психологічного захисту [5, с. 60-62].

На основі проведеного теоретичного аналізу, нами розроблено теоретичну модель впливу емоційного інтелекту на копінг-стратегії в юнаків (рис. 1.)

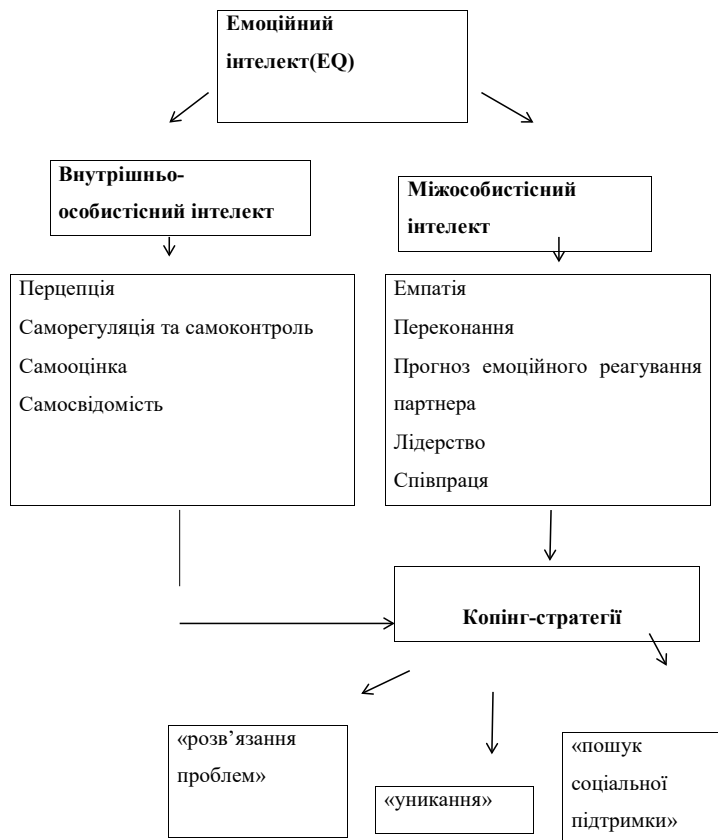

Рис. 1. Концептуальна модель впливу емоційного інтелекту на копінг-стратегії в юнаків

Існує тісний взаємозв'язок між рівнем розвитку емоційного інтелекту та копінг-стратегіями, ефективністю спілкування, самоконтролю та інших психологічних процесів, що є дуже важливою умовою становлення особистості юнака, його самореалізації та адаптації до життєвих ситуацій, які виникають. У ролі механізмів саморегуляції поведінки юнаків можуть виступати інші психічні утворення – ціннісні орієнтації, рівень домагань, локус контролю, мотивація досягнення успіху та схвалення, прагнення до самоствердження та визнання тощо. У процесі міжособистісних відносин самостверджується особистість у групі, оцінюються власні цінності порівняно з цінностями інших членів групи для того, щоб розкрити свої можливості, показати себе, свої лідерські якості, співпрацю, визначається особиста роль у групі.

Часто прогнозуючи поведінку партнера, ми створюємо психологічний клімат, в якому вирішити конфліктну, стресову ситуацію набагато легше, якщо маємо лідерські якості, вплив на партнера. Також вагоме значення має те, наскільки юнаки володіють емоційним інтелектом і здатні поєднувати внутрішньо-особистісний та міжособистісний емоційний інтелекти в єдине ціле.

Таким чином, проблема емоційного інтелекту та копінг-стратегії, попри те, що має практичну значущість, до нині залишається недостатньо дослідженою як у теоретичному плані, так і в експериментальному, і потребує ґрунтовного наукового дослідження. Нова парадигма освіти вимагає віднайти розумний баланс між мисленням та емоціями, встановити гармонію між головою і серцем. За проаналізованою вище літературою можна сказати, що емоційний інтелект впливає на копінг-стратегії юнаків. Саме за допомогою емоційного інтелекту, особистість володіє групою ментальних здібностей, які беруть участь в усвідомленні та розумінні власних емоцій і емоцій оточуючих, вмінні дати раду своїм і чужим емоціям: точно зрозуміти, оцінити і виразити їх.

Наслідки емоційної неосвіченості виявляються сьогодні у значному збільшенні міжособистісних конфліктів та внутрішньо-особистісних конфліктах, зростанні випадків депресії, жорстокості. Тому важливо вміти поєднувати внутрішньо-особистісний та міжособистісний інтелекти.

Список використаної літератури

1. Андреева И.Н. Эмоциональный интеллект: исследования феномена. Вопросы психологии. 2006. № 3. С. 83-95.
2. Заброцький М.М. Вікова психологія: навч. посібник. К.: МАУП, 1998. 92 с.
3. Носенко Е.Л., Коврига Н.В. Емоційний інтелект: концептуалізація феномену, основні функції. К.: Вища школа, 2003. 126 с.
4. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. К.: Рад. школа, 1989. 608 с.
5. Хазова С.А., Вершинина О.А. Эмоциональный интеллект и совладание с трудностями. Психология стресса и совладающего поведения в современном российском обществе: материалы II Международной научно-практической конференции. Кострома, 2010. Т. 2. С. 60–62.
6. Compas B., Connor-Smith J., Saltzman H., Thomsen A., Wadsworth M. Coping with stress during childhood and adolescence: Problems, progress, and potential in theory and research. Psychological Bulletin, 2001. Vol. 127. N 1. P. 87–127.
7. Cramer P. Defense mechanisms and Coping strategies: What's the difference? American Psychologist, 2000. June. P. 638–646
8. Lazarus R.S. Coping Theory and Research: Past, Present, and Future. Psychosomatic Medicine. 1993. № 55. P. 234-247.

**INFLUENCE OF EMOTIONAL INTELLIGENCE
ON COPIN STRATEGIES OF STUDENTS****Oksana Liashch, Diana Mysiva***Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University,
32, Ostrozky Str., Vinnitsa, Ukraine, 21100
e-mail: oksanalyash7@gmail.com, e-mail: misivad@gmail.com*

The article deals with the problem of the influence of emotional intelligence on the coping strategy of boys. The research was carried out on the basis of the Educational-Scientific Institute of Pedagogy, Psychology and Training of Specialists of the Vinnitsa State Pedagogical University named after Mikhail Kotsiubynsky. 45 students were involved in it.

Scientific interest in coping strategies for boys is associated with the development of emotional intelligence as the main ability to communicate, the ability to realize their emotions and understand the feelings of other people. The main coping strategies of students are: a strategy for problem solving, a strategy for finding social support, a strategy of avoiding, using which, a person seeks to avoid contact with the surrounding world, supersedes the need to solve the problem.

On the basis of theoretical analysis of scientific sources on the research problem, a model of the interconnection of emotional intelligence with coping strategies has been developed.

There is a close relationship between the level of development of emotional intelligence and coping strategies, the effectiveness of communication, self-control, and other psychological processes, which is a very important condition for the development of the personality of the boy, his self-realization, and adaptation to the life situations that arise. In the role of mechanisms of self-regulation of behavior of young men may be other psychic education – value orientations, level of aspirations, locus of control, motivation for success and approval, the desire for self-affirmation and recognition, etc.

In the process of interpersonal relations self-affirming personality in a group, evaluating their own values compared with the values of other members of the group in order to reveal their capabilities, show themselves, their leadership qualities, cooperation, and determine the personal role in the group.

The primary areas for the development of emotional intelligence in young men is to increase their emotional intelligence, based on their awareness of the choice of coping strategies. With the help of emotional intelligence, the person has a group of mental abilities, who participate in the awareness and understanding of their own emotions and emotions of others, the ability to give advice to their and others' emotions: to understand, appreciate and express them.

Key words: emotional intelligence, coping strategies, young men, emotions, feelings, solutions of difficult situations.

УДК 159.9.072.53

DOI <https://doi.org/10.30970/2522-1876-2018-3-15>

УПРАВЛІНСЬКИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЯК БАЗИС ДЛЯ КЛАСИФІКАЦІЇ СТИЛІВ КЕРІВНИЦТВА В ІТ-ГАЛУЗІ

Наталія Максименко

*Одеський Національний університет ім. І.І. Мечникова,
вул. Дворянська 2, м. Одеса, Україна, 65000
e-mail: 4myjob@gmail.com*

У статті проаналізовано характерні особливості управлінського потенціалу ІТ-фахівців. Сформовано класифікацію стилів керівництва у галузі. Актуальність статті зумовлена стрімким розвитком цього сектору економіки, необхідністю вивчення та аналізу ефективності різних стилів керівництва. Досліджено 182 фахівці у віці від 29 до 54 років, які проходили психодіагностичне обстеження на базі рекрутингової компанії, що займається професійним відбором спеціалістів для українських та міжнародних ІТ-компаній. Використано пошуковий метод класифікації – метод двоетапного кластерного аналізу. При аналізі таких елементів управлінського потенціалу як особистісні риси та ціннісні орієнтації виокремлено два кластери, які розподіляють ІТ-фахівців за наступними стилями керівництва: «відсторонений стиль» та «залучений стиль». Перший стиль характеризується делегуванням відповідальності, бажанням виступати як сторонній спостерігач, намаганням більше слухати, ніж говорити. Такі фахівці рідко висловлюють свою думку з тих чи інших моментів, уникають суперечок і конфліктів, мають власне уявлення про наявні норми і правила. Лідерство таких керівників, часто може мати формальний характер. Другий стиль характеризується пріоритетом активних взаємин зі своїм найближчим оточенням, взяттям відповідальності і повноважень на себе, навіть у дрібних справах, активним просуванням власних ідей. Такі лідери слідуєть нормам і правилам, що затвердились у певній організаційній культурі. При аналізі таких блоків управлінського потенціалу як інтелектуально-творчий, діяльнісний, лідерський та соціально-комунікативний потенціал виокремлено два кластери, які розподіляють ІТ-фахівців за наступними стилями керівництва: «паритетний стиль» та «домінуючий стиль». Перший стиль характеризується спілкуванням рівноправних за соціальним статусом комунікантів. Другий стиль відрізняється авторитарно-командним реєстром і характеризує спілкування нерівноправних партнерів.

Ключові слова: ІТ-фахівці, стилі керівництва, управлінський потенціал, класифікація, кластерні моделі, класифікація.

З 1960-х і 1970-х років у світі спостерігаються колосальні технологічні та соціальні зміни. Світ, образно кажучи, став меншим, став більш складним і взаємопов'язаним. У сучасних організаціях управлінці повинні не лише бути залученими до повсякденної діяльності своєї компанії, але й ефективно впроваджувати візію, організаційне бачення, яке надихає та мотивує співробітників. Це бачення допомагає їм приймати зміни, створювати нові продукти, вдосконалювати процеси, знижувати витрати та бути більш конкурентоспроможними [11].

Бізнес у галузі інформаційних технологій (ІТ) є важливою частиною сучасної економіки, частка якого у ній постійно зростає. Останнім часом вітчизняні ІТ-компанії відчувають жорсткий пресинг конкуренції. На ринку діє безліч компаній – як українських, так і міжнародних. Як показує практика, основним фактором конкурентоспроможності ІТ-компанії стає якість персоналу і його ставлення до праці. Основою ІТ-бізнесу є фаховий персонал, тому на ринку праці постійно зростає потреба у кваліфікованих фахівцях

саме у сфері інформаційних технологій (консультування, розроблення програмного забезпечення, захист інформації і т. п.) [6]. Відповідно, головне багатство будь-якої ІТ-компанії у сучасних конкурентних умовах – це люди, їх інтелект, креативність та здатність створювати ноу-хау. Тому обов'язковою умовою успішного функціонування підприємства та його розвитку є забезпечення високого рівня системи управління людськими ресурсами [5].

Управління персоналом в ІТ-компаніях має специфіку, пов'язану з особливостями професійної діяльності та мотивації працівників, на яку у свою чергу впливають чинники діяльності керівників. Для керівника колектив є основним об'єктом діяльності, і його завдання – сформувати нове бачення своєї організації та надихнути персонал на спільний рух до нової мети. А здатність керівника домагатися поставлених цілей залежить від його поведінки, яка у свою чергу нерозривно пов'язана з поняттям стилю керівництва. Саме тому вивчення та аналіз ефективності різних стилів керівництва є дуже важливою і актуальною проблемою.

Як зазначає О.Ю. Саврук [8], проаналізувавши сутність та характерні риси стилів керівництва, найчастіше його визначення зводяться до сукупності характерних для менеджера прийомів і способів вирішення завдань управління, тобто стиль – це система постійно вживаних методів керівництва. Як видно, стиль і метод керівництва існують у певній єдності. Стиль керівництва і метод є категоріями менеджменту. Стиль і метод керівництва співвідносяться як форма та сутність явищ. Стиль є формою реалізації методів керівництва, прийнятою певним менеджером відповідно до його особистих, суб'єктивно-психологічних характеристик. Менеджер із певним стилем керівництва може використовувати різні методи менеджменту.

Уперше питання про стилі керівництва було розглянуте К. Левінім та Р. Ліппіттом у праці «Експериментальний підхід до вивчення автократії та демократії» ще у 1938 році [12]. З їхнім авторством пов'язано виникнення найпоширенішої класифікації стилів керівництва та використання наступних стилів: авторитарний, демократичний, ліберальний. З одного боку, ці стилі стали класичними для теорії та практики вітчизняного менеджменту, а з іншого – їх теоретична розробленість, їх аналіз у контексті різних сфер, ситуацій менеджменту є далеко недостатніми. Як зазначають М.Д. Прищак та О.Й. Лесько, прикладом є погляди на сутність та зміст ліберального стилю [7].

Значний крок на цьому шляху здійснив І. Адізес. Розроблена ним «теорія стилів менеджменту» є методологічною основою системного підходу до менеджменту та діяльності організації у цілому. І. Адізес розглядає стилі менеджменту (відповідно типи менеджерів) у контексті чотирьох функцій, які повинен виконувати менеджмент у будь-якій організації: Producing (P) – виробництво результатів, Administrating (A) – адміністрування, Entrepreneuring (E) – підприємництво, Integrating (I) – інтеграція [1].

М. Тайт [15] досліджував стилі керівництва в ІТ-проектах і звузив спектр стилів керівництва до двох провідних патернів: транзакційного та трансформаційного, які протиставив одне одному. Транзакційне керівництво полягає у винагородженні підлеглих для досягнення цілей діяльності. Воно розглядається як угода між лідером та підлеглим, де продуктивність обмінюється на певні нагороди. Трансформаційне керівництво полягає у створенні у підлеглих відчуття гідності, довіри та забезпеченні організаційного бачення. Трансформаційний тип керівництва запроваджує натхнення та інтелектуальні стимули, мотивує підлеглих шляхом створення високих очікувань та моделювання відповідної поведінки, а поточні завдання впливають з нових ідей та підходів. Т.М. Беннетт [10] розглянув третій тип керівництва в ІТ-проектах: пасивне керівництво / керівництво – уникання. Автором встановлено, що цей тип керівництва, поряд з трансформаційним типом, виступає предиктором додаткових докладених зусиль. Слід зазначити, що в українській версії опитувальника внутрішньої мотивації використання шкали докладених зусиль викликає певні

сумніви, адже її внутрішня узгодженість знаходиться дещо нижче гранично допустимого рівня [2].

Є і протилежна точка зору на класифікацію типів керівництва, яка полягає у тому, що стилів керівництва значно більше десятка [3]. Вони виділяються: за комунікативною поведінкою (PR-діяльнісний, антипатійний, симпатизуючий, творчий, егоцентричний, діловий, емпатійний), за типом мислення (теоретичний, практичний, філософський), за типом темпераменту керівника (холеричний, сангвінічний, флегматичний, меланхолічний), за стилем взаємодії з підлеглим (примусовий, ухильовальний, співробітницький, компромісний, поступливий), за стилем діяльності (авторитарний, ліберальний, демократичний), за рівнем співпраці (партнерський, непартнерський), за цілеспрямованістю (тиранський, виробничий, коопераційний, дипломатичний, домінуючий, альтруїстичний, егоїстичний, підприємницький, пристосувальний), за позицією щодо інших інстанцій (принциповий, послужливий), за методом впливу (адміністративно-правовий, економічний, соціально-психологічний), за позицією щодо людського фактора (технократичний, гуманістичний), за характером діяльності (ініціативний, виконавчий), за швидкістю орієнтації у ситуації взаємодії (еластичний, нееластичний, комбінований), за мотиваційною поведінкою (інноваційний, стратегічний, зважений, регресивний, консультативний).

Крайнощів ця точка зору досягає у класифікаційних підходах, де кількість суттєвих ознак максимізується. Зокрема, В.О. Храмов, А.П. Бовтукот вважають, що «існує стільки стилів управління, скільки є підприємств і керівників» [9, с. 36]. Відповідно, перед нами повстало завдання за допомогою аналізу системи потенціалів особистості визначити стилі керівництва, характерні саме для діяльності керівників у сфері ІТ.

Метою статті на основі характерних особливостей управлінського потенціалу виділити ключові групи ІТ-фахівців і сформувані класифікацію стилів керівництва у цій галузі.

Досліджено 182 фахівці, які проходили психодіагностичне обстеження на базі рекрутингової компанії, що займається професійним відбором спеціалістів для українських та міжнародних ІТ-компаній. Участь у дослідженні брали спеціалісти обох статей (чоловіки – 79,7%, жінки – 20,3%) у віці від 29 до 54 років.

Методичний апарат дослідження характеризувався наступним інструментарієм. Особливості блоку *соціально-демографічних чинників* (вік, стать, освіта, країна проживання) визначались за допомогою спеціально створеної анкети; параметри блоку *особистісних рис* (екстраверсія, сумлінність, емоційна стабільність, відкритість, доброзичливість) визначались за допомогою методики NEO-FFI «Велика п'ятірка»; параметри блоку *ціннісних орієнтацій* (орієнтація на підтримку, орієнтація на відповідність, орієнтація на незалежність, орієнтація на альтруїзм, орієнтація на керівництво, орієнтація на структуру, орієнтація на різноманітність) параметри визначались за допомогою семантичного диференціалу; параметри блоку *інтелектуально-творчого потенціалу* (широта мислення, здатність до комплексної візії, здатність до прогнозування, здоровий глузд, практичне мислення, вміння розставляти пріоритети, інноваційність) визначались за допомогою об'єктивних тестів, організованих як вирішення конкретних ситуацій, параметри блоку *лідерського потенціалу* (орієнтація на людей, орієнтація на задачі, зовнішня орієнтація, внутрішня орієнтація) визначались за допомогою семантичного диференціалу; параметри блоку *діяльнісного потенціалу* (стремління до успіху, стремління до якості, стремління до навчання; невпевненість у своїх діях, пошук виклику, рішучість, цілеспрямованість, стремління до ризику) визначались за допомогою семантичного диференціалу; параметри блоку *соціально-комунікативного потенціалу* (здатність до впливу, прямота у спілкуванні, асертивність, передбачливість), які визначались за допомогою семантичного диференціалу, а також параметри (уміння презентувати результа-

ти, здатність враховувати інтереси інших, відповідальність), які визначались за допомогою об'єктивних тестів, організованих як вирішення конкретних ситуацій.

Для статистичного підкріплення та більшої наочності можливого групування значень показників із формуванням класів об'єктів було використано пошуковий метод класифікації: кластерний аналіз, а саме метод двоетапного кластерного аналізу. Даний вид кластерного аналізу застосовувався у зв'язку з тим, що він дозволяє використовувати механізм автокластеризації [14]. Об'єктами кластеризації виступали всі ІТ-фахівці, що брали участь у дослідженні. Параметрами кластеризації були показники кожного з рівнів моделі. Мірою відстані служила логарифмічна функція правдоподібності. Кількість кластерів вибиралась автоматично, критерієм кластеризації служив баєсівський інформаційний критерій Шварца (BIC) [13]. Зазначено, що вибірка є репрезентативною, адже вона досить точно відображає характеристики генеральної сукупності.

У теоретичній моделі структури управлінського потенціалу на прикладі ІТ-фахівця можна виділити *два рівні організації*: рівень індивідуальних чинників (*блоку соціально-демографічних чинників, блок ціннісних орієнтацій, блок особистісних рис*), рівень окремих потенціалів (*блоку інтелектуально-творчого потенціалу, блоку лідерського потенціалу, блок діяльнісного потенціалу, блок соціально-комунікативного потенціалу*). Для кожного рівня організації створювалися окремі класифікації. Слід зазначити, що блок соціально-демографічних чинників розглядався як додатковий і в аналіз не включався.

При включенні в аналіз всіх показників, спрямованих на вивчення рівня індивідуальних чинників найоптимальнішою представлялася двокластерна модель. Для даної моделі баєсівський критерій Шварца дорівнював 1556,094, а співвідношення мір відстані було максимальним – 2,228 (при 3-хкластерній моделі – 1,452, при 4-хкластерній моделі – 1,153, при 5-кластерній – 1,149). Всього у кластерні групи було об'єднано 182 випробовуваних, що склало 100% від усієї вибірки. До першого кластеру – найбільш великого – з даного числа було віднесено 117 досліджених ІТ-фахівців (64,3%), до другого – 65 досліджених (35,7%).

Було визначено, що ІТ-фахівці, що відносяться до першого кластеру, характеризуються інтровертованістю, егоцентричністю, мінливістю, несприйняттям нового досвіду, неконформністю. Для них важливість зазначених ціннісних орієнтацій є низькою. Тому стиль керівництва таких ІТ-фахівців можна охарактеризувати як «Відсторонений». Респонденти, що відносяться до другого кластеру, характеризуються екстравертованістю, відкритістю стосовно нового досвіду, свідомим контролем за своєю поведінкою і діяльністю, орієнтованістю на групову діяльність. Для них важливим є дотримання цілого комплексу ціннісних орієнтацій. Стиль керівництва таких ІТ-фахівців можна назвати «Залучений».

На підтвердження цього розглянемо психологічні особливості представників кожного кластера. На рівні індивідуальних чинників стосовно особистісних рис представники першого кластеру відрізнялися від осіб другого кластеру зниженим рівнем екстраверсії ($F = 15,760$; $p < 0,001$; $\omega^2 = 0,081$), сумлінності ($F = 16,649$; $p < 0,001$; $\omega^2 = 0,086$), відкритості до досвіду ($F = 5,392$; $p = 0,021$; $\omega^2 = 0,029$), доброзичливості ($F = 23,630$; $p < 0,001$; $\omega^2 = 0,081$). Статистично значущих розбіжностей стосовно емоційної стабільності не виявлено ($F = 1,196$; $p < 0,001$; $\omega^2 = 0,081$).

На рівні індивідуальних чинників стосовно ціннісних орієнтацій особи першого кластеру характеризувалися зниженими значеннями орієнтації на підтримку ($F = 75,512$; $p < 0,001$; $\omega^2 = 0,296$), орієнтації на відповідність ($F = 148,925$; $p < 0,001$; $\omega^2 = 0,453$), орієнтації на незалежність ($F = 19,145$; $p < 0,001$; $\omega^2 = 0,096$), орієнтації на альтруїзм ($F = 113,062$; $p < 0,001$; $\omega^2 = 0,386$), орієнтації на керівництво ($F = 66,056$; $p < 0,001$;

$\omega^2 = 0,268$), орієнтації на структуру ($F = 76,565$; $p < 0,001$; $\omega^2 = 0,298$), орієнтації на різноманітність ($F = 23,424$; $p < 0,001$; $\omega^2 = 0,115$).

Отже, при аналізі таких елементів управлінського потенціалу як особистісні риси та ціннісні орієнтації виокремлено два кластери, які розподіляють ІТ-фахівців за наступними стилями керівництва: «відсторонений стиль» та «залучений стиль». Перший стиль характеризується делегуванням відповідальності, бажанням виступати як сторонній спостерігач, намаганням більше слухати, ніж говорити. Такі фахівці рідко висловлюють свою думку з тих чи інших моментів, уникають суперечок і конфліктів, мають власне уявлення про наявні норми і правила. Лідерство таких керівників, часто може мати формальний характер. Другий стиль характеризується пріоритетом активних взаємин зі своїм найближчим оточенням, взяттям відповідальності і повноважень на себе, навіть у дрібних справах, активним просуванням власних ідей. Як правило, такі лідери слідують нормам і правилам, що затвердились у певній організаційній культурі. Вони є неформальними лідерами.

При включенні в аналіз всіх показників, спрямованих на вивчення рівня окремих потенціалів найоптимальнішою представлялася двохкластерна модель. Для даної моделі байєсовський критерій Шварца дорівнював 3251,152, а співвідношення мір відстані було максимальним – 3,127 (при 3-хкластерній моделі 1,874, при 4-хкластерній моделі – 1,164, при 5-кластерній – 1,121). Всього у кластерні групи було об'єднано 182 випробовуваних, що склало 100% від усієї вибірки. У перший кластер – найбільш великий – з даного числа увійшло 73 досліджених ІТ-фахівців (40,1%), а у другий кластер – 109 випробовуваних (59,9%).

Було визначено, що ІТ-фахівці, що відносяться до першого кластеру, характеризуються більш активним творчим підходом та виразними інтелектуальними інтересами, безпосередністю у спілкуванні, здатністю враховувати інтереси інших, але меншим стремлінням до успіху та здатністю до впливу на інших. Тому стиль керівництва таких ІТ-фахівців можна охарактеризувати як «паритетний». Респонденти, що відносяться до другого кластеру, характеризуються виразним стремлінням до успіху та домінуванням над оточенням, бажанням дотримуватись субординації у спілкуванні та зверхністю. Таким чином, стиль керівництва таких ІТ-фахівців можна окреслити як «домінуючий».

На підтвердження цього розглянемо психологічні особливості представників кожного кластера. На рівні окремих потенціалів за показниками інтелектуально-творчого потенціалу перший кластер відрізнявся від другого підвищеним рівнем здатності до комплексної візії ($F = 211,621$; $p < 0,001$; $\omega^2 = 0,540$), здатності до прогнозування ($F = 107,621$; $p < 0,001$; $\omega^2 = 0,374$), здорового глузду ($F = 161,599$; $p < 0,001$; $\omega^2 = 0,473$), практичного мислення ($F = 189,621$; $p < 0,001$; $\omega^2 = 0,513$), вміння розставляти пріоритети ($F = 89,632$; $p < 0,001$; $\omega^2 = 0,332$), інноваційністю ($F = 16,746$; $p < 0,001$; $\omega^2 = 0,085$).

На рівні окремих потенціалів за показниками лідерського потенціалу перший кластер відрізнявся від другого підвищеним рівнем зовнішньої орієнтації ($F = 76,321$; $p < 0,001$; $\omega^2 = 0,298$), орієнтації на задачі ($F = 1,621$; $p < 0,001$; $\omega^2 = 0,338$), внутрішньої орієнтації ($F = 54,981$; $p < 0,001$; $\omega^2 = 0,234$), орієнтації на людей ($F = 114,808$; $p < 0,001$; $\omega^2 = 0,389$).

На рівні окремих потенціалів за показниками діяльнісного потенціалу перший кластер відрізнявся від другого зниженим рівнем стремління до успіху ($F = 6,665$; $p = 0,005$; $\omega^2 = 0,037$) та невпевненості у своїх діях ($F = 8,174$; $p = 0,005$; $\omega^2 = 0,043$). Статистично значущих розбіжностей стосовно стремління до якості ($F = 0,185$; $p = 0,668$; $\omega^2 = 0,001$), стремління до навчання ($F = 0,606$; $p = 0,437$; $\omega^2 = 0,003$), пошуку виклику ($F = 0,073$; $p = 0,788$; $\omega^2 = 0,000$), рішучості ($F = 0,060$; $p = 0,807$; $\omega^2 = 0,000$), цілеспрямованості ($F = 0,775$; $p = 0,380$; $\omega^2 = 0,004$), стремління до ризику ($F = 0,081$; $p = 0,776$; $\omega^2 = 0,000$) не виявлено.

На рівні окремих потенціалів за показниками соціально-комунікативного потенціалу перший кластер відрізнявся від другого зниженим рівнем здатності до впливу ($F = 9,841$; $p = 0,002$; $\omega^2 = 0,052$), підвищеними рівнем прямої у спілкуванні ($F = 4,644$; $p = 0,032$; $\omega^2 = 0,025$), підвищеним рівнем вміння презентувати результати ($F = 153,002$; $p < 0,001$; $\omega^2 = 0,459$), підвищеною здатністю враховувати інтереси інших ($F = 121,021$; $p < 0,001$; $\omega^2 = 0,402$), підвищеним рівнем відповідальності ($F = 161,984$; $p < 0,001$; $\omega^2 = 0,474$). Статистично значущих розбіжностей стосовно асертивності ($F = 0,016$; $p = 0,898$; $\omega^2 = 0,000$) та передбачливості ($F = 0,515$; $p = 0,474$; $\omega^2 = 0,003$) не виявлено.

Отже, при аналізі таких блоків управлінського потенціалу як інтелектуально-творчий потенціал, діяльнісний потенціал, лідерський потенціал та соціально-комунікативний потенціал виокремлено два кластери, які розподіляють ІТ-фахівців за наступними стилями керівництва: «паритетний стиль» та «домінуючий стиль». Звертаючись до аналізу ділового дискурсу та його функціонально-стильових характеристик, проведеного Л.П. Науменко [4], можна стверджувати, що перший стиль характеризується спілкуванням рівноправних за соціальним статусом комунікантів. Другий стиль відрізняється авторитарно-командним реєстром і характеризує спілкування нерівноправних партнерів.

Таким чином було сформовано дві класифікації стилів керівництва в ІТ-галузі: за ступенем включення в організаційну діяльність (відсторонений та залучений стиль) та за рівноправ'ям у спілкуванні (паритетний та домінуючий стилі). Відкритим питанням залишається, чи пов'язані між собою ці дві класифікації. Аналіз за критеріями χ^2 та К Крамера показав, що ці класифікації є незалежними ($\chi^2 = 3,502$; $K = 0,139$; $p = 0,061$). Тобто, доцільним є виділення чотирьох груп ІТ-фахівців за стилями керування шляхом зіставлення двох класифікацій: відсторонений паритетний стиль ($n = 41$; 22,5%), залучений паритетний стиль ($n = 117$; 41,8%), відсторонений домінуючий стиль ($n = 32$; 17,6%) та залучений домінуючий стиль ($n = 33$; 18,1%).

Отже, показано, що у теоретичній моделі структури управлінського потенціалу на прикладі ІТ-фахівця можна виділити *два рівні організації*: рівень індивідуальних чинників (блоку соціально-демографічних чинників, блок ціннісних орієнтацій, блок особистісних рис), рівень окремих потенціалів (блоку інтелектуально-творчого потенціалу, блоку лідерського потенціалу, блок діялісного потенціалу, блок соціально-комунікативного потенціалу). Сформовано дві класифікації стилів керівництва в ІТ-галузі (для кожного із зазначених рівнів): за ступенем включення в організаційну діяльність (відсторонений та залучений стиль) та за рівноправ'ям у спілкуванні (паритетний та домінуючий стилі). Перспективами подальших досліджень виступає вивчення взаємовідношень між отриманою класифікацією і соціально-демографічними чинниками.

Список використаної літератури

1. Адизес І.К. Стили менеджмента – эффективные та неэффективные. М.: Альпина Бизнес Букс, 2009. 199 с.
2. Бірон Б.В. Опитувальник внутрішньої мотивації. Конфірматорний факторний аналіз української версії. Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. Луганськ: Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2017. № 3 (44). С. 52-65.
3. Герасимчук В.Г., Кузьмін О.Є., Мала Н.Т. Стили керівництва персоналом. Економічний вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Київ, 2008. № 5. С. 188-193.
4. Науменко Л.П. Діловий дискурс та його функціонально-стильові характеристики. Культура народів Причорномор'я. 2003. № 37. С. 122-124.
5. Німуха Ю. Особливості управління персоналом в ІТ-компаніях. VIII Всеукраїнська науково-практична конференція «Сучасні підходи до управління підприємством» з між-

- народною участю. 2017 С. 81-82. URL: <http://conf.management.fmm.kpi.ua/proc/article/view/101175/96362>
6. Орлова О.М. Особливості управління персоналом в ІТ-сфері. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство. 2017. Вип. 11. С. 117-120.
 7. Прищак М.Д., Лесько О.Й. Теорія стилів менеджменту І. Адізеса: на шляху формування системного підходу до менеджменту. Вісник Вінницького політехнічного інституту. 2016. № 6. С. 39-44.
 8. Саврук О.Ю. Стили керівництва: сутність та характерні риси. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». № 640: Проблеми економіки та управління. 2009. С. 387–393.
 9. Храмов В.О., Бовткун А.П. Основи управління персоналом: навч.-метод. посіб. К.: МАУП, 2001. 112 с.
 10. Bennett T. M. A study of the management leadership style preferred by IT subordinates. Journal of Organizational Culture, Communications and Conflict. 2009. P. 1-26.
 11. Friedman T.L. The world is flat: a brief history of the twenty-first century. N.Y.: Picador/Farrar, Straus and Giroux, 2007. 672 p.
 12. Lewin K. An Experimental Approach to the Study of Autocracy and Democracy: A Preliminary Note. Sociometry. 1938. Vol. 1, No. 3/4. P. 292-300.
 13. Schwarz G.E. Estimating the dimension of a model. Annals of Statistics. 1978. № 6 (2). P. 461–464.
 14. SPSS Inc. The SPSS two-step cluster component: A scalable component to segment your customers more effectively. White paper–technical report. Chicago, 2001. P. 1–9.
 15. Thite M. Leadership styles in information technology projects. International Journal of Project Management. 2001. №18 (4). P. 235–241.

THE MANAGERIAL POTENTIAL AS A BASIS FOR CLASSIFICATION OF LEADERSHIP STYLES IN IT-INDUSTRY

Nataliia Maksymenko

*Odesa I.I. Mechnikov National University,
2, Dvorianska Str., Odesa, Ukraine, 65000
e-mail: 4myjob@gmail.com*

The article analyzes the peculiarities of managerial potential of IT specialists. The classification of leadership styles in the IT-industry is formed. The urgency of the article is determined by the rapid development of this sector of the economy, the need to study and analyze the effectiveness of different leadership styles. 182 IT-specialists aged 29 to 54 years old, who underwent psychodiagnostic examination on the basis of a recruiting company engaged in the professional selection of specialists for Ukrainian and international IT companies, were investigated. The exploratory method of classification is used – the method of two-step cluster analysis. In the analysis of such elements of managerial potential as personality traits and value orientations, two clusters are extracted that distribute IT-specialists according to the following leadership styles: "distant style" and "commitment style". The first style is characterized by the delegation of responsibility, the desire to act as a third-party observer, an attempt to listen more than to speak. Such specialists rarely express their views on certain points, avoid disputes and conflicts, have their own idea of existing norms and rules. Leadership of such IT-specialists may often be of a formal nature. The second style is characterized by the priority of active relationships with their immediate surroundings, taking responsibility and authority for themselves, even in small affairs, actively promoting their own ideas. Such leaders follow the rules and regulations that have been established in a certain organizational culture. In analyzing such blocks of managerial potential, such as intellectual, creative, activity, leadership and social-communicative potential, two clusters have been identified that distribute IT professionals in the following leadership styles: "parity style" and "dominant style". The first style is characterized by communicating equal social status communicants. The second style is different authoritarian-command register and characterizes the communication of unequal partners.

Key words: IT professionals, leadership styles, managerial potential, classification, cluster models, classification.

UDC 159.923.2

DOI <https://doi.org/10.30970/2522-1876-2018-3-16>

A MODEL OF PSYCHOLOGICAL FACTORS AFFECTING TO ACADEMIC SELF-EFFICACY OF UNIVERSITY STUDENTS

Olena Musakovska

*Ivan Franko National University of Lviv,
1, Universytetska Str., Lviv, Ukraine, 79000,
e-mail: olenkamusakovska@ukr.net*

The article sets out the results of the empirical research of psychological factors of self-efficacy of learning activity of students of higher education institutions.

In general, 156 persons participated in the research – undergraduate intramural students of the Ivan Franko National University of Lviv aged from 17 to 23 years. In order to identify psychological factors of self-efficacy of students' learning activities, it is used standardized psychological diagnostic methods

(“Academic self-efficacy of students” (I. Sniadanko), Big Five (R. R. MacCrae, P. T. Costa), the method for diagnostics of studying motivation of students of A. Rean, V. Yakunin (modification of N. Ts. Badmaieva), Students' Achievement Motivation in Higher Educational Institutions (S. Pakulina), Personal Maturity Inventory (Yu. Z. Hilbukh) and a questionnaire.

Based on an integrated index the group was divided into three sub-groups according to the level of learning self-efficacy: “highly effective students”, “students with medium self-efficacy” and “students with low self-efficacy”. The paper studies a correlation of learning self-efficacy with personal characteristics and motivational basis of learning activities of students. Due to Scheffe's single-factor analysis of variance, Pearson correlation coefficient and factor analyses, psychological makers of persons with a high and low level of learning self-efficacy were defined. In particular, students with a high level of learning self-efficacy are characterized as more methodical and persistent in achieving desired goals, more responsible and conscientious and also they have internal achievement motivation. It determines the students' ability to self-regulate the emotional-volitional state and their value attitude to educational activity and professional knowledge as stimulating psychological factors of academic self-efficacy.

Key words: self-efficacy, academic self-efficacy of university students, determining factors, self-regulation, achievement motivation.

Problem statement. Students' academic self-efficacy is one of the key factors for the effectiveness of the learning process, recognized as a predictor of academic performance and it contributes to the development of a high level of professional competence. The importance of self-efficacy is increasing during the current educational preparation of qualified specialists in the terms of acquiring the necessary knowledge and improving their professional skills.

Despite a lot of number of publications on self-efficacy beliefs in Western countries over the past decades, the psychological determinants of a high level of self-efficacy in students' educational activities have been scarcely highlighted in Ukrainian psychology.

Recent research and analysis of publications. The study of academic self-efficacy as a kind of personality's efficiency in a particular area of human activity is devoted to the work of such psychologists as D. Shunk, F. Pajares, M. Bong, E. Skaalvik, B. Zimmerman, etc [4–6]. Among the Ukrainian researchers this construct was studied by T. Haltseva and I. Sniadanko [2; 3].

The concept of academic self-efficacy is based on the social-cognitive theory of A. Bandura and is interpreted as the individual's confidence in his ability to organize, execute and regulate

his or her own educational activity related to solving problems or performing a task at a sufficient level of skill, according to their own capabilities [1].

Academic self-efficacy represents a complex multidimensional phenomenon of self-awareness (cognitive, emotional and behavioral level) which is defined as a motivated self-confidence with emotionally stable behavior during stressful learning situations and it is reflected in the implementation of a successful system of learning actions.

These beliefs begin to form in early childhood under the influence of the immediate environment, develop its main components in the younger school-age, and improve in the following age periods.

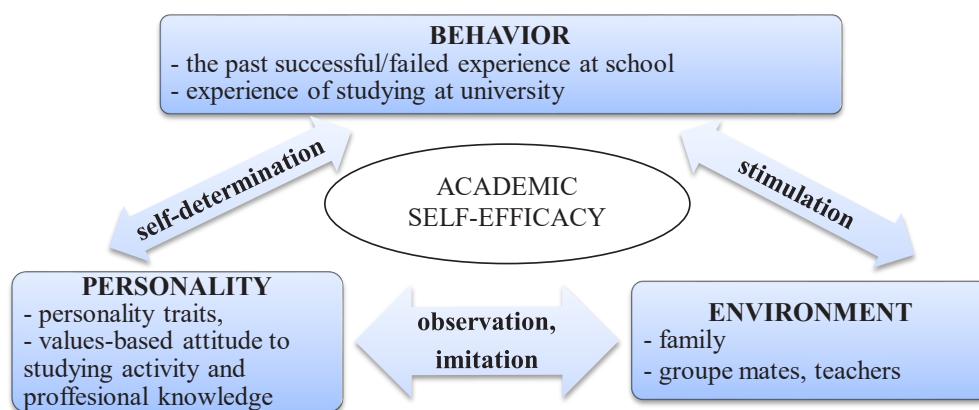

Fig. 1. Theoretical model of mutual determinism of factors and mechanisms of students' academic self-efficacy

The level of students' academic self-efficacy is determined as a result of a cognitive interpretation of the past school performance and the current university experience of learning, observing the activities of successful reference persons (other students), self-analysis of their own physical and emotional state in educational activities and verbal supporting by credible persons: relatives (parents, siblings), teachers, classmates and group mates.

The psychological factors of academic self-efficacy are aggregated into two blocks: «personality traits» (a positive self-attitude, an ability to self-regulate behavior, a high emotional stability) and «valuable attitude to learning activities and professional knowledge» as a motivational basis for their cognitive activity.

The purpose of this study was to study psychological factors of academic self-efficacy of university students. Specifically, we tested a theoretical model positing that (a) such volitional qualities as responsibility, persistence, organization and emotional stability, in particular low level of anxiety, less tension, high self-sufficiency determine the level of self-efficacy in the student's educational activity and that (b) self-efficacy of students is affected by their value attitude to the learning process and professional knowledge, in particular the presence of stable cognitive interest (see Figure 1).

Main part of the research. Empirical research included 156 students of the Ivan Franko National University of Lviv, 14 males and 142 females aged from 17 to 27 years old; 52 of them first- and second-year students, 72 – third- and fourth-year students and 32 – master's students; 136 studied social and humanitarian sciences, 20 – natural sciences.

The Method «Academic self-efficacy of students» (I. Sniadanko) is designed to determine the level of self-efficacy in learning activities. The Big Five personality test measures personality traits defined as openness to experience, conscientiousness, extraversion, agreeableness, and neuroticism. The questionnaire-test of personal maturity by Yu. Hilbukh is used to determine the level of students' personal maturity. The method "Students' Achievement Motivation in Higher Educational Institutions" (S. Pakulina) is applied to determine the value of success as internal and external motives in the structure of achievement motivation of studying. In addition to that, the method of diagnostics of studying motivation of students (A. Rean, V. Yakunin) is used. A questionnaire was developed to assess socio-demographic characteristics of students, their family structure and social capital, features of learning experience at school and university.

To verify statistical validity of the data obtained the following statistical and mathematical methods were used: cluster analysis, Scheffe's post hoc test, correlation (Pearson r with $p < 0,05$), factor, discriminant and multiple regression analysis.

With the help of hierarchical cluster analysis on the sample of 156 students three groups with high ($N=50$), medium ($N=64$) and low ($N=42$) academic self-efficacy were revealed ($M1 = 119,6$; $M2 = 91,8$; $M3 = 68,7$, $p < 0,05$).

As can be seen in the Table 1, in the group of highly effective students, a direct correlation between the indicators of self-efficacy and self-control ($r = 0,316$; $p \leq 0,05$) was determined. Also, the academic self-efficacy in this group of students correlates with the motivation to achieve success as a result of their own activities ($r = 0,455$; $p \leq 0,01$).

Table 1

**The relationships between academic self-efficacy
in different subgroups and others indicators**

	Scale	High	Medium	Low
<i>Personalty traits</i>	<i>Self-control-impulsiveness</i>	0,316	-----	-----
	<i>Persistence-weakness</i>	-----	-----	0,389
	<i>Searching impression-its avoiding</i>	-----	-----	-0,337
Motives of studying	Success as a result of own activities	0,455*	-----	-----
	Success-vocation	-----	-----	-0,309
	Internalization of success	0,352	-----	-----
	Success-recognition	-----	-----	0,309
	Success-authority	-----	-----	0,390
	Professional motives	-----	0,455*	0,335
	Knowledge motives for studying	-----	0,359*	-----

* With $p < 0,01$

The factor structure of empirical data for students with higher level of academic self-efficacy includes on six factors: significant motives for learning activities, a personality maturity, a social orientation of the individual, an internal locus of academic self-efficacy, motives for successful professional activity and academic performance.

Consequently, students with a high level of academic self-efficacy have more positive self-assessment themselves and higher academic achievements in university studies; are characterized by confidence and persistent, a higher level of self-control: the ability of volitional regulation of their own behavior, characterized by greater emotional stability and social orientation. This group is capable of directing activities to meaningful life goals, seeking self-realization.

They have a strong cognitive interest, seek to become highly skilled specialists. These students are internally more motivated by the achievement of professional skills in the education process that they evaluate in the category of the significance of their own activities, especially, the efforts they make to achieve a positive result.

Additionally, in the group of low-efficacy students Table 1 indicates an inverse correlation between academic self-efficacy and perceived success as a vocation ($r = -0.309$; $p \leq 0.05$); direct relationships with such success categories as recognition ($r = 0.309$; $p \leq 0,05$) and authority ($r = 0,390$; $p \leq 0,05$). The factor structure for the subgroup with lower academic self-efficacy consists on such six factors as a lack of studying motivation, an infantilism of personality, an impulsiveness and internal orientation of the individual, a lack of volitional regulation in educational activities, a social passivity and an external locus of academic self-efficacy.

Thus, students with lower level of academic self-efficacy are more infantile, closed, sufficiently impulsive, have a lack of persistence, with a tendency to avoid difficult situations of going beyond their comfort zone. Also this group is less motivated to succeed, while has a need to social reinforcement and support for their effectiveness.

Thus, the regression model explains 55% dispersion (determination coefficient $R^2 = 0,549$). The coefficient of multiple correlation ($R = 0,7405$), which determines the degree of dependence between psychological parameters and the level of academic self-efficacy, is statistically significant. According to the regression model, the psychological factors that determine the level of academic self-efficacy are the most significant (based on the values of the regression coefficients), the contribution of such components is «knowledge motives for studying» ($beta=0,424$), «professional motives» ($beta=0,301$), «emotional stability» ($beta=0,301$), «self-control» ($beta=-0,273$), «exteriorization of success» ($beta=0,221$), «motives for avoiding» ($beta=-0,213$), «I-concept» ($beta=0,198$) and «communicative motives» ($beta=-0,188$).

Based on these results, an empirical model of psychological factors of students' academic self-efficacy was constructed (Figure 2).

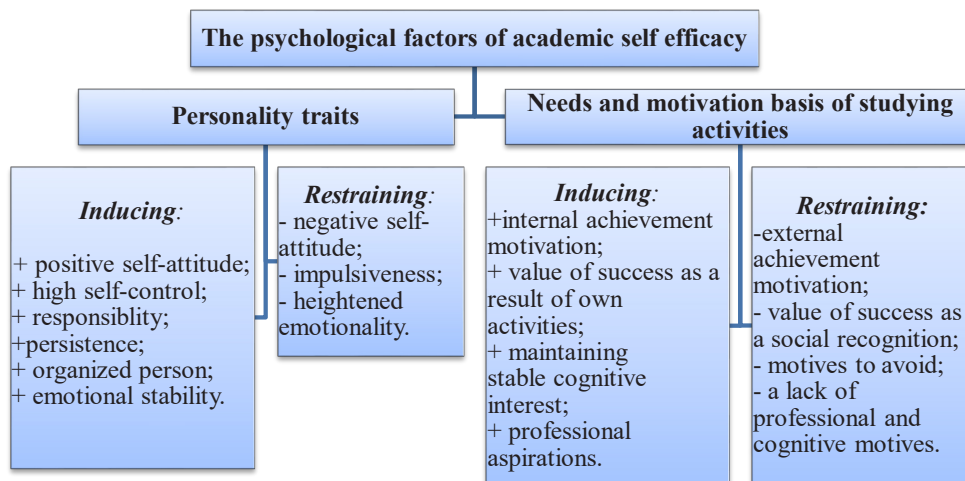

Fig. 2. Empirical model of psychological factors of students' academic self-efficacy

According to the personality traits, the self-attitude and self-regulation of students are shown as the indicating (positive self-attitude, high self-control, responsibility, persistence, organized

person and emotional stability) and restraining factors (negative self-attitude, impulsiveness and heightened emotionality). Emotional and behavior control refers to the ability of students to manage emotional reactions in stressful learning situations. There is a mobilization of internal human resources, and the attention of students is aimed at achieving the set educational goals.

The domination of professional motivation in learning activities indicates an individual's interest in the chosen profession and the desire of students to become highly skilled. Therefore, it should be emphasized that the existing internal motives stimulate the perfection of professional skills, to improve the individual knowledge and abilities of the student, contributing to academic self-efficacy. In this case, the student's cognitive activity is persistent expanded and concerns the acquisition of professional knowledge. Thus, the motivational basis for the student's learning process is the realized cognitive needs such as cognitive interest and professional aspirations that contribute to the cognitive activity of the individual.

Conclusions and prospects for further research. The most significant factors of the growth of the level of academic self-efficacy is the contribution of value-semantic aspects of the motivation of educational activities (the values of internalized success, educational and professional motivation) and personal qualities (emotional stability, self-control).

Further research of these issues can be related to the development of efficiency in educational activities in the context of the formation of professional identity, compare to peculiarities of the development academic and professional self-efficacy of future specialists.

References

1. Бандура А. Теория социального научения. Санкт-Петербург: Евразия, 2000. 320 с.
2. Гальцева Т.О. Вплив соціально-психологічних чинників на становлення навчальної самоефективності студентів. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки. 2017. Вип. 2. С. 74–79.
3. Сняданко І.І. Діагностика рівня навчальної самоефективності студентів. Практична психологія та соціальна робота: науково-практичний та освітньо-методичний журнал. 2014. № 1. С. 45–51.
4. Bong M., Skaalvik E. M. Academic self-concept and self-efficacy: how different are they really? Educational psychology review. 2003. Vol. 15, No. 1. P. 1–40.
5. Schunk D. H., Pajares F. The Development of academic self-efficacy. Development of achievement motivation. San Diego: Academic Press, 2001. 27 p.
6. Zimmerman B. J. Self-efficacy: An essential motive to learn. Contemporary Educational Psychology. 2000. Vol. 25. P. 82–91.

ЕМПІРИЧНА МОДЕЛЬ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ НАВЧАЛЬНОЇ САМОЕФЕКТИВНОСТІ СТУДЕНТІВ

Олена Мусаковська

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, Україна, 79000,
e-mail: olenkamusakovska@ukr.net*

У статті представлено результати емпіричного дослідження психологічних чинників самоефективності навчальної діяльності студентів вищих навчальних закладів.

Загалом у дослідженні взяли участь 156 осіб, студенти I-VI курсів денної форми навчання Львівського національного університету імені Івана Франка, віком від 17 до 27 років. Із метою емпіричного визначення психологічних чинників самоефективності навчальної діяльності студентів

використано стандартизовані психодіагностичні методики (методика «Навчальна самоефективність студента» І.І. Сняданко, п'ятифакторний особистісний опитувальник Р. Р. Маккрає, П. Т. Коста, методика для діагностики навчальної мотивації студентів А.А. Реана, В.А. Якуніна (модифікація Н. Ц. Бадмаєвої), «Мотивація досягнення успіху студентів у ВНЗ» С.А. Пакуліної, тест-опитувальник особистісної зрілості Ю.З. Гільбуха) та анкету.

На основі комплексного показника «Навчальна само ефективність» досліджувану групу було поділено на три підгрупи за рівнем прояву навчальної само ефективності: «високоефективні», «помірно ефективні», «низькоефективні» студенти. Досліджено взаємозв'язок навчальної самоефективності з особистісними характеристиками та мотиваційною основою навчальної діяльності студентської молоді. В результаті однофакторного дисперсійного аналізу Шеффе, кореляційного (лінійна кореляція за Пірсоном) та факторного аналізів визначені психологічні особливості осіб із високим та низьким рівнем навчальної самоефективності. Зокрема, студенти з високим рівнем навчальної самоефективності характеризуються як більш методичні та наполегливі в досягненні поставлених цілей, більш відповідальні та сумлінні, також їм притаманна внутрішня мотивація досягнення. Виділено здатність студентів до саморегуляції емоційно-вольового стану та їхнє ціннісне ставлення до навчальної діяльності та професійного знання як стимулюючі психологічні чинники навчальної самоефективності.

Ключові слова: самоефективність особистості, навчальна самоефективність студента, детермінанти, саморегуляція, мотивація досягнення.

УДК 373.2.016:581.54

DOI <https://doi.org/10.30970/2522-1876-2018-3-17>

ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ В ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ЗАСОБАМИ ФЕНОЛОГІЧНИХ СПОСТЕРЕЖЕНЬ

Ірина Овдієнко

*Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова,
вул. Тургенівська, 8/14, м. Київ, Україна, 01054,
e-mail: ira-ovd@ukr.net*

У статті подано теоретичний аналіз поняття «екологічна свідомість особистості», обґрунтовано сутність категорії «екологічна свідомість дітей дошкільного віку», визначено феномен «фенологічні спостереження». Актуальність теми зумовлена тим, що в дошкільному дитинстві закладаються основи формування свідомості людини, першим складником якої є екологічні уявлення. Засвоєнню ціннісного ставлення до природи як основи формування екологічної свідомості особистості передусім сприяє цілеспрямоване, систематичне, особистісно-зорієнтоване виховання, що сьогодні має здійснюватися через поєднання педагогічного потенціалу засобів екології та мистецтва.

Визначено, що екологічна свідомість дітей старшого дошкільного віку є інтегративним психічним новоутворенням особистості, яке розвивається під впливом соціокультурних і психічних факторів і проявляється в екологічних знаннях, екологічній діяльності і ставленні людини до природи.

На основі структури (пізнавальний, мотиваційний, поведінковий компоненти) екологічної свідомості виділено основні критерії для оцінювання рівня сформованості екологічної свідомості в дітей дошкільного віку.

Установлено, що велику увагу в роботі з формування екологічної свідомості в дітей дошкільного віку приділяють спеціально організованим фенологічним спостереженнями, так як старший дошкільник, хоча і є свідком змін природи, не завжди здатний їх самостійно побачити.

Фенологічні спостереження – це спостереження за сезонними змінами в природі. Організація фенологічних спостережень у закладі дошкільної освіти дає змогу формувати уявлення про ознаки та властивості об'єктів і явищ неживої природи, характерні особливості зовнішнього вигляду рослин найближчого природного оточення, тварин і птахів, їхні потреби і пристосованість до сезонних змін у природі рідного краю.

Ключові слова: екологічна свідомість, екологічна свідомість дітей дошкільного віку, компоненти і критерії екологічної свідомості, еколого-розвивальне середовище, фенологічні спостереження.

Сьогодні в умовах актуалізації питань природозбереження, пошуку шляхів відновлення природних ресурсів України особливого значення серед педагогічних проблем набуває формування в дітей і молоді екологічної свідомості, виховання поваги та шанобливого ставлення до рідної природи.

У Базовому компоненті дошкільної освіти в Україні серед першочергових завдань дошкільного виховання визначено формування основ екологічної культури, морально-ціннісної орієнтації особистості. Відомо, що цінності є необхідною передумовою розуміння сутності природи, переосмислення власної поведінки в межах гуманістично спрямованих орієнтирів щодо природи. Тому основним предметом екологічного виховання дітей дошкільного віку має стати формування суб'єктивного відображення універсальної цінності природи [2].

Психолого-педагогічні дослідження О. Бондаревської, О. Гончарової, Д. Кавтарадзе, Н. Кондратьєвої, О. Кочергіна, О. Міхєєвої, С. Петериної, Н. Рижової та інших дали змогу з'ясувати, що для формування екологічної свідомості потрібно використовувати той пе-

ріод життя людини, коли він особливо сенситивний до сприйняття й засвоєння екологічних знань. Таким періодом є дошкільний вік.

Ефективність впливу довкілля (зокрема природного) на дитину в закладі дошкільної освіти залежить від уміння педагога організувати комфортне еколого-розвивальне середовище, яке максимально забезпечує «занурення» дошкільника в процес емоційно-чуттєвого сприймання, активно-дієвого пізнання та оцінювання природних об'єктів, процесів, явищ. Це, зрештою, ляже в основу формування в неї екологічної свідомості.

У закладі дошкільної освіти велика увага приділяється формуванню в дошкільнят елементарних екологічних уявлень про пори року й сезонні зміни в природі, які формуються в процесі фенологічних спостережень. Саме фенологічні спостереження дають змогу встановлювати взаємозв'язки та залежності між станом організмів та екологічними факторами. Фенологічні спостереження – це один із найрезультативніших методів формування екологічної свідомості дітей дошкільного віку.

Загалом у науковій і методичній літературі проблема формування екологічної свідомості дітей дошкільного віку розглянута не повноцінно, тому метою дослідження є проаналізувати теоретичні підходи до розуміння екологічної свідомості дітей дошкільного віку, особливості застосування фенологічних спостережень під час формування екологічних уявлень.

Проблема формування екологічної свідомості досить гостро виникла у ХХ столітті, відколи людство стало усвідомлювати згубні наслідки своєї діяльності, які призвели до екологічної кризи в цілому світі. Прояви цієї кризи ми спостерігаємо в різноманітних сферах життєдіяльності: забруднення навколишнього середовища, зникнення низки тварин і рослин, нераціональне використання природних ресурсів тощо. Тому закономірним є те, що в наш час активізувалися філософські, екологічні, психологічні та інші дослідження, пов'язані з необхідністю розуміння взаємодії людини зі світом природи.

Екологічна свідомість – це сукупність уявлень про взаємозв'язок людини з природою, про наявне ставлення людини й суспільства до природи, про відповідні стратегії й технології взаємодії з нею [12].

Екологічна свідомість будується на розумінні зв'язку рослин і тварин із зовнішніми умовами, їх пристосованості до середовища проживання; на усвідомленні специфіки всього живого і його самоцінності, залежності життя тварин і рослин від впливу факторів зовнішнього середовища й діяльності людини; на розумінні початкової краси явищ природи та живих істот, якщо їхній розвиток відбувається в повноцінних природних або спеціально створених умовах.

З *педагогічного погляду* (Е. Гірусов [5]) екологічна свідомість розглядається як сукупність поглядів, теорій, емоцій, що відображають проблеми співвідношення суспільства і природи в плані оптимального їх вирішення відповідно до конкретних природних можливостей. Критеріями екологічної свідомості є знання законів природи та її розвитку, практична діяльність, заснована на почутті відповідальності й любові до природи.

З *морально-етичного погляду* екологічну свідомість розглядають як ступінь моральності людини й суспільства загалом, моральний закон, духовне освоєння навколишнього світу як реального явища, що розвивається на основі аналізу реальних процесів, які відбуваються в природі й суспільстві, практичної діяльності, гуманності та співчуття (Л. Архангельський [1]).

Із *соціально-психологічного погляду* (В. Зінченко [6]) екологічна свідомість – почуття спільності людини з природою, напрям діяльності на захист природи, ставлення до діяльності й умов, у яких вона знаходиться, визначення й досягнення завдань, визначення своїх дій і співвіднесення їх із діями інших людей.

Педагоги і психологи, розглядаючи екологічну свідомість із різних боків, мають спільну думку, що вона включає пізнавальну, моральну свідомість і психічний стан людини. Відмінності полягають у підходах до визначення основи екологічної свідомості, тому

різними дослідниками вона розглядалася неоднаково, найчастіше предметом дослідження був один із компонентів екологічної свідомості:

- пізнавальний (екологічне уявлення про взаємозв'язки людини з природою й у самій природі),
- емоційно-ціннісний (ставлення до природи як рівного партнера у взаємодії з людиною і сприйнятті її як цінності),
- рефлексивно-регулятивний (готовність до активної екологічної діяльності) [4; 5].

Найбільш сприятливим періодом у житті людини для формування й розвитку екологічної свідомості є дошкільний вік.

Саме в дошкільному періоді в дитини починає розвиватися емоційно-ціннісне ставлення до навколишнього світу, відбувається формування основ екологічних позицій особистості, які проявляються у взаємодії дитини з природою, в усвідомленні єдності з нею. Завдяки цьому можливе становлення екологічної свідомості в дошкільнят (О. Білан [3]).

М. Поддяков указував, що однією з рис розумового розвитку дошкільників є те, що розрізнені уявлення про окремі предмети та їх властивості починають об'єднуватися в ще не досконалі, але цілісні знання. Саме в дошкільному віці, зокрема старшому дошкільному віці, вперше з'являється можливість відображення важливих залежностей живої й неживої природи [11].

За даними психологів (Н. Лаврентьєва [7], М. Поддяков [11] та інші), у процесі предметно-чуттєвої діяльності дитина-дошкільник може виділити істотні центральні зв'язки явищ у певній галузі дійсності й відтворити їх в образній формі – у формі уявлень. Такі уявлення можна використовувати як ядро, що поєднує окремі конкретні знання в систему. На основі системи конкретних уявлень відбувається вихід за межі безпосередньо сприйнятого, тобто виникає узагальнене поняття про єдиний процес.

Також діти в старшому дошкільному віці накопичили вже досить великий обсяг знань про природу. Трудова діяльність у природі ускладнюється: діти самостійно й охоче піклуються про тварин, доглядають рослини і спостерігають за їх розвитком і ростом. У дітей формуються емоційно-вольові якості, такі як ініціативність, відповідальність, самоорганізація, самоконтроль. Установки екологічної поведінки змінюються, обґрунтованість оцінки призводить до формування аргументованості й переконаності у виборі поведінки. З огляду на вікові характеристики дошкільнят, до яких належать вразливість та емоційна чуйність, виховання і становлення екологічної свідомості (відповідальності, гуманності, любові до рідної природи) має відбуватися через співчуття, співпереживання (Н. Лисенко [8] та інші).

Отже, екологічна свідомість дітей старшого дошкільного віку є інтегративним психічним новоутворенням особистості, яке розвивається під впливом соціокультурних і психічних факторів і проявляється в екологічних знаннях, екологічній діяльності та ставленні людини до природи.

На основі структури екологічної свідомості виділяють основні критерії для оцінювання рівня сформованості екологічної свідомості в дітей дошкільного віку (таблиця 1).

Цілком актуальним і вагомим є твердження З. Плохій, що «чим вищий рівень знань дітей про природу, тим більше вони виявляють пізнавальний інтерес до неї, орієнтуючись на стан і благополуччя самого об'єкта, а не на оцінювання його дорослими» [10, с. 13]. Учена наголошує: «У дошкільнят важливо сформувати найперші наукові уявлення про взаємозв'язки між живими організмами та природним довкіллям. Наявність таких знань допомагає зрозуміти, як тісно взаємодіють між собою всі компоненти природи і як людина й інші живі організми залежать від природного середовища». На думку дослідниці, з набуттям екологічних знань у дітей формуватиметься розуміння самоцінності природи, відчуття себе її частиною [10, с. 17].

Таблиця 1

Компоненти і критерії оцінювання екологічної свідомості дітей дошкільного віку

Назва і зміст компонента	Критерії оцінювання
<i>Пізнавальний компонент</i> Екологічні уявлення про взаємозв'язки людини з природою й у самій природі	Рівень сформованості екологічних уявлень про середовище життя і його фактори
	Рівень сформованості екологічних уявлень про живу й неживу природу
<i>Емоційно-ціннісний компонент</i> Емоційно-ціннісне ставлення до природи	Місце природи в системі ціннісних орієнтацій у старших дошкільників
	Емоційно-ціннісне ставлення до природи
<i>Рефлексивно-регулятивний компонент</i> Екологічно-відповідальне ставлення до природи	Рівень сформованості уявлень про правила, норми взаємодії з природою
	Рівень уявлень про раціональний вплив людини на природу, спонукання до дії щодо збереження природи

У ході багаторічних досліджень З. Плохій довела, що для формування екологічних уявлень дітям необхідні знання, які допоможуть їм розібратися в складній системі зв'язків і залежностей, що існують у природі, а також у впливі на неї діяльності людини. Такі знання мають бути систематизованими, варто підводити дітей до формування узагальнених уявлень світоглядного характеру. Учена переконливо довела, що змістовою основою усвідомленої екологічно доцільної поведінки дітей у природному середовищі є екологічні уявлення про взаємозв'язки в природі [10].

Велику роль у роботі з формування екологічної свідомості в дітей дошкільного віку відводять спеціально організованим спостереженнями (сезонним), так як старший дошкільник, хоча і є свідком сезонних змін природи, не завжди здатний їх самостійно побачити. Щоб показати дитині закономірності росту й розвитку всього живого, залежність стану людини від сезонно мінливих факторів зовнішнього середовища, в дитячому саду організовуються фенологічні спостереження.

Фенологічні спостереження – це цілеспрямований та організований процес сприйняття періодичних змін, які відбуваються в світі рослин і тварин. Фенологічні спостереження є найбільш доступним методом роботи з дітьми старшого дошкільного віку. Перевагою таких спостережень є також легкість в організації (наприклад, організація спостережень у куточках природи), які не вимагають різноманітних специфічних пристосувань і пристроїв.

Досвід фенологічних спостережень передбачає оволодіння дитиною системою навичок набуття знань, естетичного досвіду, балансу естетичних вражень, необхідних для подальшого духовного розвитку. Діти дошкільного віку мають розвинутий і закладений самою фізіологією дитини пізнавальний інтерес, зокрема, до довкілля. Саме в цьому віці вони сприймають світ загалом, що сприяє формуванню системних знань і становить основу екологічного світогляду.

Психологами доведено, що в дітей перших семи років життя мислення є наочно-дієвим і наочно-образним. Отже, педагогічний процес у дитячому садку в основному повинен будуватися на методах наочних і практичних. Щоб формування екологічної свідомості було ефективним, у роботі з дітьми необхідно приділяти особливу увагу проведенню спостережень за об'єктами живої й неживої природи.

На думку О. Терентьєвої, включення дитини до активних видів діяльності в процесі фенологічних спостережень спонукає до пізнавальної та соціальної активності; виховує позитивне ставлення до довкілля. Використання елементів проблемного навчання під час спостережень за сезонними змінами дає змогу успішно впливати на мотиваційну сферу,

а отже, і на формування мотивів екологічно доцільної поведінки [13, с. 12]. Мотивація є найбільш складною структурою особистості дитини, що впливає на формування природознавчої компетенції, але тільки вона забезпечує здатність надавати особистісного смислу подіям і власній діяльності дитини в довкіллі, сприяє виробленню особистісних життєвих цілей і ціннісних орієнтацій.

Спеціально створене освітнє середовище для фенологічних спостережень може включати в себе фенологічний куточок (із різними предметами, інструментами та обладнанням для фенологічних спостережень); город на вікні (особливо для закладів дошкільної освіти в селі); календар сезонних змін у природі (розміщується в групі за порами року); щоденники спостережень тощо.

Фенологічна робота в закладі дошкільної освіти включає в себе щоденне спостереження за погодою протягом одного тижня кожного місяця, розглядання природних об'єктів у межах ділянки й околиць дитячого садка, а також щоденну роботу з календарем [9].

Фенологічне спостереження дає можливість показати дітям природу в природних умовах у всьому її різноманітті, в найпростіших наочно представлених взаємозв'язках. Багато зв'язків і відносин природних явищ доступні безпосередньому спостереженню, зримі. Пізнання зв'язків і відносин формує розуміння природи й усвідомлення ролі в ній людини. Систематичне використання фенологічних спостережень в ознайомленні з природою привчає дітей придивлятися, помічати її особливості, зумовлює розвиток спостережливості, усвідомленого ставлення до природи.

Отже, проведений нами аналіз робіт зарубіжних і вітчизняних авторів показав, що екологічна свідомість дітей старшого дошкільного віку є інтегративним психічним новоутворенням особистості, яке розвивається під впливом соціокультурних і психічних факторів і проявляється в екологічних знаннях, екологічній діяльності і ставленні людини до природи.

Велику увагу в роботі з формування екологічної свідомості в дітей дошкільного віку приділяють спеціально організованим фенологічним спостереженнями, так як старший дошкільник, хоча і є свідком змін природи, не завжди здатний їх самостійно побачити.

Фенологічні спостереження – це спостереження за сезонними змінами в природі. Організація фенологічних спостережень у закладі дошкільної освіти дає змогу формувати уявлення про ознаки та властивості об'єктів і явищ неживої природи, характерні особливості зовнішнього вигляду рослин найближчого природного оточення, тварин і птахів, їхні потреби і пристосованість до сезонних змін у природу рідного краю.

Список використаної літератури

1. Архангельский Л.М. Социально-этические проблемы теории личности. Москва: Мысль, 1988. 253 с.
2. Базовий компонент дошкільної освіти в Україні. Київ: Редакція журналу «Дошкільне виховання», 2003. 243 с.
3. Білан О.І. Екологічне виховання дітей дошкільного віку. Львів, 1996. 71 с.
4. Воедилова И.А. О формировании экологического сознания студентов педагогического вуза. URL: <http://os.x-pdf.ru/20pedagogika/339551-1-0-formirovaniiekologicheskogosoznaniya-studentov-pedagogicheskogo.php/>.
5. Гирусов Э.В. Экологическое сознание как условие оптимизации общества и природы. Философские проблемы глобальной экологии. Москва, 1983. С. 145–153.
6. Зинченко В.П., Моргунов В.Б. Человек развивающийся: очерки психологии. Москва: Тривола, 1994. 301 с.
7. Лаврентьева Н.Г. Экологическое воспитание дошкольного возраста: учебно-методическое пособие. Чита: Изд-во ЗабГПУ, 2002. 168 с.

8. Лисенко Н.В. Еко-око: дошкільник пізнає світ природи: навчально-методичний посібник. Київ: Слово, 2015. 352 с.
9. Методика ознайомлення дітей з природою: хрестоматія / наук. ред. та упоряд. Н.М. Горопаха. Київ: Видавничий Дім «Слово», 2012. 432 с.
10. Плохій З.П. Формуємо екологічну компетентність молодшого дошкільника: навч.-метод. посіб. до Базової програми розвитку дитини дошкільного віку «Я у Світі». Київ: Світич, 2010. 117 с.
11. Поддъяков Н.Н. Основные проблемы умственного воспитания дошкольников. Обучение и воспитание дошкольников в деятельности. Москва: А.П.О., 1994. 92 с.
12. Психологический словарь / под ред. В. Зинченко, Б. Мещерякова. Москва: Педагогика-Пресс, 1999. 440 с.
13. Терентьева Е.Ю. Учебно-методический комплекс дисциплины «Методы феномониторинга». URL: <http://elar.urfu.ru/handle/10995/2414>.

FORMATION OF ECOLOGICAL CONSCIOUSNESS OF PRE-SCHOOL CHILDREN AGE BY MEANS OF PHENOLOGICAL OBSERVATION

Iryna Ovdiienko

*National Pedagogical Dragomanov University,
8/14, Turgenivska Str., Kyiv, Ukraine, 01054,
e-mail: ira-ovd@ukr.net*

In this article the theoretical analysis of the concept of ecological consciousness of the person is presented, the essence of the category “ecological consciousness of children of preschool age” is substantiated, phenomenon of phenological observations is determined. The urgency of the theme is due to the fact that in the preschool child lay the foundations of the formation of human consciousness, the first component of which is the environmental representation. The assimilation of the value attitude towards nature, as the basis for the formation of the ecological consciousness of the individual, is primarily facilitated by the purposeful, systematic, personality-oriented education that today must be carried out through a combination of the pedagogical potential of the means of ecology and art.

It is determined that the ecological consciousness of children of the senior preschool age is an integrative psychic neoplasm of the individual, which develops under the influence of socio-cultural and psychological factors and manifests itself in ecological knowledge, ecological activity and the relation of man to nature.

Based on the structure (cognitive, motivational, behavioral components) of environmental consciousness, the main criteria for assessing the level of formation of ecological consciousness in preschool children are highlighted.

It has been established that an important role in the work on the formation of ecological consciousness in children of preschool age is given by specially organized phenological observations, since a senior preschool child, although witnessing changes in nature, is not always able to see them on their own.

Phenological observation is the observation of seasonal changes in nature. The organization of phenological observations in the institution of pre-school education allows us to form an idea of the features and properties of objects and phenomena of inanimate nature, characteristic features of the appearance of plants of the nearest natural environment, animals and birds, their needs and adaptation to seasonal changes in the nature of their native land.

Key words: ecological consciousness, ecological consciousness of children of preschool age, components and criteria of ecological consciousness, ecological development environment, phenological observations.

UDC 159.9.072.42

DOI <https://doi.org/10.30970/2522-1876-2018-3-18>

PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF STUDENTS WITH DIFFERENT LEVELS OF ACADEMIC ABSENTEEISM

Maria-Olha Sopeliuk

*Ivan Franko National University of Lviv,
1, Universytetska Str., Lviv, Ukraine, 79000,
e-mail: solomaha04@gmail.com*

The article deals with the analysis of academic absenteeism of students. In the empirical research, it was involved 121 respondents and used a complex of methods: own questionnaire, “Big five” of R. MacCrae and P. Costa, methods of T.I. Ilina “Study of students’ motivation of in HEI”, Yu.Z. Gilbukh questionnaire of personal maturity, “Assessment of team psychic atmosphere” of A.F. Fidler and mathematical-statistical research methods. The results show that 46 % of respondents have an average level of academic absenteeism, 29 % – high level, and 25% – low level. It was found out that students with a low level of academic absenteeism are most motivated for obtaining knowledge and students with a high level of academic absenteeism have are oriented to mastering a profession and obtaining a diploma. The results of frequency response analysis indicate that there are differences due to a study year, programme and tuition payment. In particular, first-year students mainly have a low level, freshmen and juniors have an average level, and third-year students have a high level of academic absenteeism. Students with a low and average level of academic absenteeism got scholarship allowance and students with a high level – pay tuition. With regard to payment for education students with a low and average level of academic absenteeism are paid by parents, and students with a high level of academic absenteeism pay tuition on their own. Psychological profiles of students were created on the basis of the research. Students with a low level of academic absenteeism are characterized by carefulness, neatness, expressiveness and flexibility, that is, they are able to adapt quickly and adjust to any changes, do everything clearly, correctly and in accordance with the norms. Students with an average level of academic absenteeism are characterized by rigidity – they don’t tend to adapt quickly to shifts. Students with a high level of academic absenteeism are characterized by independence, autonomy, low level of volitional qualities, low level of self-control, responsibility and persistence, that is, the respondents are quite impulsive (perhaps this contributes to a high level of absenteeism). In addition, students with a high level of absenteeism mostly work that also significantly influences the attendance of a higher education institution.

Key words: absenteeism, academic absenteeism, motives of training, psychological climate.

Currently, there is a tendency to increase students’ academic absenteeism due to the availability of higher education, online books, magazines (journals), lectures, seminars and quick access to any information. Academic absenteeism has been researched by R. Shmidt, D. Marburger, J. McGregor, C. Shell-Rani, A. Ginsburg, J. Chang, H. Chang and other. A study by Alan Ginsburg, Phyllis Jordan and Hedy Chang conducted in August 2014 shows that students with higher absenteeism rates have lower scores on national standardized tests [27]. It reinforces a growing body of research confirming the connection between school attendance and students’ achievements.

Researches pointing out, that students from families with low income are more likely to miss their lectures, then other student as they meet with material difficulties and they have to work at the same time to help their family or to be able to afford their studies. Researches in area of academy absenteeism mainly was carried by foreign scholars and they quote that – the higher is absenteeism means the lower knowledge and studies of the students. But there is still not enough learned about psychological characteristics of students with different levels of absenteeism. So the problem that came out in the article is to identify psychological characteristics of the students, and what inducing them to absenteeism.

Academic absenteeism is students' non-presence in classes without valid reason. There is a number of factors associated with poor school attendance, including: personal and family problems, illness, sudden household tasks [15; 17]. There are such basic methods to combat academic absenteeism as "carrot and stick" (reward and punishment), conversation with the student, formal approach and strict control [6]. Batih suggesting imposition of administrative or financial fees on the students. Gingerbread characterised by establishing flexible schedules, providing additional material rewards, prize for the work etc. "Chat with the student" it's a method of giving student their feedback and to understand them better with their demotivation and together come to the eliminate outcome. So one on one discussions are very effective in practice. Formal approach requires from students proving any supporting documents such as note from the doctor, release from release from lecture, explanation etc. Strict control – is characterised by total control over students during their lectures, meaning the guys need to sit quietly and listen to the teacher, without any distractions or doing other things that they shouldn't.

On the basis of theoretical analysis of literature, an original theoretical table of the main indicators of academic absenteeism has been compiled (see Table 1).

Table 1

The theoretical model of the peculiarities of students that are or are not predisposed to academic absenteeism

<i>Predisposition to the high level of academic absenteeism</i>	<i>Predisposition to the low level of academic absenteeism</i>
<i>Low academic achievement</i>	<i>High academic achievement</i>
Low social status	High social status
Low level of volitional qualities	High level of volitional qualities
Females	Males
Young people	Older people
Tend to have low social status and to be unemployed in the future	Tend to be highly successful and professionally competent in the future
Lack of strict control over the university students' class attendance	Strict control over the university students' class attendance
Warm season	Cold season

Academic absenteeism includes several key indicators: socio-demographic (gender, age, social status), behavioral (absence from class, occupation with other activities, late attendance) and psychological peculiarities (the level of development of the volitional qualities).

The following methods have been used in the research: original questionnaire, methodology "Studying of the motivation to study in higher education institution" (T.I. Ilyina), Five-Factor Inventory (the NEO Personality Inventory) by R. McCrae, P. Costa, Personal maturity inventory by Yu.Z. Hilbukh, methodology (questionnaire) "Evaluation of psychological atmosphere in a team" (A.F. Fiedler), mathematical and statistical methods of research: benchmarking by Sheffey and Wallace, factor analysis, discriminant analysis, psychological profiles of each group of students under research are compiled.

The results of the study have shown that 46% of the students have a moderate level of academic absenteeism, 29% have a high level, and 25% – a low level of academic absenteeism. Therefore, it can be concluded that the moderate attendance prevails among students in higher education institution. The motive for obtaining knowledge prevails in all the students under study, that is a positive result. However, after researching each motive individually, it has been established that the motive for obtaining knowledge is the most common among students with a

low level of academic absenteeism. The motive for mastering the profession and the motive for obtaining a diploma are the most common among students with a high level of academic absenteeism. Most working students belong to the group of students with the high level of academic absenteeism. Students miss classes because they are already employed.

On the basis of the obtained data, psychological portraits have been compiled, thus, students with a low level of academic absenteeism are first year students mostly that receive state-funded education, they have a motive for learning, that is, they attend classes in order to receive new information, gain knowledge and development (growth). Concerning psychological peculiarities, they are characterized by diligence, cleanliness, expressiveness and flexibility, that is, students are able to adapt quickly to any changes, to do everything accurately, correctly and in accordance with the norms. The students noted that they have excellent academic performance, but objective data to prove this statement has not been found in the research process.

Students with a moderate level of academic absenteeism are mostly fourth year students that receive state-funded education. They are characterized by rigidity, do not adapt quickly to various changes, believe that they attend university as often as an average student, that means they assess their attendance honestly, objectively and frankly, and their answers are sincere.

Students with a high level of academic absenteeism have a motive for obtaining a diploma and a motive for mastering the profession, they study in order to obtain a diploma or to improve their knowledge in the professional field. Usually, such group consists of third- and fourth year students that pay tuition fees by themselves. They are characterized by independence, self-determination, low level of volitional qualities, low self-control, responsibility and persistence. This type of students is quite impulsive and it may contribute to the high level of absenteeism. Furthermore, most students with a high level of absenteeism already work, that also affects significantly the attendance of the university.

Taking into account the results of the study, it can be concluded that the theoretical model has been confirmed only partially, as new motivational and psychological peculiarities of students with different levels of academic absenteeism have been discovered (see Table 2).

Table 2

**The empirical model of the peculiarities of students
with different levels of academic absenteeism**

<i>Predisposition to the high level of academic absenteeism</i>	<i>Predisposition to the low level of academic absenteeism</i>
Low level of volitional qualities	Diligence, cleanliness and flexibility
Independence and self-determination	A motive for gaining knowledge
Impulsiveness and low self-control	State-funded education
Paying tuition fees by parents	Paying tuition fees by themselves
A motive for obtaining a diploma	
A motive for mastering the profession	
Paying tuition fees	

Taking into account the results obtained and interpretations of the study, several recommendations can be formulated for prevention and reduction of academic absenteeism among students. First of all, it is necessary to develop the volitional qualities of a person from the very childhood, since purposefulness, perseverance and responsibility minimizes the likelihood of absenteeism. Psychologists, teachers and parents need to promote the development of self-control, so that a person reaching adulthood would be able to control their own impulsiveness. It is nec-

essary to increase material support for students at the state level, because the lack of funds in the field of education is the reason why students start working and miss their classes. Material reward for students in order to engage them in scientific work, to write scientific papers would bring benefits, as with the sufficient funding students will be able to fully and properly engage in scientific work and not to think about how and where to earn money for life.

References

1. Гаврилук Д.Ю. Види електорального абсентеїзму: політологічна теорія. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки 17 та методика викладання соціально-політичних дисциплін / відп. ред. О.В. Бабкіна. К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012. Вип. 7. С. 123–128.
2. Мертон Р. Соціальна дія, вписується в соціальний простір. М.: Междунар. ун-т бізнесу та управління, 1996. 556 с.
3. Ольшанский Д.В. Массовые настроения переходного времени. Вопросы философии. 1992. № 4. С. 3–15.
4. Cook, L and Etzenne, A. (2010) "Factors Influencing Students" Absenteeism in Primary Schools In Jamaica: Perspectives of Community Members', Caribbean Curriculum (17). P. 34–57.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТУДЕНТІВ ІЗ РІЗНИМ РІВНЕМ АКАДЕМІЧНОГО АБСЕНТЕЇЗМУ

Марія-Ольга Сопелюк

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, Україна, 79000,
e-mail: solomaha04@gmail.com*

Статтю присвячено аналізу академічного абсентеїзму студентів. В емпіричному дослідженні взяв участь 121 респондент, використано комплекс методик: власну анкету, п'ятифакторний тест-опитувальник Р. МакКрае та П. Коста, методику «Вивчення мотивації навчання у виші» Т.І. Ільїної, тест-опитувальник особистісної зрілості Ю.З. Гільбуха, методику «Оцінка психологічної атмосфери у колективі» А.Ф. Фідлер та математико-статистичні методи дослідження. Результати дослідження показали, що у 46% респондентів виявлено середній рівень академічного абсентеїзму, у 29% – високий рівень, а у 25% – низький рівень. Виявлено, що мотив отримання знань найбільше переважає в студентів із низьким рівнем академічного абсентеїзму, мотив оволодіння професією та мотив отримання диплому притаманний студентам із високим рівнем академічного абсентеїзму. Результати частотного аналізу свідчать про те, що є відмінності за курсом навчання, формою й оплатою навчання. Зокрема, студенти з низьким рівнем навчаються переважно на першому курсі, студенти із середнім рівнем – на першому й третьому курсах, а студенти з високим рівнем академічного абсентеїзму – на третьому курсі. Студенти з низьким і середнім рівнем академічного абсентеїзму навчаються на бюджетній формі навчання, а студенти з високим рівнем – на платній формі навчання. Що стосується оплати навчання, то студентам із низьким і середнім рівнем академічного абсентеїзму навчання оплачують батьки, а студенти з високим рівнем академічного абсентеїзму оплачують навчання самостійно. На основі дослідження створено психологічні портрети студентів. Студенти з низьким рівнем академічного абсентеїзму характеризуються акуратністю, охайністю, експресивністю та пластичністю, тобто досліджувані здатні швидко адаптуватися й пристосуватися до будь-яких змін, робити все чітко, правильно та згідно з нормами. Студентам із середнім рівнем академічного абсентеїзму притаманна ригідність, вони не схильні швидко адаптуватися до змін. Студентам із високим рівнем академічного абсентеїзму притаманна незалежність, самостійність, низький рівень вольових якостей, низький рівень самоконтролю, відповідальності й настирливості, тобто досліджувані є досить імпульсивними (можливо, саме це сприяє високому рівню абсентеїзму). До того ж студенти з високим рівнем абсентеїзму здебільшого працюють, що також вагомо впливає на відвідуваність закладу вищої освіти.

Ключові слова: абсентеїзм, академічний абсентеїзм, мотиви навчання, психологічний клімат.

УДК 316.6

DOI <https://doi.org/10.30970/2522-1876-2018-3-19>

«ВКЛЮЧЕННЯ» ДИТИНИ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ В СУСПІЛЬСТВО ЗДОРОВИХ ОДНОЛІТКІВ

Лілія Талдонова

*Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля,
пр. Центральний, 59-а, м. Северодонецьк, Україна, 93400,
e-mail: Taldonova.liliya@gmail.com*

У статті говориться про важливість на сучасному етапі розвитку освіти визнання прав дитини з особливими освітніми потребами, її інтересів, надання їй соціально-психологічної допомоги в навчанні; про те, що вагомого значення набуває інклюзивне навчання, яке передбачає спільне перебування дітей і молоді з порушеннями психофізичного розвитку з їхніми здоровими однолітками.

Також:

- розглянуто аспекти інклюзивної освіти, яка набуває все більш широких масштабів, підтримана законодавчо, обґрунтована міжнародними вимогами і процесами світової педагогічної практики;
- з'ясовано особливості роботи з дітьми з особливими освітніми потребами;
- висвітлено головні проблеми, які супроводжують життя дітей з обмеженими можливостями, те, в чому полягає місія Нової української школи;
- сформульовано низку вимог, що забезпечують специфіку організації та реалізації створення інклюзивного освітнього середовища;
- надано список документів, у яких відображена необхідність надання всім дітям, незалежно від їхніх особливостей, рівних можливостей участі в суспільному житті й навчанні;
- розглядається проблема соціально-психологічної адаптації дітей з особливими потребами до навчання;
- говориться про необхідність інклюзивної освіти – «включення» дитини з проблемами в розвитку в суспільство здорових однолітків, у цілісний освітній процес;
- зазначено, що створення інклюзивного освітнього середовища передбачає розроблення адаптованих освітніх програм, потребує спеціального матеріально-технічного забезпечення, архітектурного перетворення;
- описано результати дослідження адаптації молодших школярів до інклюзивного освітнього середовища, яке має специфічні соціально-психологічні труднощі.
- розкрито основні принципи інклюзивної школи.

Ключові слова: діти з особливими освітніми потребами, інклюзивна освіта, освітній процес, соціально-психологічна адаптація, життєвий простір, ефективна освіта, концепція інклюзивної освіти, інноваційні підходи, технології, адаптовані освітні програми, матеріально-технічне забезпечення, архітектурне перетворення.

Недостатність реалізації на практиці сучасної системи інклюзивної освіти, що включає дитину з особливими потребами в повноцінний процес навчання поряд з іншими дітьми, зумовила необхідність дослідження соціально-психологічних аспектів роботи з дітьми з особливими потребами в навчанні.

Активне вирішення питань навчання й виховання дітей з особливими потребами здійснювалося ще наприкінці XIX ст., коли з'явилися перші спроби створення спеціальних шкіл і дитячих садочків для цих дітей. Видатні російські (І. Городецький, С. Преображен-

ський, М. Лебедева та ін.), західноєвропейські (А. Бланше, Л. Брайль, Р. Вайс, Б. Менель, М. Монтесорі, Санте де Санктіс, А. Фукс) педагоги, лікарі рекомендували розпочинати роботу з дітьми якомога раніше й уважали, що так створюються сприятливі умови для запобігання появі в них вторинних порушень.

Проблеми соціально-психологічної роботи з дітьми з особливими потребами, такі як соціальна адаптація особистості в рамках її соціалізації (Г. Андреева, А. Мудрик, А. Петровський); необхідність освітньої інтеграції дітей з особливими потребами (Н. Борисова, Е. Даніелс, А. Колупаєва, І. Лошакова, Л. Шипіцина, О. Ярська-Смирнова); концептуальні підходи щодо соціально-педагогічної роботи з дітьми з особливими потребами у взаємодії з різними соціальними інституціями (О. Безпалько, А. Капська, В. Ляшенко, В. Тесленко, С. Харченко); теорії соціально-педагогічної роботи із сім'єю, яка виховує дитину з особливими потребами (І. Іванова, Т. Ілляшенко, Р. Кравченко, Л. Шипіцина та ін.); соціально-педагогічні аспекти адаптації молодших школярів з особливими потребами до навчання в загальноосвітній школі; навчання дітей з особливими потребами в загальноосвітніх закладах: вітчизняний і зарубіжний досвід (Василенко О. М.), висвітлено в багатьох працях.

Американські автори знайомлять із програмами залучення дітей з особливими потребами до навчання в загальноосвітніх школах Елен Р. Даніелс, Кей Стаффорд, Памели А. Кахлін).

Аналіз наукових джерел дає змогу стверджувати про необхідність упровадження інноваційних підходів до соціально-психологічної роботи з дітьми з особливими потребами, свідчить про зростання уваги науковців до впровадження інклюзивного навчання як найбільш оптимальної форми навчально-виховної діяльності із цією категорією учнів; змістового обґрунтування поняття «адаптація молодших школярів з особливими потребами до навчання в загальноосвітній школі», яке визначено як процес і результат активного пристосування дитини з особливими потребами до шкільного життя.

Мета статті – розглянути аспекти інклюзивної освіти, визначити соціально-психологічні проблеми під час роботи з дітьми з особливими освітніми потребами.

Кожна дитина неповторна, наділена від природи унікальними здібностями, талантами та можливостями. Місія Нової української школи – допомогти розкрити й розвинути таланти кожної дитини, в тому числі дітей з особливими освітніми потребами (далі – ООП), які навчаються в інклюзивних класах закладів загальної середньої освіти [1, с. 28].

Протягом останніх десятиріч світова спільнота суттєво змінила своє ставлення до людини з інвалідністю. Її інвалідність – вторинна. Визнання прав такої дитини, її інтересів, потреб, надання допомоги в процесі соціалізації та вибору професійної діяльності є дуже важливими на сучасному етапі розвитку освіти. Тому вагомого значення набуває інклюзивне навчання, що передбачає спільне перебування дітей і молоді з порушеннями психофізичного розвитку з їхніми здоровими однолітками. В основу інклюзивної освіти покладена ідеологія, яка виключає будь-яку дискримінацію дітей; забезпечує рівноцінне ставлення до всіх людей, створює спеціальні умови для дітей з особливими освітніми потребами, навчає дітей сприймати людей такими, якими вони є.

Необхідність надання всім дітям, незалежно від їхніх особливостей, рівних можливостей участі в суспільному житті й навчанні відображено в таких міжнародних документах, як Декларація про права інвалідів, Конвенція про права дитини, Стандартні правила забезпечення рівних можливостей для інвалідів тощо.

У Конвенції ООН про права дитини в пункті 1, статті 23 стверджується: «Держави-учасниці визнають, що неповноцінна в розумовому або фізичному стосунку дитина має вести повноцінне й достойне життя в умовах, які забезпечують її гідність, сприяють почуттю впевненості в собі та полегшують її активну участь у житті суспільства».

Аналогічні документи, які регламентують пріоритетність потреб та інтересів (у тому числі й освітніх) дітей з обмеженими можливостями, прийняті й в Україні, таких як Конституція України, Державна національна програма «Освіта» (Україна XXI століття), Закони України «Про освіту» від 05.09.2017, «Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам» від 20.01.2018, «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні», Постанова Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції ранньої соціальної реабілітації дітей-інвалідів», Наказ Міністерства освіти і науки України «Про затвердження Плану дій щодо запровадження інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах на 2009–2012 рр.». Базовим документом для створення інклюзивної освіти в Україні є Концепція Нової української школи, яку затвердила Національна Рада реформ у квітні 2017 р. За словами її ініціатора, міністра освіти Лілії Гриневич, концепція прописує реформування освіти до 2029 року. На цій правовій основі базується й соціально-психологічна робота, яка покликана забезпечити максимальну соціальну інтеграцію дітей з проблемами в розвитку в усій сфері їхньої життєдіяльності.

Концепція інклюзивної освіти відображає також одну з головних демократичних ідей – усі діти є цінними й активними членами суспільства [2, с. 42]. У Законі України «Про освіту» визначено поняття інклюзивного навчання як системи освітніх послуг, гарантованих державою, що базується на принципах недискримінації, врахування багатоманітності людини, ефективного залучення та включення до освітнього процесу всіх його учасників.

Одна з важливих сфер життя – освіта. Діти, що мають особливі потреби, повинні бути також включені в цілісний освітній процес, процес розвитку й соціалізації. А цим займається інклюзивна освіта. Інклюзивна освіта передбачає «включення» дитини з проблемами в розвитку в суспільство здорових однолітків як рівної, але з урахуванням її особливих потреб в організації життєвого простору.

Інклюзивна освіта набуває все більш широких масштабів. Вона підтримана законодавчо, обґрунтована міжнародними вимогами й процесами світової педагогічної практики. Зарубіжний досвід показує, що цей проект потребує багато часу та участі всіх суб'єктів освіти.

Ідея реалізації інклюзивного навчання має глибоко гуманістичну спрямованість і передбачає надання можливостей для повноцінної соціалізації та соціальної адаптації всім учням, включаючи дітей з обмеженими можливостями здоров'я. Підкреслимо, що ефективна освіта вимагає не просто створення умов, а й збагачення можливостей освітнього середовища для забезпечення адаптації як дітей з особливими потребами, так і їхніх однолітків, розвитку особистісних ресурсів усіх здобувачів освіти для подолання труднощів адаптації (одним із важливих складників соціальної адаптації дітей є адаптація молодших школярів до навчання).

Отже, створення інклюзивного освітнього середовища передбачає розроблення адаптованих освітніх програм, спеціальне матеріально-технічне забезпечення, архітектурне перетворення. Застосування середовищного підходу в навчанні дітей з ООП дало змогу сформулювати низку вимог, що забезпечують специфіку організації та реалізації цього процесу. У більшості випадків проблему варто шукати не в дитині, а в середовищі, що її оточує (на рівні сім'ї, класу, школи тощо), тобто її обмеження зумовлені середовищем. Якщо в дитини є особливі потреби, то вона включається в освітнє середовище на власних умовах: не дитина пристосовується до середовища, а середовище до дитини [3, с. 47].

Навчання дитини в початкових класах – це дуже складний період у житті школяра. У школі для них усе інакше: нові вимоги, інтенсивний режим, необхідність усе встигати. Тому адаптація до школи відбувається не відразу, це досить тривалий процес, пов'язаний зі значним напруженням усіх систем організму.

Особливо гостро стоїть проблема соціально-психологічної адаптації дітей з особливими потребами. Через особливості розвитку в дітей з інвалідністю ускладнено зв'язок із соціальним середовищем, знижена здатність відповідного реагування на зміни, що відбуваються. Ці діти відчують особливі труднощі в досягненні своїх цілей у рамках чинних норм. Усі ці особливості зумовлюють труднощі, з якими може зіткнутися дитина з особливими потребами під час спілкування з однолітками.

Орієнтація на «інклюзивність» як одну з пріоритетних цінностей ставить проблему розширення можливостей освітнього середовища, збагачення її розвивального потенціалу, включення учасників середовища в розвивавальну взаємодію на основі розуміння труднощів і соціально-психологічних чинників адаптації всіх її учасників [7].

Основні принципи інклюзивної школи:

- усі діти мають навчатися разом, коли це виявляється можливим, незважаючи на певні труднощі чи відмінності, що існують між ними;
- школи мають визнавати й урахувати різноманітні потреби своїх учнів шляхом узгодження різних видів і темпів навчання;
- забезпечення якісної освіти для всіх вихованців шляхом розроблення відповідних навчальних планів, застосування організаційних заходів, розроблення стратегії викладання, використання ресурсів і партнерських зв'язків із громадськими організаціями;
- діти з особливими потребами мають отримувати будь-яку додаткову допомогу, яка може знадобитися їм для забезпечення успішності процесу навчання;
- активне залучення сім'ї в навчальний процес.

Виходячи із цих принципів, школа повинна вирішити низку завдань:

1. Організувати навчально-виховний процес, який би задовольняв освітні потреби всіх дітей.

2. Розробити систему спеціальних освітніх і фахових послуг для дітей з особливими освітніми потребами.

3. Створити позитивний клімат у шкільному середовищі та поза його межами.

Інклюзивну освіту треба починати з тих людей, які працюватимуть із дітьми з обмеженими можливостями, а саме: провести попередню підготовчу роботу всіх учасників навчально-виховного процесу, починати з адміністрації навчального закладу. Рішення щодо залучення до звичайних класів дітей з особливими потребами залежить від зацікавленості й мотивації керівника. Якщо він вагається, приймає помилкові рішення або взагалі їх не приймає, справжні зміни не відбуваються. Керівник повинен чітко усвідомлювати, яку відповідальність він бере, і вжити низку організаційних заходів:

- роз'яснити педагогічному колективу доцільність запровадження інклюзивних програм і сформувавши в них позитивне ставлення до інклюзивного навчання;
- спрямувати учителів на здобуття спеціальних знань і розвиток необхідних навичок (оцінювати особливі освітні потреби дітей, адаптувати навчальні програми, індивідуалізувати навчальний процес, працювати в команді з іншими фахівцями та батьками тощо);
- урахувати досвід роботи педагогів в інклюзивному освітньому середовищі під час їхньої атестації;
- залучати вищі навчальні заклади освіти до проведення консультацій у процесі вдосконалення форм і методів навчання цієї категорії дітей;
- співпрацювати із закладами компенсуючого призначення, які володіють навичками корекційної роботи з різними категоріями дітей з порушеннями в психофізичному розвитку.

До найактуальніших проблем успішної реалізації інклюзивного навчання належить питання компетенції вчителя загальноосвітньої школи. Учителі мають опанувати базові-

ми знаннями та навичками, необхідними для роботи з дітьми з особливими потребами в загальноосвітніх навчальних закладах.

Так, інклюзивна освіта й виховання є динамічним процесом за своєю природою, тобто всі, хто бере участь в освіті, передусім учителі, відіграють ключову роль у цій системі, повинні мати позитивний настрій і підтримувати його на регулярній основі. Негативне ставлення педагогів відображає ставлення, які протягом усієї історії виявляли люди до людей з обмеженими можливостями та фізичними вадами.

Помічено, що більшість батьків здорових дітей і деякі вчителі не готові прийняти інклюзивну освіту. Тому в основі державної політики повинна враховуватись і бути постійною соціально-психологічна робота з усіма учасниками навчально-виховного процесу інклюзивної освіти, щоб милосердя дійшло до кожного з них, щоб допомогти батькам забезпечити якісну освіту, соціальний комфорт своїм дітям, дітям з особливими потребами.

Наталя Валентинівна Калініна – доктор психологічних наук, професор, з групою науковців провела дослідження, яке показало, що адаптація молодших школярів до інклюзивного освітнього середовища має специфічні соціально-психологічні труднощі.

Більшість виділених учнями, батьками й педагогами труднощів, що загострилися з уведенням інклюзивної освіти, стосуються навчальної діяльності: засвоювати навчальний матеріал учням без обмежень щодо здоров'я стало важче через зниження в учителя фону настрою (20%); сповільнився темп навчальної роботи (60%).

Описуючи характер труднощів, звичайні учні відзначають, що дітям з обмеженими можливостями здоров'я треба допомагати (що знижує щільність роботи); стежити за ними (29%); жалість, що виникає до них, як трудність відзначили 16% опитаних; 4% – що дітям з обмеженими можливостями здоров'я приділяється більше уваги з боку вчителів.

Серед труднощів у спілкуванні та взаємодії однолітків виділена необхідність поступатися своїми позиціями. У позакласній діяльності як труднощі, які зустрічаються, у відповідях дітей наявні переживання «нечесності в змаганнях», «виграш без виграшу», організований дорослими для дітей з особливими освітніми потребами.

Діти ж з обмеженими можливостями здоров'я (30%) указують на відсутність розуміння їх з боку вчителя; фіксують свою невідповідність темпу (не встигають).

Серед батьків занепокоєння з приводу конфліктів між дітьми висловили 16%, щодо зниження вимог до класу й орієнтації на потреби дітей з особливими освітніми потребами на школу іншим дітям – 37%.

Виділяючи чинники подолання труднощів, діти припустили, що подоланню допоможуть батьки й учителі (74% опитаних): дружба та взаємодопомога (25%), терпіння, співчуття (16%), сила волі й особисті якості (7%); 4% написали, що найкращим виходом із труднощів буде не бачити й не думати про них.

З боку батьків як фактори подолання труднощів в основному відзначаються такі: зміна ставлення вчителів до дітей, зниження вимог, спільне з дітьми виконання всіх завдань, розуміння їхніх проблем (47%), додаткові заняття з дітьми та допомога репетиторів (37%), допомога вчителя в досягненні успіхів у навчанні й установленні контактів з однолітками (26%).

Отже, серед чинників подолання труднощів більшість називають в основному зовнішні – допомогу ззовні, при цьому допомога орієнтована переважно на відгородження від труднощів. Лише незначна кількість як учнів, так і батьків під час вирішення труднощів бачать можливість спиратися на свої внутрішні якості й потенціал [8].

З огляду на вищесказане, можна зазначити, що навіть інклюзивна освіта не завжди й не для всіх «особливих» дітей є кращим рішенням.

Отже, інклюзивна освіта потребує досліджень у пошуках кращих варіантів побудови адаптивного освітнього середовища для дітей з обмеженими можливостями здоров'я, позитивної взаємодії всіх учасників навчально-виховного процесу, щоб забезпечити подальшу гуманістичну еволюцію соціуму загалом.

Інклюзивна освіта є частиною розвитку, а розвиток має бути загальною справою.

Список використаної літератури

1. Гоцко Г.І. Особливості організації освітнього процесу в умовах реалізації основних засад інклюзивного навчання. Інклюзивне навчання в Новій українській школі: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Тербовля, 26–27 березня 2018 року, Інтерсервіс.
2. Ковалінська І.І. Модель інклюзивної освіти в умовах Тербовлянського навчально-виховного комплексу. Інклюзивне навчання в Новій українській школі: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Тербовля, 26–27 березня 2018 року, Інтерсервіс. 231 с.
3. Коваль Л.В. Організація інклюзивного середовища у закладі освіти. Інклюзивне навчання в Новій українській школі: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції м. Тербовля, 26–27 березня 2018 року, Інтерсервіс. 231 с.
4. Талдонова Л.О. Теорія і практика вирішення сучасних соціально-психологічних проблем при роботі з особистістю з обмеженими фізичними можливостями. Збірник наукових праць. 2018. № 3 (47). Том 2: Теоретичні і прикладні проблеми психології.
5. Василенко О.М. Соціально-педагогічні умови адаптації молодших школярів з особливими потребами до навчання в загальноосвітній школі: автореф. дис. ... канд. пед. наук.
6. URL: <https://kpmprk.wordpress.com/2017/09/14/інклюзивна-освіта-в-педагогіці-і-прак/>.
7. Алехина С.В. Современный этап развития инклюзивного образования. Инклюзивное образование. Вып. 1. Москва, 2010. С. 6–11.
8. Калинина Н.В. Социально-психологические трудности адаптации школьников в инклюзивной образовательной среде.
9. Савинова Е.В. Психолого-педагогическое сопровождение младших школьников в условиях инклюзивного образования: выпускная квалификационная работа по направлению подготовки: спец. 44.03.01 «Педагогическое образование», профиль «Педагогика общего образования».
10. Мукминова Ю.Н., Шаймарданов Р.Х. Инклюзивное образование как социально-педагогическая проблема.
11. Аляутдинова Р.Н. Социально-педагогическая деятельность по организации «Безбарьерной среды» в условиях ДОУ.
12. Данилюк Л.Е. Управление социальной адаптацией детей с ограниченными возможностями здоровья.

“INCLUSION” CHILDREN WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS IN SOCIETY OF HEALTHY PEERS

Liliia Taldonova

*Volodymyr Dahl East Ukrainian National University,
59, Centralny Avenue, Severodonetsk, Ukraine, 93400,
e-mail: Taldonova.liliya@gmail.com*

The article deals with the importance of recognizing the rights of the child with special educational needs, her interests, providing her with social and psychological assistance in education at the present stage

of development of education; about the importance of inclusive education, which involves the joint stay of children and young people with disorders of psychophysical development with their healthy peers.

Also:

- aspects of inclusive education that are becoming increasingly widespread, supported by legislation, are based on international requirements and processes of world pedagogical practice;
- features of work with children with special educational needs are presented;
- highlights the main issues that accompany the life of children with disabilities, what is the mission of the New Ukrainian School;
- formulated a number of requirements that provide specifics for the organization and implementation of the creation of an inclusive educational environment;
- a list of documents is provided, which reflects the need to provide all children, regardless of their characteristics, equal opportunities for participation in public life and in education;
- the problem of social and psychological adaptation of children with special needs to study;
- it is said about the necessity of inclusive education – “inclusion” of a child with problems in the development of healthy peers in a society, in a holistic educational process;
- noted that the creation of an inclusive educational environment involves the development of adapted educational programs, requires special logistical support, architectural transformation;
- the results of the study of adaptation of junior pupils to an inclusive educational environment, which has specific socio-psychological difficulties, are described.
- provided the basic principles of an inclusive school.

Key words: children with special educational needs, inclusive education, educational process, social and psychological adaptation, living space, effective education, concept of inclusive education, innovative approaches, technologies, adapted educational programs, material and technical support, architectural transformation.

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.30970/2522-1876-2018-3-20>

ВПЛИВ ТРИВОЖНОСТІ НА САМООЦІНКУ В ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

Тетяна Чаусова

*Навчально-науковий інститут менеджменту та психології
ДВНЗ «Університет менеджменту освіти»,
вул. Січових Стрільців, 52-а, м. Київ, Україна, 04053,
e-mail: tvchausova@ukr.net*

У статті подано теоретичний аналіз формування в молодших школярів адекватної позитивної самооцінки у зв'язку з навчальними досягненнями, які впливають на ставлення до школи й процесу навчання загалом, сприяють становленню інтересів, формуванню життєвої позиції, що є значущим етапом розвитку особистості учнів, який має розумітися педагогом як одне з найважливіших завдань на початковому етапі навчання.

Визначено особливості молодшого шкільного віку та особливості, що характеризують кризу семи років: зі вступом дитини до школи її самосвідомість набуває нового рівня, що проявляється як внутрішня позиція – психологічне відображення об'єктивної системи її взаємин з оточенням. Остаточ-но сформована позиція школяра поєднує орієнтацію на соціальні й власне навчальні моменти шкіль-ного життя. Однією з найчастіших причин тривожності є завищені вимоги до дитини, негнучка, догма-тична система виховання, що не враховує власну активність дитини, її інтереси, здібності і схильності.

Установлено, що у зв'язку з порушенням розвитку самооцінки та появою тривожності в ді-тей можливе порушення функції пристосування як відповіді на зміни звичного укладу життя, типу або структури внутрішньосімейних взаємин. Правильна самооцінка стимулює навчальну активність молодших школярів, їхнє прагнення поліпшувати досягнуті результати. Успіхи в навчанні сприяють розвитку самооцінки молодшого школяра, а самооцінка впливає на рівень успішності через механізми очікувань, домагань, мотивації та впевненості у своїх силах. Низька самооцінка підриває впевненість у своїх силах і формує низький рівень домагань та очікувань, а низька успішність знижує самооцінку. Включення учнів у різні види діяльності (навчальну, суспільно корисну, виконання рольових функцій у класі тощо) має відбуватися на основі поступового ускладнення завдань і забезпечення їх доступності.

Знання індивідуальних особливостей самооцінки молодших школярів є однією з найважли-віших передумов ефективності педагогічного керування їхньою соціально значущою активністю в процесі навчання та виховання.

Ключові слова: молодший шкільний вік, навчальна діяльність, внутрішня позиція, самооцін-ка, внутрішній конфлікт, соціальні фактори, що впливають на самооцінку молодшого школяра.

Усебічний розвиток і виховання підростаючого покоління – не лише завдання, а й обов'язкова умова побудови нового гуманно-демократичного суспільства, що стосується основних проблем, пов'язаних із розбудовою державності України. Вирішення цього за-гального завдання реалізується через формування духовно та фізично здорової людини. В умовах нестабільного сьогодення з його соціально-економічними негараздами, невпевне-ністю в завтрашньому дні, зростанням насилля в суспільстві все частіше розвиток дитини супроводжується переживаннями негативної модальності й передусім високою тривожні-стю, що дегармонізує становлення особистості.

Становлення української державності та побудова громадського суспільства, ре-формування школи на сучасному етапі відкрили широкі можливості для розвитку освіти, орієнтованої на людину, націю, пріоритети духовної культури, які визначають основні на-

прями навчально-виховного процесу. Шкільні роки – найважливіший етап у житті людини, протягом якого найактивніше формується її особистість, відбувається психічний розвиток, що часто супроводжується тривогою. Школа одною з перших відкриває перед дитиною світ соціально-суспільного життя, паралельно з родиною бере на себе одну з головних ролей у вихованні дитини. Формування в молодших школярів адекватної позитивної самооцінки у зв'язку з навчальними досягненнями впливає на ставлення до школи й процесу навчання загалом, сприяє становленню інтересів, формуванню життєвої позиції, є значущим етапом розвитку особистості учнів, який повинен розумітися педагогом як одне з найважливіших завдань на початковому етапі навчання.

Проблема самооцінки розглядається багатьма вітчизняними та зарубіжними авторами в руслі філософських, соціально-психологічних і психологічних досліджень. Інтерес до проблеми формування самооцінки зумовлений тим, що вона є провідним компонентом у структурі самосвідомості особистості. Свій внесок у дослідження проблематики самооцінки зробили Б. Ананьєв, Л. Божович, Л. Виготський, А. Захарова, М. Лісіна, С. Рубінштейн, В. Столін, І. Чеснокова й ін. У зарубіжних психологічних теоріях проблема самооцінки розглядалася А. Адлером, У. Джемсом, К. Роджерсом, М. Розенбергом та ін. Проблема впливу оцінних ставлень на самооцінку учня в різних своїх аспектах відображена в працях багатьох дослідників проблем навчання (А. Алексюк, М. Алексєєва, Л. Божович, Л. Виготський, В. Давидов, Д. Ельконін, Г. Костюк, А. Ліпкіна, Д. Максименко, О. Матюшкін, Н. Якіманська та ін.).

Сучасна школа ставить питання ставлення до учня як до суб'єкта навчальної діяльності. У зв'язку з цим виявлення психологічних умов і закономірностей розвитку самооцінки в учнів набуває надзвичайної актуальності, тому метою дослідження є теоретичний аналіз проблеми впливу тривожності на рівень самооцінки в молодшому шкільному віці.

У віковій і педагогічній психології молодший шкільний вік посідає особливе місце: в цьому віці освоюється навчальна діяльність, формується довільність психічних функцій, виникають рефлексія, самоконтроль, а дії починають співвідноситися з внутрішнім планом. Під час визначення його меж ураховують особливості психічного й фізичного розвитку дітей, перехід їх до навчальної діяльності, яка стає основною. У перші його місяці ознаки дошкільного дитинства поєднуються з ознаками школяра. Часом це поєднання є досить суперечливим, що проявляється в невідповідності можливостей дитини вимогам життя, особливо вимогам школи і батьків.

Молодший шкільний вік – особливий сенситивний період у житті дитини. З приходом дитини до школи відбувається перебудова всієї системи ставлення дитини до дійсності. У цей час молодший школяр зберігає багато дитячих якостей – легковажність, безпосередність, погляд на дорослого «знизу вгору». Але в цей період у дитини з'являється інша логіка мислення: навчання для неї – значуща діяльність. У школі вона здобуває не лише знання й уміння, а й певний соціальний статус, змінюються інтереси, цінності, життєвий устрій дитини [3].

Р. Павелків зазначає, що в 7-річному віці ми маємо справу з початком виникнення такої структури переживань, коли дитина починає розуміти, що означає «я радію», «я пригнічений», «я сердитий», «я добрий», «я злий», тобто в неї виникає осмислене орієнтування у власних переживаннях. Завдяки цьому виділяють деякі особливості, що характеризують кризу семи років у молодших школярів:

– переживання набувають сенсу (дитина, яка сердиться, розуміє, що вона сердита), завдяки цьому в дитини виникає таке нове ставлення до себе, яке було неможливим до узагальнення переживань;

– уперше виникає узагальнення переживань або афективне узагальнення, логіка почуттів [6].

У молодших школярів відбувається зміна провідної психічної саморегуляції від мимовільної до свідомо вольової. Становлення й розвиток особистості в молодшому шкільному віці охоплює такі фази: *адаптація* (приспособлення до нових соціальних умов), *індивідуалізація* (вияв своїх індивідуальних можливостей та особливостей) та *інтеграція* (включення в групу ровесників) [2].

Школяр потрапляє в зовсім нову для нього групу однокласників, яка є дифузною (взаємопроникною). Цією групою керує педагог, який є більш референтним (авторитетним) для дітей, оскільки, використовуючи арсенал оцінок, впливає на їхні стосунки з іншими дорослими, передусім із батьками, формує ставлення дорослих до дитини та її ставлення до себе як до «іншого». Фактором розвитку особистості молодшого школяра є не стільки навчальна діяльність, скільки ставлення дорослих до успішності, дисциплінованості, старанності дитини.

Зі вступом дитини до школи її самосвідомість набуває нового рівня, що проявляється як *внутрішня позиція* – психологічне відображення об'єктивної системи її взаємин з оточенням. Як зазначає В. Баранник, внутрішня позиція багатьох старших дошкільників свідчить про їхню готовність до соціальної позиції школяра. Вона є своєрідною системою потреб, пов'язаних із навчанням, як із новою, серйозною, справжньою, суспільно значущою діяльністю, що втілює новий для дитини спосіб життя [1].

Становлення внутрішньої позиції школяра відбувається у два етапи. На першому з'являється позитивне ставлення до школи, але спрямування на зміст навчальної діяльності відсутнє. На наступному етапі виникає орієнтація на соціальну, однак не на навчальну діяльність. Остаточно сформована позиція школяра поєднує орієнтацію на соціальні й власне навчальні моменти шкільного життя.

Входження в цьому віці в нову соціальну ситуацію розвитку подвійно опосередковане: 1) складною динамічною внутрішньою мотиваційною позицією особистості (прагненням оволодіти позицією школяра – внутрішнє опосередкування) і внутрішніми переживаннями дитиною цієї ситуації; 2) багаторівневістю системи реальних взаємин молодшого школяра з дорослим (учителем) [4].

Причиною виникнення тривоги завжди є внутрішній конфлікт, суперечність прагнень дитини, коли одне її бажання суперечить іншому, одна потреба заважає іншій. Такий внутрішній стан дитини може бути викликаний суперечливими вимогами до неї, що випливають із різних джерел; неадекватними вимогами, невідповідними можливостям і прагненням дитини; негативними вимогами, які ставлять дитину в принижене, залежне становище. У всіх трьох випадках виникає відчуття «втрати опори»; втрати міцних орієнтирів у житті, невпевненість у навколишньому світі.

В основі внутрішнього конфлікту дитини може лежати зовнішній конфлікт – між батьками, між сім'єю і школою, між однолітками й дорослими. Проте змішувати внутрішній і зовнішній конфлікти абсолютно неприпустимо; суперечності в навколишньому оточенні дитини далеко не завжди стають її внутрішніми суперечностями. Зовсім не кожна дитина стає тривожною, лише коли дитина бере близько до серця обидві сторони конфліктуючого світу, коли вони стають частиною її емоційного життя, створюються всі умови для виникнення тривоги. Тривога проникає в душу дитини, лише коли конфлікт пронизує все її життя, перешкоджаючи реалізації її найважливіших потреб, а саме:

- потреби у фізичному існуванні (їжі, воді, свободі від фізичної загрози тощо);
- потреби у близькості, в прихильності до людини або до групи людей;
- потреби в незалежності, в самостійності, у визнанні права на власне «я»;

– потреби в самореалізації, в розкритті своїх здібностей, своїх прихованих сил, потреби в сенсі життя й мети [8].

Однією з найчастіших причин тривожності є завищені вимоги до дитини, негнучка, догматична система виховання, що не враховує власну активність дитини, її інтереси, здібності і схильності. Найбільш поширена система виховання – «ти повинен бути відмінником». Посиленню в дитині тривожності можуть сприяти також такі фактори, як завищені вимоги з боку батьків і педагогів, оскільки вони викликають ситуацію хронічної неуспішності. Зіштовхуючись із постійними розбіжностями між своїми реальними можливостями й тим високим рівнем досягнень, якого очікують від неї дорослі, дитина відчуває занепокоєння, що легко переростає в тривожність. Ще один фактор, який сприяє формуванню тривожності, – часті докори, що викликають почуття провини («ти так погано поведив себе, що в мами заболіла голова», «через твою поведінку ми з мамою часто сваримося»). У цьому випадку дитина постійно боїться виявитися винуватою перед батьками. Отже, невпевнена в собі, схильна до сумнівів і коливань, боязка, тривожна дитина також нерішуча, несамостійна, нерідко інфантильна, їй легко навіювати певні думки [9].

У зв'язку з порушенням розвитку самооцінки та появою тривожності в дітей можливе порушення функції пристосування як відповідь на зміни звичного укладу життя, типу або структури внутрішньосімейних взаємин. Правильна самооцінка стимулює навчальну активність молодших школярів, їхнє прагнення поліпшувати досягнуті результати, бути на рівні вимог учителя. Унаслідок створення сприятливої моральної атмосфери у школі, чуйного й водночас вимогливого ставлення до дитини вчителів і батьків, позитивного досвіду школяра в навчальній діяльності в структурі його «Я – образу» закріплюються суспільно значущі властивості, зростає роль мотивації, спрямованої на підвищення рівня поваги до себе як суб'єкта навчання, встановлюється узгодженість між його домаганнями та можливостями. Завдяки цьому він сам починає змінювати зовнішні обставини свого розвитку. За позитивного спрямування дитячої активності це є тією психологічною основою становлення особистості, яка сприяє формуванню потреби в постійному самовдосконаленні [5].

Д. Шеффер виділяє такі соціальні фактори, що впливають на самооцінку молодшого школяра: стилі виховання, сензитивність виховання в ранньому дитинстві впливає на те, яку модель «Я» – позитивну чи негативну – сконструює дитина. Крім того, молодші школярі з високою самоповагою мають, як правило, щирих батьків, які вміють підтримати дитину, прислухатися до її думки. Звичайно, повідомлення «Ти – хороша дитина, якій я довіряю приймати рішення» сприятиме підвищенню самооцінки, на відміну від більш байдужого або контролюючого стилів виховання [10].

Особлива значимість навчальної діяльності для формування самооцінки молодшого школяра зумовлена такими моментами:

1) оскільки вона спрямована на зміну самого учня, в процесі її формування перед дитиною з необхідністю постає завдання визначення міри свого просування в предметі засвоєння, тобто завдання усвідомлення самого себе як суб'єкта присвоєння суспільно-історичного досвіду,

2) структура навчальної діяльності містить у собі компоненти, з одного боку, спрямовані на предмет засвоєння – навчальні завдання й навчальні дії, з іншого – на самого учня як суб'єкта діяльності – дії контролю й оцінювання. Оволодіння цими діями також ставить перед школярем завдання аналізу власної діяльності та її оцінювання [7].

Тобто успішність навчання школярів і їхні уявлення про себе взаємопов'язані. Успіхи в навчанні сприяють розвитку самооцінки молодшого школяра, а самооцінка впливає на рівень успішності через механізми очікувань, домагань, мотивації та впевненості у сво-

їх силах. Низька самооцінка підриває впевненість у своїх силах і формує низький рівень домагань та очікувань, а низька успішність знижує самооцінку. Включення учнів у різні види діяльності (навчальну, суспільно корисну, виконання рольових функцій у класі тощо) має відбуватися на основі поступового ускладнення завдань і забезпечення їх доступності.

Ще однією особливістю самооцінки учнів молодшого шкільного віку є її слабка диференційованість за змістом. Передусім це проявляється в перенесенні оцінки своєї навчальної діяльності на оцінку моральних чи інших якостей. Якщо в навчальних ситуаціях учень отримуватиме переважно негативний досвід, це може спричинити формування не тільки негативного уявлення про себе як про учня, а й негативну загальну самооцінку.

Отже, дитяча оцінка себе та своїх умінь є найбільш важливим аспектом «я», що впливають на всі аспекти поведінки дітей і їхнє психологічне благополуччя.

Підводячи підсумок теоретичному дослідженню, зазначимо, що тривожність як властивість особистості багато в чому зумовлює поведінку суб'єкта. Перехід до шкільного життя пов'язаний зі зміною провідної діяльності.

Навчальна діяльність – цілеспрямована діяльність учнів, результатом якої є розвиток особистості, інтелекту, здібностей, засвоєння знань, оволодіння вміннями та навичками. Навчальна діяльність відіграє важливу роль у формуванні самооцінки молодшого школяра й зумовлена процесом усвідомлення самого себе як суб'єкта діяльності щодо присвоєння суспільно-історичного досвіду. Оволодіння навичками навчання ставить перед школярем завдання аналізу власної діяльності та її оцінювання.

Науковцями відмічається, що успішність навчання школярів і їхні уявлення про себе є взаємопов'язаними, чому слугують механізми очікувань, домагань, мотивації та впевненості у своїх силах. Низька самооцінка підриває впевненість у своїх силах і формує низький рівень домагань та очікувань, а низька успішність знижує самооцінку.

Реально самооцінка функціонує у двох взаємопов'язаних формах: загальній і частковій. Загальна самооцінка відображає узагальнені знання суб'єкта про себе, а часткова самооцінка – оцінювання конкретних проявів і якостей особистості, результати конкретних дій. Функціонування самооцінки загалом базується на взаємодії, взаємовпливі загальної й часткової самооцінок, результатом яких є постійна зміна та корекція обох форм самооцінки.

Отже, вміння дитини, знання нею своїх сильних і слабких сторін є підставою для формування самостійності, впевненості в собі, особистісної незалежності, що дає змогу бути більш компетентною особистістю в спілкуванні з однолітками, знизити рівень тривожності. Знання індивідуальних особливостей самооцінки молодших школярів є однією з найважливіших передумов ефективності педагогічного керування їхньою соціально значущою активністю в процесі навчання та виховання. У роботі з молодшими школярами вчителю необхідно враховувати їхній оптимізм, здатність бачити в собі передусім добру, високу самооцінку, дбати про гармонію між тим, до чого вони прагнуть, і їхніми реальними діями.

Список використаної літератури

1. Баранник В. Самооцінка та її місце в структурі самосвідомості. Соціальна психологія. Київ: Український центр політичного менеджменту, 2006. № 3. С. 95–101.
2. Белобрикіна О.А. Вплив соціального оточення на розвиток самооцінки. Питання психології. 2001. № 4. С. 25.
3. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. Психология личности: хрестоматия. Самара, 2000. 464 с.
4. Гринько О. Самооцінка учнів – засіб пізнавальної самостійності. Рідна школа. Київ: Преса України, 1998. Вип. 7–8. С. 58.

5. Лісова С. Вплив самооцінки учнів на успішність навчального процесу. Рідна школа. 2000. № 12. С. 36–38.
6. Павелків Р.В. Дитяча психологія. Практикум: навч. посібник для студ. вищих навч. закл. Р.: Волинські береги, 2008. 320 с.
7. Сапожникова Л.С. Самооцінка, домагання та діагностика деяких її особливостей. Психологія: науково-метод. збірник. Київ: Освіта, 1993. 120 с.
8. Трубицина М.С. Развитие адекватной самооценки учащихся уровня сформированности основных коммуникативных компетенций. Гімназія. 2003. № 23. 112 с.
9. Цоков Б. Взаимосвязь между Я-образом и уровнем тревожности. Психология. София, 1984. № 1. С. 12–19.
10. Шэффер Д. Дети и подростки: психология развития. 6-е изд. Санкт-Петербург: Питер, 2003. 631 с.

INFLUENCE OF ANXIETY ON SELF-IMAGE IN PRIMARY SCHOOL CHILDREN

Tetiana Chausova

*Educational and Scientific Institute of Management and Psychology
of State Higher Educational Institution "University of Educational Management",
52-a, Urine Sagittarius Str., Kyiv, Ukraine, 04053,
e-mail: tvchausova@ukr.net*

This article presents a theoretical analysis of the formation of adequate positive self-esteem among junior pupils in connection with educational achievements that affect the attitude towards the school and the learning process as a whole, promotes the formation of interests, the formation of a position of life, acts as a significant stage in the development of the student's personality, which should be understood as a teacher as one of the most important tasks at the initial stage of study.

The peculiarities of the junior school age and features characterizing the crisis of seven years have been determined: with the introduction of a child into school, his self-awareness acquires a new level, which manifests itself as an internal position – a psychological reflection of the objective system of its relationship with the environment. The definitive position of the student combines orientation on the social and on the actual educational moments of school life. One of the most common causes of anxiety is the inflated demands on the child, the inflexible, dogmatic system of upbringing that does not take into account the child's own activity, her interests, ability and inclination.

It is established that in connection with the violation of self-esteem development and the emergence of anxiety in children, a violation of the function of adaptation, as a response to changes in the usual way of life, the type or structure of intra-familial relationships may occur. Proper self-esteem stimulates the educational activity of junior schoolchildren, their desire to improve the results achieved. The successes in learning contribute to the self-esteem of a younger student, and self-esteem affects the level of success through the mechanisms of expectations, aspirations, motivation and confidence in their abilities. Low self-esteem undermines confidence in the forces and forms a low level of aspirations and expectations, and low success reduces self-esteem. Inclusion of students in various activities (educational, socially useful, role functions in the classroom, etc.) should occur on the basis of gradual complexity of tasks and ensuring their availability.

Knowledge of individual features of self-esteem of junior pupils is one of the most important prerequisites for the effectiveness of pedagogical management of their socially significant activity in the process of education and upbringing.

Key words: junior school age, educational activity, internal position, self-esteem, internal conflict, social factors influencing self-esteem of junior pupil.

УДК 159.922.762

DOI <https://doi.org/10.30970/2522-1876-2018-3-21>

КОРЕКЦІЯ КОМУНІКАТИВНИХ НАВИЧОК У ДІТЕЙ ІЗ РОЗЛАДОМ АУТИСТИЧНОГО СПЕКТРУ

Вікторія Щербата, Лариса Ляховець, Аліна Горелько

*Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка,
вул. Г. Полуботка, м. Чернігів, Україна, 14000,
e-mail: vikashch@ukr.net*

У статті здійснено теоретичний аналіз особливостей комунікації у дітей з розладом аутичного спектру (РАС), серед них – нездатність адекватно використовувати для регулювання соціальної взаємодії візуальний контакт, мимічний вираз, жестикуляцію; нездатність до встановлення взаємозв'язків з однолітками; відсутність соціально-емоційної залежності; відсутність спільних інтересів у спілкуванні з іншими людьми; відносна нездатність починати або підтримувати бесіду за будь-якого рівня мовленевого розвитку; нездатність до рефлексії; невизначеність наслідування або повна його відсутність тощо.

Окреслено компоненти оцінювання розвитку в дитини навичок комунікації: невербальна комунікація (передусім візуальний контакт); вербальна комунікація; інтерактивна увага (тобто час інтерактивної взаємодії, включення іншої людини в заняття дитини, деяка спільна діяльність для партнерів діяльності); гнучкість (здатність змінювати свою поведінку залежно від ситуації та переходити від одного виду діяльності до іншого).

Кожен із компонентів має 5 рівнів їх розвитку. Подано результати первинної діагностики комунікативних навичок досліджуваних, отримані за допомогою методу експертних оцінок і спостереження. Здійснено аналіз основних принципів програми корекції комунікативних навичок у дітей з РАС «Son-Rise Program». Подано результати її впровадження шляхом аналізу динаміки комунікативних навичок досліджуваних. Про ефективність програми свідчить перехід різних компонентів комунікації від нижчого рівня розвитку до вищого, хоча за часовим критерієм така динаміка є різною в досліджуваних.

Ключові слова: розлад аутичного спектру, аутизм, вербальна комунікація, невербальна комунікація, гнучкість, інтерактивна увага.

Проблема розладів аутичного спектру для українського і світового суспільства не є новою. Щороку показники частоти встановлення діагнозу «розлад аутичного спектру» (далі – РАС) збільшуються, а загальновизнаної методики корекції не існує. За статистичними даними Чернігівського психоневрологічного диспансеру, спостерігається зростання кількості випадків, зокрема, раннього дитячого аутизму (далі – РДА) (РДА – один із розладів, що входить до спектру) за роками: у 2009 р. на обліку перебувало 34 дитини, у 2010 р. – 42 дитини, 2016 р. – 100 дітей. Як бачимо, з кожним роком стає все більше дітей, які мають цей розлад.

Найчастіше в корекційній роботі спеціалісти звертають увагу на формування академічних навичок дитини, що є, на нашу думку, хибним, оскільки основним порушенням при РАС є брак комунікативних навичок. Саме спілкування є основою соціалізації дитини. Навіть установа первинного контакту з аутичною дитиною є проблемним. Без налагодження соціальної взаємодії неможливо перейти до корекції когнітивної та поведінкової сфери. Виходячи з вищезазначеного, корекція навичок спілкування має бути першочерговою, а відсутність єдиновизнаної моделі корекції комунікативних навичок у дітей з РАС вимагає емпіричної перевірки їх ефективності.

Предмет дослідження – динаміка комунікативних навичок у дітей з РАС у процесі використання корекційної програми «Son-Rise Program».

Мета дослідження – перевірити ефективність формування комунікативних навичок у дітей з РАС за допомогою «Son-Rise Program».

За визначенням МКХ-10, аутичний розлад (autistic disorder) є важкою формою патології розвитку, що характеризується порушеннями соціальних, комунікативних і мовленевих функцій, а також наявністю нетипових інтересів і форм поведінки. Аутизм впливає на всі види взаємодії дитини з навколишнім світом, що детерміновано, як правило, ураженням багатьох ділянок мозку [1, с. 16].

Термін «РАС» об'єднує різноманітні порушення розвитку, для яких характерні аутичні прояви. За всіма наявними класифікаціями зрозуміло, що індивідуальні прояви аутичних розладів охоплюють широкий спектр, зокрема діагноз «аутизм». У спектр аутичних розладів потрапляють діти з різним рівнем інтелектуальних і мовленевих можливостей. Проте незалежно від рівня мовленевого й мисленевого розвитку найхарактернішою ознакою й особливістю дітей з РАС є брак навичок соціальної взаємодії.

Для кращого розуміння сутності проблеми розглянемо особливості комунікації дітей, які мають РАС [2; 3; 4; 5], а саме:

- нездатність адекватно використовувати для регулювання соціальної взаємодії візуальний контакт, мімічний вираз, жестикуляцію (візуальний контакт знижений або відсутній загалом, характерним є погляд повз або «крізь» співбесідника);

- нездатність до встановлення взаємозв'язків з однолітками. Ставлення до близьких (членів сім'ї) у дітей з РАС полягає: від повної байдужості (поява і відхід батьків не зумовлюють жодної реакції в дитини) до підвищеної прихильності, прив'язаності до одного з близьких (навіть короточасна відсутність такої людини спричинює паніку та приступи агресії);

- відсутність соціально-емоційної залежності, що виявляється в порушеній реакції на інших людей, відсутності модуляції поведінки відповідно до соціальної ситуації. Дитина майже не звертається за співчуттям;

- відсутність спільних інтересів у спілкуванні з іншими людьми;

- затримка або повна відсутність спонтанного мовлення, без спроб компенсувати цей недолік жестикуляцією й мімікою (часто цьому передують відсутність комунікативного гуління у віці немовляти);

- відносна нездатність починати або підтримувати бесіду (за будь-якого рівня мовленевого розвитку);

- ехолоалія і стереотипне мовлення;

- нездатність до рефлексії, тобто дитина не усвідомлює, як вона сприймається партнером по спілкуванню. Це характеризує нездатність зрозуміти, як вона виглядає в очах іншої людини. Тому часто діти з аутистичним розладом можуть не розуміти, чому їм роблять зауваження на їхні емоційні реакції, які не відповідають ситуації;

- невиразність наслідування або повна його відсутність (ідеться про імітаційні дії).

Такі діти обмежені в здобуванні та закріпленні соціального досвіду.

Отже, взаємодія з дитиною, яка має РАС, вимагає знань особливостей її спілкування з оточенням.

З метою формування й корекції комунікативних навичок у дітей з РАС нами використана методика «Son-Rise Program», яка в основі має такі принципи:

- дорослий долучається до стереотипної поведінки дитини для кращого взаєморозуміння з нею (так зване «приєднання» до стереотипної поведінки дитини: повтор її рухів, дій, фраз, аналогічні маніпуляції з предметами (наприклад, дитина підкидає м'яч вгору і тричі плескає в долоні – дорослий робить таку саму маніпуляцію)). Дорослому це допомагає краще зрозуміти дитину й бути для неї більш передбачуваним і послідовним. Також приєднання допомагає встановити візуальний контакт із дитиною. Приєднання має тривати, поки дитина не дає «зелене світло» до взаємодії: дивиться на Вас; говорить до Вас; торкається Вас. Це сприяє встановленню візуального контакту;

- головна опора в навчанні дитини – її внутрішня мотивація, тому важливо, аби дорослий знав інтереси, улюблені фізичні ігри дитини, фрази з улюблених мультфільмів. Мотивація дитини до взаємодії з дорослим повинна бути внутрішньою. Для кожної дитини має

бути створений так званий «банк мотивацій» разом із батьками. Ініціатива під час взаємодії з дорослим надається дитині. Спеціаліст не може вимагати виконання дій з боку дитини;

– ставлення до дій дитини має бути неохочим (до неї не висуваються вимоги щодо норми поведінки, виняток становить лише аутоагресія й агресія);

– стимулом у занятті є похвала з боку дорослого, який звертає увагу та заохочує кожний соціальний прояв: погляд в очі, використання жесту, звернення до дорослого, дотик, прояв емоцій (якщо вони виникли у відповідь на дію дорослого або зверненні до дорослого). Щоб похвала залишалась цікавою для дитини, вона має бути різною: вербальною, невербальною, за допомогою дотику. Також важливо пояснювати дитині з аутизмом, за що саме її хвалять;

– необхідно створити безпечний простір для діяльності дитини, в якому ніщо не відволікатиме її увагу та не буде значного сенсорного перенавантаження (кімната має бути доволі просторою, стеля і стіни – світлих природних відтінків, електричних приборів не має бути, є зона відпочинку, всі предмети розташовані на полицях (вище за зріст дитини). Бажано, аби іграшки були в парній кількості. Також до кімнати підводять відеозйомку, аби мати можливість відслідковувати активність дитини протягом дня й установлення причинно-наслідкових зв'язків у поведінці дитини);

– взаємодія під час гри сприяє усвідомленій комунікації [5; 6].

Емпіричне дослідження проводилася на базі Громадської організації «Батьки дітей-інвалідів з розладами аутичного спектру «Аутизм. Новий погляд» м. Чернігова. Оскільки РАС включають у себе різні форми, важливо було відібрати дітей з однаковою формою розладу розвитку. У дослідженні брали участь 4 сім'ї, які виховують дитину з діагнозом «аутизм». Як організаційний метод обране лонгітюдне дослідження, що тривало протягом 2016–2018 рр.

Модель «Son-Rise Program» включає в себе 4 критерії оцінювання розвитку в дитині навичок комунікації:

- 1) невербальна комунікація (насамперед візуальний контакт);
- 2) вербальна комунікація;
- 3) інтерактивна увага (тобто час інтерактивної взаємодії, включення іншої людини в заняття дитини, деяка спільна для партнерів діяльність);
- 4) гнучкість (тобто здатність змінювати свою поведінку залежно від ситуації та переходити від одного виду діяльності до іншого).

За кожним із критеріїв виділено п'ять рівнів їх розвитку. Проте дитина може демонструвати водночас навички, які належать до різних рівнів (наприклад, дитина частково демонструє навички за критерієм «невербальна комунікація» першого і другого рівнів). Проте якщо дитина не демонструє навички, що зараховані до нижчого рівня, на 80% і частіше, то перехід до вищого рівня не відбувається, говорити про оволодіння навичками цього рівня не можна. Також діти можуть демонструвати різні рівні розвитку за різними критеріями (наприклад, 1-й рівень вербальної комунікації, але 2-й рівень інтерактивної уваги).

З метою виявлення особливостей комунікативних навичок дітей з аутизмом під час первинної діагностики нами проведено спостереження за дітьми, результати якого зіставлено з результатами, отриманими за допомогою методу експертних оцінок. Як експерти виступили батьки дітей з аутизмом. Результати проведеного емпіричного дослідження виявили такі особливості спілкування дітей з аутичним розладом: усі четверо дітей мають невиразність невербальної комунікації (знижену здатність до візуального контакту, недостатність міміки та жестів, відсутність розвиненого інтонаційного компонента), порушення вербальної комунікації, відсутність імітаційних дій, часткову відсутність інтересу до взаємодії з іншою людиною.

Початково (під час первинного спостереження) досліджувані перебували на одному рівні (демонстрували перший рівень розвитку за всіма чотирма критеріями моделі «Son-Rise Program»). Проте діти демонстрували різні соціальні навички, що належать до першого рівня.

Таблиця 1

Спостереження за дітьми за моделлю «Son-Rise Program»

Назва компонента комунікації	Рівень	Прояви комунікації	Ім'я дитини			
			Нікіта	Арсен	Захар	Гліб
Невербальна комунікація	І рівень	Дивиться на інших щоб почати або продовжити взаємодію (коли дорослий зупиняється, дитина дивиться в очі, щоб той почав/продовжив гру).	•		•	
		Дивиться на дорослого з випадковими «спалахами виразу обличчя» (під час взаємодії дитина підтримує рівномірний ефект маленьких, проміжних, «спалахів виразу обличчя»).	•		•	•
		Фізично рухає інших, щоб отримати те, що потрібно (веде інших за руку, пересуває інших по кімнаті, дає різні предмети).	•	•	•	
	І рівень	Дивиться в очі, щоб задовольнити свої потреби (щоб узяти їжу, напої, відкрити контейнер тощо).	•	•	•	•
		Дивиться на інших із цікавістю (дивитиметься в очі людині, якою зацікавлена, наприклад, коли хтось співає улюблену пісню дитини або говорить на певну тему тощо).	•			
		Посміхається або сміється під час інтерактиву («інтерактивом» ми називаємо будь-яка дію/гру, яка включає іншу людину, наприклад, бесіду, фізичну гру, надягання пальто тощо).				
Вербальна	І рівень	Володіє вокабуляром, що становить мовоподібні звуки або більше («ма» як «мама», «яб» як «яблуко», «м» як «м'ячик»).	•	•	•	•
		Володіє вокабуляром із п'яти слів або більше («тато», «лоскіт», «яблуко», «м'ячик», «поїздка»).	•	•	•	•
		Володіє вокабуляром від 6 до 50 слів або більше.	•		•	•
		Каже, використовуючи іменники, дієслова або більше (наприклад, іменники: мама, тато, борщ, стілець, м'ячик, машина; дієслова: хочу, штовхай, плескати, лоскочучи, їхати, отримувати).				
		Ясність мови частково зрозуміла (Батьки можуть розуміти мову дитини але інші схильні мати труднощі з розумінням)	•	•	•	•
		Ясність мови в основному зрозуміла (більшість людей розуміють мову дитини).	•		•	•
Вербальна комунікація	І рівень	Говорить, коли запропоновано (попросила інша людина під час взаємодії) (дитина може не сказати слово спонтанно, але коли попросять, то вона скаже).				
		Спілкується вербально щоб задовольнити потреби (отримати їжу, напій, зняти кришку з коробки).	•		•	
		Каже простими фразами (додає прикметники й/або прийменники – «блакитний м'яч», «книга на полиці», «тягни велику ковдру» тощо).				
		Ясність мови зазвичай чітка і зрозуміла (мова дитини зазвичай зрозуміла багатьом людям).				
		Каже, використовуючи іменники, дієслова, прикметники і прийменники або більше (прикметники: чорний, жовтий, великий, м'який, довгий, гучний тощо; прийменники: вгору, вниз, в, з-за, на тощо).				
		Веде розмови, які становлять один оборот або більше (батько: «Ти хочеш папір або розмальовку?»; дитина: «Розмальовку»).				

		Спонтанно каже, що хоче або не хоче (без підштовхування, дитина попросить те, чого хоче або не хоче, наприклад, «Хочу великий кубик» або «Усе зроблено», «Читай книгу», «Hi! Їсти» тощо).				
		Вербально розмовляє, щоб почати або продовжити інтерактивне спілкування (використовує мову, щоб досягти результату, який включає іншу людину, наприклад, «полюскочи ногу» або «надуй кульку» тощо).				
		Використовує «милий» тон, коли показує, що хоче або ж не хоче (дитина говорить без ниття, крику, підвищення голосу).				
		Використовує вітання («Привіт», «До зустрічі» тощо).	•		•	
Інтерактивна увага	I рівень	Час інтерактивної уваги – 2 хв. або більше (час активної уваги закінчується тоді, коли дитина закінчує гру або дію й не повертається до цього після двох прохань продовжити дію).	•	•	•	•
		Повторюваність інтерактивної дії 3 рази на годину або більше (тільки якщо час уваги дитини – 9 хв. або менше).				
		Взаємодіє в контексті загальних фізичних ігор (фізичні заняття або ігри включають у себе лоскіт, чухання спинки, гру в квача, заморозку).				•
Гнучкість	I рівень	Дозволяє допомагати в повторюваних діях (дитина дозволяє підтримувати себе вербально та фізично, також дозволяє підняти папір, який дитина випадково впустила, дозволяє «стабілізувати» її вежу з кубиків, дозволяє відповісти на повторюване питання).	•	•	•	•
		Легко дозволяє присутність у кімнаті Son-Rise (пускає різних людей (батьків, терапевтів) у кімнату й дозволяє їм пересуватися по кімнаті).	•		•	•
		З легкістю розташовується в середовищі з високим рівнем підтримки (легко переходить і спокійно залишається в середовищі, яке дає дитині високий рівень контролю й не відволікає дитину надмірними стимулами, наприклад, ігрова кімната в будинку, інші кімнати в домі).				

Детальніше динаміку комунікативних навичок кожної дитини в процесі використання «Son-Rise Program» подано на рис. 1, 2, 3, 4.

Рис. 1. Динаміка комунікативних навичок Нікіти М. у процесі використання «Son-Rise Program»

Рис. 2. Динаміка комунікативних навичок Арсена П. у процесі використання «Son-Rise Program»

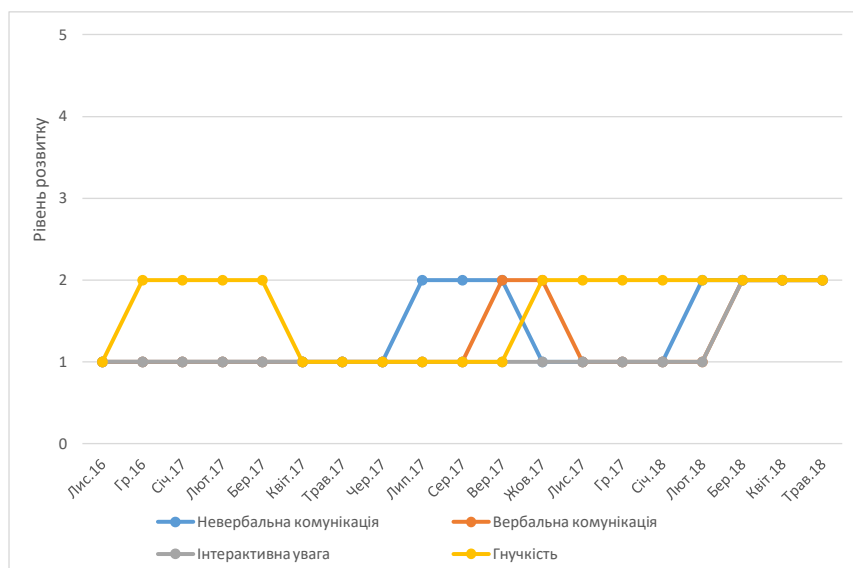

Рис. 3. Динаміка комунікативних навичок Захара Л. у процесі використання «Son-Rise Program»

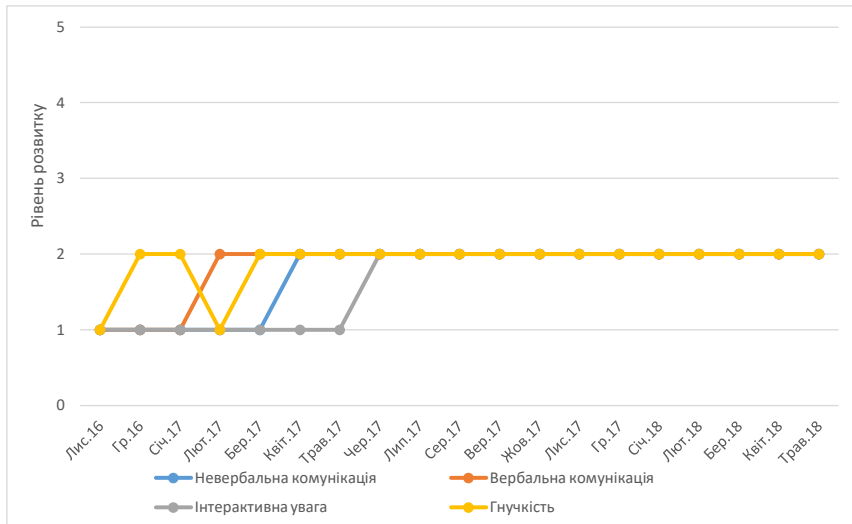

Рис. 4. Динаміка комунікативних навичок Гліба М. у процесі використання «Son-Rise Program»

Динаміка комунікативних навичок у дітей з аутизмом у процесі використання корекційної програми «Son-Rise Program» є позитивною. Про це свідчить перехід від нижчого рівня розвитку різних компонентів комунікації до вищого. За часовим критерієм така динаміка є різною (в одних дітей швидше (від 1 місяця), в інших – повільніше (більше ніж 1 рік)). Це може бути зумовлено як індивідуальними особливостями, так й особливостями впливу корекційної моделі (яка, можливо, для корекції одних навичок є більш ефективною, а для інших навичок – менш ефективною). Найбільш результативними є зміни за шкалою «Невербальна комунікація». Загалом найшвидший розвиток навичок спілкування в дітей спостерігався за критерієм «Гнучкість».

Отже, до найбільш розповсюджених особливостей спілкування дітей із розладами аутичного спектру зараховують знижену здатність до візуального контакту, бажання до усамітнення, відсутність емоційного контакту з близькими, відсутність імітаційних дій, різноманітні мовленнєві порушення, недостатність невербальної комунікації (відсутність жестів і невиразність міміки).

Наведені результати підтверджують ефективність програми «Son-Rise Program», однак є лише першим кроком до вивчення її корекційних можливостей і потребують подальшого впровадження на більш широкій вибірці.

Список використаної літератури

1. Башина В.М. Ранний детский аутизм. Москва: Исцеление, 1993. 236 с.
2. Базима Н.В., Мороз О.В. Особливості невербальної та вербальної комунікації у дітей з аутизмом. Логопедія. 2013. № 4. С. 3–8.
3. Гладун Т.О. Розвиток соціальності дітей з розладами аутичного спектру: соціально-педагогічний дискурс проблеми. Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. 2015. № 8. С. 294–302.

4. Жуков Д.Е. Особенности картины мира детей с аутизмом. Психосоциальные проблемы психотерапии, коррекционной педагогики, спец. психологии: материалы III съезда РПА и науч.-практ. конф., Курск, 20–23 октября 2003 г. Курск: Изд-во Курск. гос. ун-та, 2003. 271 с.
5. Скрипник Т.В. Феноменологія аутизму: монографія. Київ: Фенікс, 2010. 320 с.
6. Победить аутизм. Метод семьи Кауфман / сост. Н.Л. Холмогорова. Москва: Центр лечебной педагогики, 2005. 96 с.

CORRECTION OF COMMUNICATION SKILLS IN CHILDREN WITH AUTISM SPECTRUM DISORDERS

Viktoriiia Shcherbata, Larysa Liakhovets, Alina Horelko

*National University "Chernihiv Collegium" named after T.G. Shevchenko,
70, Hetman Polubotka Str., Chernihiv, Ukraine, 14000,
e-mail: vikashch@ukr.net*

The article deals with theoretical analysis of communication peculiarities in children with autism spectrum disorders (ASDs) such as inability to use visual contact, mimic expression, gesticulation for social interaction adjustment adequately; inability to establish peer relationships; lack of social and emotional dependence; lack of common interests in communicating with other people; relative inability to start or maintain a conversation at any level of speech development; inability to reflect; impassive imitation or its complete absence, etc. The article outlines the components of the child's communication skills development assessment: non-verbal communication (first of all – visual contact); verbal communication; interactive attention (interaction timing, the inclusion of another person in the child's activity, some collaborative engagement for partners); flexibility (the ability to change one's behavior depending on the situation and to switch from one activity to another).

Each of the components has 5 developmental levels. The results of the primary diagnostics of the subjects' communicative skills received by applying experts evaluation and observation method are presented.

The analysis of the basic principles of the "Son-Rise Program" for communicative skills correction in children with ASDs is given. The results of their communication skills correction by applying Son-Rise Program are presented. The results of its implementation by analyzing the dynamics of the subjects' communicative skills are presented. The transition of various components of communication from the lower developmental level to the higher one proves the program effectiveness. Although this dynamics is different for different subjects under the time-line criterion.

Key words: autism spectrum disorders, autism, verbal communication, non-verbal communication, flexibility, interactive attention.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Абрамюк Олена Олександрівна, аспірант кафедри психології Львівського національного університету імені Івана Франка, м. Львів, Україна.

Амплєєва Ольга Михайлівна, кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри психології Чорноморського національного університету імені Петра Могили, м. Миколаїв, Україна.

Артюхіна Наталія Вікторівна, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри загальної психології і психології розвитку особистості Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, м. Одеса, Україна.

Бистрова Юлія Олександрівна, доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психокорекційної педагогіки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, м. Київ, Україна.

Большакова Анастасія Миколаївна, доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології Харківської державної академії культури, м. Харків, Україна.

Бурлакова Ірина Анатоліївна, доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Северодонецьк, Україна.

Вакуленко Олександр Леонідович, кандидат психологічних наук, асистент кафедри загальної психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, президент Асоціації психологів України, м. Київ, Україна.

Волинець Наталія Валентинівна, кандидат психологічних наук, доцент, старший науковий співробітник відділення організації наукових досліджень науково-дослідного відділу Національної академії державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, м. Хмельницький, Україна.

Галицька Маріанна Олександрівна, аспірант кафедри соціальної допомоги та практичної психології Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, м. Одеса, Україна.

Горелько Аліна Володимирівна, магістрант кафедри загальної, вікової та соціальної психології Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, м. Чернігів, Україна.

Діденко Ірина Олександрівна, начальник сектору поліграфологічних досліджень та психологічного забезпечення Департаменту «Корпус оперативно-раптової дії» Національної поліції України, м. Київ, Україна.

Дідковська Лариса Іванівна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Львівського національного університету імені Івана Франка, м. Львів, Україна.

Дрозд Лідія Вікторівна, аспірант кафедри корекційної освіти Херсонського державного університету, м. Херсон, Україна.

Жигайло Наталія Ігорівна, доктор психологічних наук, професор кафедри менеджменту Львівського національного університету імені Івана Франка, м. Львів, Україна.

Зайцева Ольга Олександрівна, аспірант кафедри практичної психології Української інженерно-педагогічної академії, м. Харків, Україна.

Зуєва Альона Олександрівна, аспірант кафедри соціальної допомоги та практичної психології Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, м. Одеса, Україна.

Карпінська Роксолана Іванівна, кандидат медичних наук, доцент кафедри психіатрії, психології та сексології Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького, м. Львів, Україна.

Ляховець Лариса Олексіївна, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри загальної, вікової та соціальної психології Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, м. Чернігів, Україна.

Ляц Оксана Павлівна, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології та соціальної роботи Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця, Україна.

Максименко Наталія Леонідівна, аспірант кафедри диференціальної та соціальної психології Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, м. Одеса, Україна.

Мельник Марта Тарасівна, куратор соціально-психологічних досліджень Асоціації психологів України, м. Київ, Україна.

Мусаковська Олена Михайлівна, аспірант кафедри психології Львівського національного університету імені Івана Франка, м. Львів, Україна.

Овдієнко Ірина Михайлівна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології і педагогіки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, м. Київ, Україна.

Проскурня Аліна Сергіївна, клінічний психодіагност Асоціації психологів України, м. Київ, Україна.

Пуленко Олена Владиславівна, студентка факультету психології та соціальної роботи Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, м. Одеса, Україна.

Сопелюк Марія-Ольга Валеріївна, аспірант кафедри психології Львівського національного університету імені Івана Франка, м. Львів, Україна.

Талдонова Лілія Олександрівна, аспірант кафедри соціальної та практичної психології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Северодонецьк, Україна.

Чаусова Тетяна Володимирівна, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри загальної та практичної психології Інституту менеджменту та психології ДВНЗ «Університет менеджменту освіти» Національної академії педагогічних наук України, м. Київ, Україна.

Щербата Вікторія Григорівна, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри загальної, вікової та соціальної психології Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, м. Чернігів, Україна.

ЗМІСТ

<i>Ольга Амплєєва.</i> Теоретична модель емоційного інтелекту як важливого компоненту професійної діяльності психолога.....	3
<i>Наталія Артюхіна, Олена Пуленко.</i> Вплив значущих осіб на розвиток й формування емоційно-поведінкових особливостей підлітків.....	10
<i>Юлія Бистрова, Лідія Дрозд.</i> Корекційна робота з формування життєвого цілепокладання у дітей з особливими освітніми потребами	19
<i>Анастасія Большакова, Ольга Зайцева.</i> Загальні та професійні мотиви як особистісні кореляти розвитку метакогнітивної активності студентів..	26
<i>Ірина Бурлакова.</i> Сутність соціально-психологічної взаємодії при формуванні професійного здоров'я фахівців економічної сфери.....	36
<i>Олександр Вакулєнко, Марта Мельник, Аліна Проскурня.</i> Соціально-психологічні чинники страждань потерпілих унаслідок екологічної катастрофи.....	43
<i>Наталія Волинець.</i> Особливості особистісного благополуччя офіцерів і військовослужбовців старшинського та сержантського складу Державної прикордонної служби України.....	54
<i>Маріанна Галицька.</i> Аналіз соціально-психологічних детермінант психоемоційної сфери жінки у післяпологовому періоді.....	76
<i>Ірина Діденко.</i> Дослідження емоційного вигорання у поліцейських підрозділу поліції особливого призначення «КОРД».....	83
<i>Лариса Дідковська, Олена Абрамюк.</i> Особливості копінг-стратегій шлюбних партнерів на різних етапах життєвого циклу сім'ї та їх вплив на сімейне благополуччя.....	89
<i>Наталія Жигайло.</i> Психологія бізнесу, лідерства та комунікацій як перспективний науковий напрям в Україні та Європі.....	103
<i>Альона Зуєва.</i> Вікові особливості установок стосовно людей літнього віку та старості.....	109
<i>Роксолана Карпінська, Наталія Жигайло.</i> Особливості діяльності психолога щодо формування психічного та духовного здоров'я особистості.....	117
<i>Оксана Ляц, Діана Мисіва.</i> Вплив емоційного інтелекту на копінг-стратегії юнаків.....	123
<i>Наталія Максименко.</i> Управлінський потенціал як базис для класифікації стилів керівництва в ІТ-галузі.....	129
<i>Olena Musakovska.</i> A model of psychological factors affecting to academic self-efficacy of university students.....	136
<i>Ірина Овдієнко.</i> Формування екологічної свідомості в дітей дошкільного віку засобами фенологічних спостережень.....	142
<i>Maria-Olha Sopeliuk.</i> Psychological peculiarities of students with different levels of academic absenteeism	148
<i>Лілія Талдонова.</i> «Включення» дитини з особливими освітніми потребами в суспільство здорових однолітків.....	152
<i>Тетяна Чаусова.</i> Вплив тривожності на самооцінку в дітей молодшого шкільного віку.....	159
<i>Вікторія Щербата, Лариса Ляховець, Аліна Горелько.</i> Корекція комунікативних навичок у дітей із розладом аутистичного спектру.....	165

CONTENTS

<i>Olha Amplieieva</i> . Theoretical model of emotional intelligence as an important component of professional activity psychologist.....	3
<i>Nataliia Artiukhina, Olena Pulenko</i> . The important persons' influence on the development and formation of emotional and behavioral features of adolescents.....	10
<i>Yuliia Bystrova, Lidiia Drozd</i> . Correction for developing skills of setting life goals in children with special educational needs given.....	19
<i>Anastasiia Bolshakova, Olha Zaitseva</i> . General and professional motives as personal correlates of development of students' metacognitive activity.....	26
<i>Iryna Burlakova</i> . The essence of socio-psychological interaction in formation of occupational health of specialists of the economic sphere.....	36
<i>Oleksandr Vakulenko, Marta Melnyk, Alina Proskurnia</i> . Social and psychological factors of victims suffering as a result of an ecological catastrophe.....	43
<i>Nataliia Volynets</i> . Peculiarities of the personal well-being of officers and non-commissioned officers of the State Border Guard Service of Ukraine.....	54
<i>Marianna Halytska</i> . Analysis of socio-psychological determinants of psychoemotional sphere of women in the postnatal period.....	76
<i>Iryna Didenko</i> . Examination of the emotional expression in the political sub-district of the special purpose of "KORD".....	83
<i>Larysa Didkovska, Olena Abramiuk</i> . Features of coping strategies of marital partners at different stages of the family's life cycle and their impact on family well-being.....	89
<i>Nataliia Zhyhailo</i> . Psychology of business, leadership and communications as prospective scientific directions in Ukraine and Europe.....	103
<i>Alona Zuieva</i> . The age peculiarities of attitudes towards old people and old age.....	109
<i>Roksolana Karpinska, Nataliia Zhyhailo</i> . Features of the activities of the psychologist as to forming psychic and spiritual health of personality.....	117
<i>Oksana Liashch, Diana Mysiva</i> . Influence of emotional intelligence on copin strategies of students.....	123
<i>Nataliia Maksymenko</i> . The managerial potential as a basis for classification of leadership styles in it-industry.....	129
<i>Olena Musakovska</i> . A model of psychological factors affecting to academic self-efficacy of university students.....	136
<i>Iryna Ovdiienko</i> . Formation of ecological consciousness of pre-school children age by means of phenological observation.....	142
<i>Maria-Olha Sopeliuk</i> . Psychological peculiarities of students with different levels of academic absenteeism.....	148
<i>Liliia Taldonova</i> . "Inclusion" children with special educational needs in society of healthy peers.....	152
<i>Tetiana Chausova</i> . Influence of anxiety on self-image in primary school children.....	159
<i>Viktoriia Shcherbata, Larysa Liakhovets, Alina Horelko</i> . Correction of communication skills in children with autism spectrum disorders.....	165

НОТАТКИ

**В І С Н И К
Л Ь В І В С Ь К О Г О
У Н І В Е Р С И Т Е Т У**

Серія психологічні науки

Випуск 3

Львівський національний
університет імені Івана Франка
2018